

MASTER OF ARTS IN SANSKRIT

SEMISTER - I

SAN - 1.1: Vedic Language And Literature

CREDIT: 4

BLOCK: 1, 2, 3 & 4

AUTHOR

Pandit Isvar Chandra Shastri

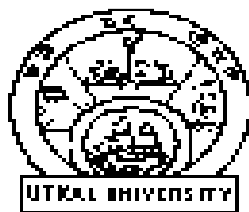

C.D.O.E

ଦୂର ଓ ଅନଲାଇନ୍ ଶିକ୍ଷା କେନ୍ଦ୍ର, ଉତ୍କଳ ବିଶ୍ୱ ବିଦ୍ୟାଳୟ

CENTRE FOR DISTANCE AND ONLINE EDUCATION

UTKAL UNIVERSITY

C.D.O.E.

Education For All

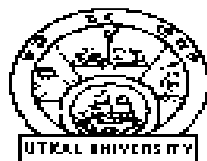
ABOUT THE UNIVERSITY

Founded in 1943, Utkal University is the 17th University of the country and the first of Orissa. It is the result of the efforts of Pandit Nilakantha Dash, Maharaja Krushna Chandra Gajapati, Pandit Godavarish Mishra and many others who envisioned a progressive education system for modern Odisha.

The University started functioning on 27 November 1943, at Ravenshaw College, Cuttack. It originated as an affiliating and examining body but shifted to its present campus spread over 400 acres of land at Vanivihar in Bhubaneswar, in 1962.

A number of Postgraduate Departments and other centres were established in the University campus. There are presently more than two hundred general affiliated colleges under the University. It has eleven autonomous colleges under its jurisdiction, twenty-eight constituent postgraduate departments, 2 constituent law colleges and a Directorate of Distance & Continuing Education. It boasts of a centre for Population Studies, a School of Women's Studies, an Academic Staff College, a pre-school and a high school. The University also offers a number of self-financing courses.

NAAC accredited in its 3rd cycle with A+ status in 2023. It is a member of the Indian Association of Universities and the Commonwealth Association of Universities.

C.D.O.E.
Education For All

**CENTRE FOR DISTANCE & ONLINE EDUCATION UTKAL
UNIVERSITY: VANI VIHAR BHUBANESWAR:-751007**

From the Director's Desk

The Centre for Distance and Online Education, originally established as the University Evening College way back in 1962 has travelled a long way in the last 52 years. **'EDUCATION FOR ALL'** is our motto. Increasingly the Open and Distance Learning institutions are aspiring to provide education for anyone, anytime and anywhere. CDOE, Utkal University has been constantly striving to rise up to the challenges of Open Distance Learning system. Nearly one lakh students have passed through the portals of this great temple of learning. We may not have numerous great tales of outstanding academic achievements but we have great tales of success in life, of recovering lost opportunities, tremendous satisfaction in life, turning points in career and those who feel that without us they would not be where they are today. There are also flashes when our students figure in best ten in their honours subjects. Our students must be free from despair and negative attitude. They must be enthusiastic, full of energy and confident of their future. To meet the needs of quality enhancement and to address the quality concerns of our stake holders over the years, we are switching over to self instructional material printed courseware. We are sure that students would go beyond the course ware provided by us. We are aware that most of you are working and have also family responsibility. Please remember that only a busy person has time for everything and a lazy person has none. We are sure, that you will be able to chalk out a well planned programme to study the courseware. By choosing to pursue a course in distance mode, you have made a commitment for self improvement and acquiring higher educational qualification. You should rise up to your commitment. Every student must go beyond the standard books and self instructional course material. You should read number of books and use ICT learning resources like the internet, television and radio programmes etc. As only limited number of classes will be held, a student should come to the personal contact programme well prepared. The PCP should be used for clarification of doubt and counseling. This can only happen if you read the course material before PCP. You can always mail your feedback on the course ware to us. It is very important that one should discuss the contents of the course materials with other fellow learners.

We wish you happy reading.

DIRECTOR

SEMESTER – 1**COURSE CODE – SAN – 1.1****TITLE: VEDIC LANGUAGE & LITERATURE****BRIEF CONTENT**

Block No.	Block Name	Unit No.	Unit
1	Hymns from the <i>Rgveda</i> with Sayana's commentary	1	<i>Agni</i> (I.1)
		2	<i>Indra</i> (II.12)
		3	<i>Vishvamitra –nadi Samvada</i> (III-33)
		4	<i>Usas</i> (V.80)
		5	<i>Soma</i> (IX.80)
		6	<i>Nasadiya Suktam</i> (X.129)
Block No.	Block Name	Unit No.	Unit
2	Hymns from the <i>Atharva veda</i> with Sayana's commentary	7	<i>Medhajananam</i> -(I.1)
		8	<i>Satyanrtasamiksaka- Varuna</i> (IV.16)
		9	<i>Rashtrasabha</i> – (VII.12)
		10	<i>Prithivi</i> (XII.1.1-20)
		11	<i>Kala</i> (XIX.53)
Block No.	Block Name	Unit No.	Unit
3	<i>Aitareya Brahmana- harischandra- Sunahsepa- Upakhyana</i>	12	<i>harischandra- Sunahsepa-Upakhyana</i> (Prathama khanda, Dvitiya Khanda, tritiya Khanda)
		13	<i>harischandra- Sunahsepa-Upakhyana</i> (chaturtha khanda , panchama khanda, sastha khanda)
Block No.	Block Name	Unit No.	Unit
4	Ishavasyopanisad & kenopanisad	14	ĪśāVāSYOPANIṢAD
		15	KENOPANISAD (1ST & 2ND KHANDA)
		16	KENOPANISAD (3RD & 4TH KHANDA)

CDOE, UTKAL UNIVERSITY, VANI VIHAR, BHUBANESWAR, ODISHA

Programme Name: Master of Arts (Sanskrit) Programme Code: 010319

Course Name: Vedic language & literature Course Code: SAN -1.1

Semester: I Credit: 4 Block No. 1 to 4 Units No. 1 to 16 Pages:

EXPERT COMMITTEE

Dr. Manoranjan Senapati (Chairman)
Assoc. Prof of Department of Sanskrit,
Utkal University, Bhubaneswar

Dr. Niranjana Sabar (Member)
Asst. prof .PG Dept. of Sanskrit,
Utkal University, Bhubaneswar

Dr. Dharmendra (Member)
Asst. prof .PG Dept. of Sanskrit,
Utkal University, Bhubaneswar

COURSE WRITERS

Pandit .Ishvar Chandra Shastri
Haridwar , Sanskrit collage

Printed and Published by

By Utkal University

SAN- 1.1- VEDIC LANGUAGE & LITERATURE

Content

Block No. 1- Hymns from the *Rgveda* with Sayana's commentary

Unit – I- *Agni* (I.1)

Unit – II- *Indra* (II.12)

Unit – III- *Vishvamitra –nadi Samvada* (III-33)

Unit – IV- *Usas* (V.80)

Unit –V- *Soma*(IX.80)

Unit –V I- *Nasadiya Suktam* (X.129)

Block No. 2- Hymns from the *Atharvaveda* with Sayana's commentary

Unit-VII- *Medhajananam*-(I.1)

Unit-VIII- *Satyanrtasamiksaka- Varuna* (IV.16)

Unit-XI- *Rashtrasabha* – (VII.12)

Unit- X- *Prithivi* (*XII.1.1-20*)

Unit-XI- *Kala* (XIX.53)

Block No. 3- Aitareya Brahmana- harischandra- Sunahsepa-Upakhyana

Unit-XII- Harischandra- Sunahsepa-Upakhyana
(Prathama khanda, Dvitiya Khanda, tritiya Khanda)

Unit-XIII- Harischandra- Sunahsepa-Upakhyana
(Chaturtha khanda, panchama khanda, sastha khanda)

Block No. 4 Ishavasyopanisad & kenopanisad

Unit-XIV- *Īśāvāsyopaniṣad*

Unit-XV-kenopanisad (1st & 2nd khanda)

Unit-XVI-kenopanisad (3rd & 4th khanda)

Block No. 1- Hymns from the *Rgveda* with Sayana's commentary

Unit – I- *Agni* (I.1)

Unit – II- *Indra* (II.12)

Unit – III- *Vishvamitra –nadi Samvada* (III-33)

Unit – IV- *Usas* (V.80)

Unit –V- *Soma*(IX.80)

Unit –V I- *Nasadiya Suktam* (X.129)

Block No. 1- Hymns from the *Rgveda* with Sayana's commentary

UNIT – I- *Agni* (I.1)

- १.१. शिक्षणस्य उद्देश्यम्
- १.२. वैदिक सूक्तानां पठनस्य उद्देश्यं
- १.३. वैदिकस्तोत्र देवतानां परिचयः
- १.४. विषयः
- १.४.१. अग्नि सूक्तस्य (१.१)
- १.४.२. सारांशः
- १.५. आदर्श प्रश्न (पाठ्य एवं व्याकरणिक)
- १.६. अध्ययन मार्गदर्शिका

१.१. शिक्षणस्य उद्देश्यम्

अस्य यूनिटस्य समाप्तेः अनन्तरं भवन्तः

- सूक्तं किम्, को देवता इति अवगन्तु।
- वैदिक देवता अग्नि, इन्द्र, उसास के मुख्य लक्षणों के साथ ही विश्वामित्र नोडी आदि संवाद स्तोत्र को समझें।
- वैदिक मन्त्रस्य व्याख्या कथं करणीयम् तथा च कस्यापि ऋग्वेदिकसूक्तस्य वा स्तोत्रस्य वा व्याख्यानात् पूर्व ज्ञातव्याः पूर्वापेक्षा बिन्दवः के सन्ति।

१.२. वैदिक सूक्तानां पठनस्य उद्देश्यं

परिचयः- वेदस्य अर्थः ज्ञानम् । ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेद च युक्तं वैदिकसाहित्यं, संस्कृतभाषायां रचितस्य ज्ञानस्य प्राचीनतमं भण्डारं वर्तते। अत्र उल्लिखितानां ४ संहितानां अतिरिक्तं ब्राह्मण-आरण्यक-उपनिषद-नाम्ना प्रसिद्धं साहित्यम् अस्ति । वेदः स्वरूपभेदात् त्रिविधः — ऋग्वेदः, यजुर्वेदः, सामवेदश्चेति । यत्रार्थवशेन पादव्यवस्थाऽस्ति तेषां छन्दोबद्धानां मन्त्राणां नाम 'ऋक्' इति वेद्यम् । ऋचां समूह एव 'ऋग्वेद' इति पदेन व्यवहियते । यजुः इत्येतत्पदं यज् धातोः उसि प्रत्यये कृते निष्पद्यते । यस्मिन् वेदे यज्ञयागादिक्रियाकलापानुरोधेन मन्त्राणां सन्निवेशोऽस्ति स 'यजुःवेद' इति निगद्यते । यत्र गीतिरूपा मन्त्राः विद्यन्ते स उपासनाकाण्डपरो वेदः 'सामवेद' इति गीयते । मन्त्राणां त्रिविधत्वात् वेदाः 'त्रयी' इति नाम्ना प्रसिद्धाः सन्ति । मन्त्राणां समूहः 'संहिता' इत्येतेन व्यपदेशेन व्यपदिश्यते । यज्ञानुष्ठानं दृष्टौ निधाय विभिन्नत्विजां कृते संहितानां सङ्कलनं वेदव्यासश्वकार । मन्त्रसंहितानां सङ्कलनं चतुर्विधतया कृतं, तस्मात् संहिताः सन्ति चतस्रः - ऋक्संहिता, यजुःसंहिता, सामसंहिता, अथर्वसंहिताश्चेति ।

अत एव वेदाश्चत्वारः स्मृताः ।

विद्यन्ते धर्मादयः पुरुषार्था यैस्ते वेदाः' – इति बह्वृक्प्रातिशाख्यम्, सायणस्तु अपौरुषेयं वाक्यं वेद इत्याह । इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारयोरलौकिकमुपायं यो वेदयति स वेद इति भाष्यभूमिकायामुक्तम् । प्रमाणमपि तत्रैवोक्तम् —

‘प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न विद्यते ।

एनं विदन्ति वेदेन तस्माद्वेदस्य वेदता ॥’

अम्नायः, अागमः, श्रुतिः, वेदः इति सर्वे शब्दाः पर्यायाः ।

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्यां तु चुरादिप्रकरणे चतुर्वर्थेषु विद्वातोः प्रयोगोऽस्ति । तद्यथा—

‘सत्तायां विद्यते ज्ञाने वेत्ति विन्दते विचारणे ।

विन्दते विन्दति प्राप्तौ श्यन्लुकश्नम्शेष्विदं क्रमात् ॥'

१.३. वैदिकस्तोत्र देवतानां परिचयः

ऋग्वेदस्य स्तोत्रानुसारं देवमनुष्ययोः मध्यस्थः अग्निदेवः अग्निदेवः महत्त्वपूर्णाः आसन्; स्वर्गयुद्धदेवः आर्याणां शत्रूणां रक्षकः इन्द्रः; सूर्यः सूर्यदेवः; वायुदेवः वायुः; पृथिवी च पृथिव्याः देवी. ऋग्वेद अर्थाद्व्यते स्तूयते यया सा ऋक्, तादृशीनामृचां समूह एव ऋग्वेदः । यत्रार्थवशेन पादव्यवस्थाः सा ऋगिति मीमांसकाः । तत्र बहुभिर्भिन्नभिन्नैरृषिभिः सुललितैः भावभव्यैः शब्दैर्विभिन्ना देवताः सादरं स्तुताः सन्ति । पाश्चात्यदृशि भाषाया भावस्य च विचारेण अन्यवेदेभ्योऽतीवप्राचीनोऽस्त्ययमृग्वेदः। भारतीयदृष्ट्याऽपि ऋग्वेदस्याभ्यहितत्वं पूजनीयता च वर्तते। तैत्तिरीयसंहितानुसारेण यज्ञस्य यद्विधानं क्रियते, तत्तु शिथिलं भवति किञ्च ऋग्वेदेन विहितानुष्ठानं दृढम्भवति। यथा-

‘यद्वै यज्ञस्य साम्ना यजुषा क्रियते शिथिलं तत्, यद्वै तत् दृढमिति ॥’

पुरुषसूक्तेऽपि यशोरूपी सहस्रशीर्षपरमेश्वरात् सर्वप्रथमः ऋचामेवाविर्भावोऽभवत् । यथा —

‘तस्माद् यज्ञात् सर्वहुतः ऋचः सामानि यज्ञिरे ॥

छन्दांसि यज्ञिरे तस्मात् यजुस्तस्मादजायत ॥’

वेदस्य संहिताभागे शुद्धं मन्त्ररूपं भवति यत् ईश्वरस्य स्तुतिं कुर्वन् विविधयज्ञं च कुर्वन् पठ्यते। संहिताः कामव्यञ्जकमन्त्रगीतसङ्ग्रहत्वात् संग्रह इत्युच्यते । एतेषु संहितासु ईश्वरसम्बद्धानि बहूनि स्तोत्राणि प्राप्यन्ते । सूक्तस्य परिभाषां कुर्वन् बृहद्देवतकरः कथयति- १.

सूक्तम् पूर्णमृषिर्वै तु सूक्ततन्त्राभिधीयते॥

अर्थात् मन्त्रद्रष्टृऋषिस्य सम्पूर्णं वाक्यं सूक्तं भवति, यस्मिन् एकस्मिन् वा अधिके वा मन्त्रे देवनामानि दृश्यन्ते।

चतुर्विधं सूक्तः- देवता, ऋषि, छन्द तथा अर्थ। अनेकाः सूक्ताः ईश्वरस्य (विष्णुः, शिवः, ब्रह्मा च) अथवा शक्तिः (त्रिदेवी) समर्पिताः सन्ति । एतेषु शारीरिकाः अशरीरीः च देवाः जायन्ते ।

१.४. विषयः

अग्नि सूक्त(ऋग्वेद संहिता १.१.१)

[ऋषि मधुच्छन्दा वैश्वामित्र । देवता अग्नि । छन्द गायत्री॥]

अग्निसूक्तं ऋग्वेदस्य प्रथमाध्यायस्य प्रथमसूक्तम् अस्ति। अस्य ऋषिः मधुच्छन्दः वैश्वामित्रः अस्ति। सः विश्वामित्रस्य पुत्रः अस्ति। अस्य देवता "अग्नि" अस्ति । अस्य श्लोकः "गायत्री-छण्डा" इति । अस्य

सूक्तस्य स्वरः “शङ्जक्रि” इति । गायत्री-छण्डा-अष्टाक्षराणां त्रिपादाः (पदानि) भवन्ति । एवं चतुर्विंशतिक्षराणां (स्वरा) श्लोकोऽयं श्लोकः।

अग्निसूक्ते कुलम् नव मन्त्राः सन्ति। संख्यादृष्ट्या सम्पूर्णं वैदिकसंस्कृते अग्निः (200) इन्द्रस्य (250) पश्चात् द्वितीयः अस्ति, परन्तु महत्त्वदृष्ट्या अग्निः सर्वाधिकं प्रमुखः अस्ति । अग्निः २०० स्तोत्रेषु स्वतन्त्रतया प्रशंसितः अस्ति । सामूहिकरूपेण अग्निः सम्पूर्णं वैदिकसाहित्ये २४८३ स्तोत्रेषु प्रशंसितः अस्ति ।

अग्नि-सूक्त ऋग्वेद के प्रथम मण्डल का प्रथम सूक्त है। इसके ऋषि मधुच्छन्दा वैश्वामित्र हैं। यह विश्वामित्र के पुत्र हैं। इसके देवता अग्नि हैं। इसका छन्द गायत्री-छन्द है। इस सूक्त का स्वर षड्जकृ है। गायत्री-छन्द में आठ-आठ अक्षरों के तीन पाद (चरण) होते हैं। इस प्रकार यह छन्द चौबीस अक्षरों (स्वरों) का है। इसमें कुल नौ मन्त्र हैं। संख्या की दृष्टि से इन्द्र (२५०श्लोक) के बाद अग्नि (२००श्लोक) का ही स्थान है, किन्तु महत्ता की दृष्टि से अग्नि का सर्वप्रमुख स्थान है। स्वतन्त्र रूप से अग्नि का २००सूक्तों में स्तवन किया गया है। सामूहिक रूप से अग्नि का २४८३सूक्तों में स्तवन किया गया है। अग्नि पृथ्वी स्थानीय देवता है। इनका पृथ्वी लोक में प्रमुख स्थान है।

अग्नि की विशेषता

पुरुष सूक्त के अनुसार अग्नि और इन्द्र जुड़वां भाई हैं। उनका रथ सोने के समान चमकता है और दो मनोजवा एवं मनोज वायुप्रेरित लाल घोड़ों द्वारा खींचा जाता है। अग्नि का प्रयोजन दुष्टात्माओं और आक्रामक, अभिचारों को समाप्त करना है। अपने प्रकाश से राक्षसों को भगाने के कारण ये रक्षोहन् कहे गए हैं। देवों की प्रतिष्ठा करने के लिए अग्नि का आह्वान किया जाता है-

अग्निर्होता कविक्रतु सत्यश्चित्रश्रवस्तमः। देवो देवेभिरागमत्॥

देवताओं में अग्नि का सबसे प्रमुख स्थान है और इन्द्र के पश्चात् अग्नि देव का ही पूजनीय स्थान है। अग्निदेव नेतृत्व शक्ति से सम्पन्न, यज्ञ की आहूतियों को ग्रहण करने वाले तथा तेज एवं प्रकाश के अधिष्ठाता हैं। मातरिश्वा भृग् तथा अंगिरा इन्हें भूतल पर लाये। अग्नि पार्थिव देव हैं। यज्ञाग्नि के रूप में इनका मूर्तिकरण प्राप्त होता है। अतः ये ही ऋत्विक्, होता और पुरोहित हैं। अग्नि शब्द “अग्नि गतौ” (भ्वादि. ५.२) धातु से बना है। गति के तीन अर्थ हैं – ज्ञान, गमन और प्राप्ति। इस प्रकार विश्व में जहाँ भी ज्ञान, गति, ज्योति, प्रकाश, प्रगति और प्राप्ति है, वह सब अग्नि का ही प्रताप है।

अग्नि की पीठ घृत से निर्मित है- घृतपृष्ठ। इनका मुख घृत से युक्त है – घृतमुख। इनकी जिहवा द्युतिमान् है। दाँत स्वर्णिम, उज्ज्वल तथा लोहे के समान हैं। केश और दाढ़ी भूरे रंग के हैं। जबड़े तीखे हैं, मस्तक ज्वालामय है। इनके तीन सिर और सात रश्मियाँ हैं। इनके नेत्र घृतयुक्त हैं – घृतम् में चक्षुः। इनका रथ युनहरा और चमकदार है जिसे दो या दो से अधिक घोड़े खींचते हैं। अग्नि अपने स्वर्णिम रथ में यज्ञशाला में बलि (हवि) ग्रहण करने के लिए देवताओं को बैठाकर लाते हैं। वे अपने उपासकों के सदैव सहायक हैं।

अग्नि स्वजन्मा, तनूनपात् है। ये स्वतः -अपने आप, उत्पन्न होते हैं। अग्नि दो अरणियों के संघर्षण से उत्पन्न होते हैं। इनके लिए अन्य की आवश्यकता नहीं है। इसका अभिप्राय यह है कि अग्नि का जन्म, अग्नि से ही हुआ है। प्रकृति के मूल में अग्नि है। ऋग्वेद के पुरुष-सूक्त में अग्नि की उत्पत्ति विराट्-पुरुष के मुख से बताई गई है – मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च। अग्नि द्यावापृथ्वी के पुत्र हैं।

१.४.१. अग्नि सूक्तस्य (१.१)

(ऋग्वेद संहिता १.१.१)

[ऋषि मधुच्छन्दा वैश्वामित्र । देवता अग्नि । छंद गायत्री।]

ॐ अग्निमीले पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम होतारं रत्नधातमम् ॥१॥

हम अग्निदेव की स्तुती करते हैं (कैसे अग्निदेव?) जो यज्ञ (श्रेष्ठतम पारमार्थिक कर्म) के पुरोहित (आगे बढ़ाने वाले), देवता (अनुदान देनेवाले), ऋत्विज(समयानुकूल यज्ञ का सम्पादन करनेवाले), होता (देवों का आवाहन करनेवाले) और याचको को रत्नों से (यज्ञ के लाभों से) विभूषित करने वाले हैं ॥१॥

अग्नि पूर्वेभिर्ऋषिभिरिड्यो नूतनैरुत । स देवाँ एह वक्षति ॥२॥

जो अग्निदेव पूर्वकालिन ऋषियों (भृगु, अंगिरादि) द्वारा प्रशंसित है। जो आधुनिक काल में भी ऋषि कल्प वेदज्ञ विद्वानों द्वारा स्तुत्य है, वे अग्निदेव इस यज्ञ में देवों का आवाहन करें ॥२॥

(स्तोता द्वारा स्तुति किये जाने पर) ये बढ़ाने वाले अग्निदेव मनुष्यों (यजमानों) को प्रतिदिन विवर्धमान (बढ़ने वाला) धन, यश एवं पुत्र-पौत्रादि वीर पुरुष प्रदान करनेवाले हैं ॥३॥

अग्ने यं यज्ञमध्वरं विश्वतः परिभूरसि । स इद्देवेषु गच्छति ॥४॥

हे अग्निदेव। आप सबका रक्षण करने में समर्थ हैं। आप जिस अध्वर (हिंसारहित यज्ञ) को सभी ओर से आवृत किये रहते हैं, वही यज्ञ देवताओं तक पहुंचता है ॥४॥

अग्निहोता कविक्रतुः सत्यश्चित्रश्रवस्तमः । देवि देवेभिरा गमत् ॥५॥

हे अग्निदेव। आप हवि प्रदाता, ज्ञान और कर्म की संयुक्त शक्ति के प्रेरक, सत्यरूप एवं विलक्षण रूप युक्त हैं। आप देवों के साथ इस यज्ञ में पधारें ॥५॥

यदगङ्गा दाशुषे त्वमग्ने भद्रं करिष्यसि । तवेत्तत् सत्यमग्निरः ॥६॥

हे अग्निदेव। आप यज्ञकरने वाले यजमान का धन, आवास, संतान एवं पशुओं की समृद्धि करके जो भी कल्याण करते हैं, वह भविष्य के किये जाने वाले यज्ञों के माध्यम से आपको ही प्राप्त होता है ॥६॥

उप त्वाग्ने दिवेदिवे दोषावस्तर्धिया वयम् । नमो भरन्त एमसि ॥७॥

हे जाज्वलयमान अग्निदेव । हम आपके सच्चे उपासक हैं। श्रेष्ठ बुद्धि द्वारा आपकी स्तुति करते हैं और दिन रात, आपका सतत गुणगान करते हैं। हे देव। हमें आपका सान्निध्य प्राप्त हो ॥७॥

राजन्तमध्वराणां गोपांमृतस्य दीदिविम् । वर्धमानं स्वे दमे ॥८॥

हम गृहस्थ लोग दिप्तिमान, यज्ञों के रक्षक, सत्यवचनरूप व्रत को आलोकित करने वाले, यज्ञस्थल में वृद्धि को प्राप्त करने वाले अग्निदेव के निकट स्तुतिपूर्वक आते हैं ॥८॥

स नः पितेव सूनवेग्ने सूपायनो भव । सचस्वा नः स्वस्तये ॥९॥

हे गाहर्पत्य अग्ने ! जिस प्रकार पुत्र को पिता (बिना बाधा के) सहज की प्राप्त होता है, उसी प्रकार आप भी (हम यजमानों के लिये) बाधारहित होकर सुखपूर्वक प्राप्त हों। आप हमारे कल्याण के लिये हमारे निकट रहे ॥९॥

१.४.२. सारांशः

पाठस्य सारांशः

अस्मिन् ग्रन्थे अग्नियुक्तस्य नव मन्त्राः सन्ति । तत्र आदौ अग्निमिली पुरोहितम्...इति मन्त्रः वर्तते, अग्निसूक्तस्य आदि मन्त्रः। तत्र उक्तं यत् केवलं अग्निः एव याज्ञे सर्वान् देवान् आहवयति। सः यज्ञस्य पुरोहितः अस्ति। तत्र द्वितीये मन्त्रे उक्तं येन अग्निः स्तुतव्यः। कः तं प्रशंसति ? प्राचीनपुराणमुनिभिः स्तुतः इति कथ्यते । तृतीये मन्त्रे अग्न्याद्गणः किं लभते ? उक्तम् - धनं प्राप्नुहि । प्रतिदिनं च वर्धतु। तथा दानं कृत्वा यशः लभते गणः । चतुर्थे मन्त्रे अग्निविषये उक्तं यत् यथा त्वं अहिंसा यज्ञं परिवेष्टयसि तथा सः यज्ञः अवश्यमेव देवतां प्रति गच्छति। पञ्चमे मन्त्रे कथ्यते यत् देवेन सह कीदृशः अग्निः आगच्छति। अग्निः उत्तमबुद्धिः सत्यवृत्तान्तः च इति कथ्यते । षष्ठमन्त्रे अग्निविषये उक्तं यत् त्वं यत् किमपि हितं करोषि तत् वस्तुतः तव हिताय एव । सप्तमे मन्त्रे वह्निगणं गन्तुं प्रार्थितम् । ते अग्निं प्रति गन्तुम् इच्छन्ति। अधुना प्रश्नः स्यात् यत् एषः कीदृशः अग्निः अस्ति। अस्य उत्तरं परमन्त्रे एव उक्तं यत् सः प्रकाशपूर्णः, यज्ञस्य रक्षकः, तस्य कर्मफलप्रकाशकः, यज्ञे स्थानवर्धनः च। नवमे मन्त्रे वह्निद्वारा सुफलं लभते इति उक्तम्। तत्र उपमानेन उक्तं यत् पिता यथा पुत्रसमीपे भवति तथा स्वतः एव प्राप्तिविषयः अस्ति, तथैव अग्निः, त्वमपि अस्माकं कृते तत्र असि। एवं वह्निस्वरूपमाहात्म्यमुक्तम् ।

१.५. आदर्श प्रश्न (पाठ्य एवं व्याकरणिक)

१. अग्निरूपं वर्णयतु।
२. अग्नि सूक्तस्य सारं लिखतु?
३. वैदिक वांमये अग्नेः महस्त्वं विवृणुत।

१.६. अध्ययन मार्गदर्शिका

१. रुक् सूक्तानिकरः, व्याख्याकारः, इ. उमाशंकर शर्मा रूषिः, चौखम्बा, वाराणासी, प्रथम संस्करण-१९११
२. Naveen Vaidik Sancyanam (New Vaidic selection), Vol I, Editor. Dr. Jamuan Pathak & Dr. Umesh Prasad Singh, Chowkhamba, Krishnoday, Academy, Varanasi, 1 'st Edition – 2005
३. Vaidik Sahitya our Sanskrit, Acharya Baladeev Upadhyay, Chowkhamba Vidya Bhawan, Varanasi.

UNIT-II-Indra (II.12)

- २.१. शिक्षणस्य उद्देश्यम्
- २.२. वैदिक सूक्तानां पठनस्य उद्देश्यं
- २.३. वैदिकस्तोत्र देवतानां परिचयः
- २.४. विषयः
- २.४.१. ईन्द्र सूक्त (II.१२)
- २.४.२. सारांशः
- २.५. आदर्श प्रश्न (पाठ्य एवं व्याकरणिक)
- २.६. अध्ययन मार्गदर्शिका

२.१. शिक्षणस्य उद्देश्यम्

अस्य एककस्य उद्देश्यं वैदिककालस्य देवतानां अधिकांशलक्षणानाम् अध्ययनम् अस्ति । मूल-एककस्य अध्ययनानन्तरं भवन्तः वक्ष्यन्ति -

- तस्य प्रकृतिः का अस्ति।
- तस्य कार्याणि कानि सन्ति?
- कति वेषेषु वैदिकदेवताः चित्रिताः?
- तस्य मापदण्डाः कथं वर्णिताः सन्ति ?
- तस्य लक्षणानि कानि सन्ति ?

२.२. वैदिक सूक्तानां पठनस्य उद्देश्यं

इति वैदिकशास्त्रसम्बद्धं प्रथमं एककं । यथा भवद्भिः अयसे नानादेवानां रूपं कार्याणि च अधीतानि तथैव अस्मिन् एकके तेषां सर्वाणि लक्षणानि अध्ययनं करिष्यन्ति । इति श्रीवेदस्य द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः चरणः, तस्य देवता अहं, ऋषिः गसामदः। १, ७ छन्दान् विहाय शेषेषु सर्वेषु छन्देषु छन्दः प्रयुक्तः अस्ति । एकं सप्त च श्लोकानुवर्तन्ते। तत् साम ऋषिः दशश्लोकद्वारा एतत् ग्रन्थं पठितवान्, येषु वैदिकदेवतायाः विविधावस्थाः, भौतिकलक्षणाः च वर्णिताः सन्ति । अस्य एककस्य अध्ययनं कृत्वा भवन्तः अस्य विविधरूपस्य विषये ज्ञास्यन्ति, तस्य महत्त्वं कार्यक्षमता च उल्लेख्य अन्यदेवानां कार्येभ्यः भिन्नं करिष्यन्ति ।

२.३. वैदिकस्तोत्र देवतानां परिचयः

इन्द्रसूक्तं वैदिकदेवता इन्द्राय समर्पितं स्तोत्रं ऋग्वेदे दृश्यते, यत् भारत-यूरोपीयभाषाकुटुम्बस्य प्राचीनतमग्रन्थेषु अन्यतमम् अस्ति । अयं विविधप्राचीनभारतीयकविभिः प्रारम्भिकसंस्कृते रचितैः सहस्राधिकस्तोत्रसङ्ग्रहः अस्ति । ऋग्वेदः २.१२ खलु एकः खण्डः यत्र इन्द्रसूक्तं लभ्यते ।

ऋग्वेदः दशपुस्तकेषु व्यवस्थितः अस्ति, प्रत्येकं मण्डलं कथ्यते, प्रत्येकं मण्डलं च सूक्तनाम्ना स्तोत्रेषु अपि विभक्तम् अस्ति । ऋग्वेदः २.१२ द्वितीयमण्डलान्तर्गतं सूक्तम् ।

इन्द्रसूक्तेन वैदिकपौराणिककथासु वज्रविद्युत्तूफानयुद्धसम्बद्धप्रमुखदेवस्य इन्द्रस्य शक्तिमहात्म्यं वीरत्वं च प्रशंसितम् अस्ति । सः प्रायः वैदिककालस्य प्रारम्भिककाले देवराजः, परमदेवता च इति चित्रितः भवति ।

दुर्भाग्येन ऋग्वेद २.१२ इत्यस्य पूर्णपाठः, इन्द्रसूक्तसहितः, अहं भवद्भ्यः प्रदातुं न शक्नोमि, यतः एषः प्रतिलिपिधर्मयुक्तः ग्रन्थः अस्ति । परन्तु अस्य स्तोत्रस्य अनुवादाः व्याख्याः च ऋग्वेदविषये विविधेषु विद्वान्ग्रन्थेषु प्राप्यन्ते ।

२.४. विषयः

इन्द्रसूक्त तत्त्वम्

इन्द्रः ऋग्वेदस्य सर्वाधिकप्रसिद्धः देवः अस्ति । निरुक्तकर्तृचक्रस्य मते इन्द्रः स्थानीयः ब्रह्माण्डदेवता अस्ति । अस्मिन् इन्द्रसूक्ते इन्द्रस्य वीरकर्म वर्णिता अस्ति । सः मेघान् हत्वा जलं भूमौ पतति, पर्वतानां मध्ये नदीं च प्रवाहयति। पर्वते स्थितान् मेघान् जितुम् त्वष्टः इन्द्राय वज्रपूर्णं वनम् अकरोत् । तेन भारेण मेघानां विच्छेदे यथा गोः स्ववत्सं प्रति धावति तथा जलमपि वेगेन समुद्रं प्रति अधः गन्तुं आरभते । वृषा इव वर्तमानः इन्द्रः त्रिकद्रुके साङ्ग्यकायगे अभिषिक्तं सोमं पिबत् । व्रतं स्वीकृत्य च मेथीयाः प्रथमं मेघं जघान । प्रथमं मेघमेघं हत्वा दानवमायामपि हतवान् । अथ सूर्यप्रदोषसृष्ट्या न शत्रुः प्राप्तः । इन्द्रो वृत्रसुरं आहूय राक्षसेषु प्रथमम् । तं वृत्रं नष्टं राक्षसं च बलवत्तरम् । परशुच्छिन्ना वृक्षशाखा

इव वृत्रसुरः पृथिव्याः अङ्के पतितः। अभिमानात् वृत्रः शक्रं युद्धाय आमन्त्रयत् । इन्द्रः व्रतेन वृत्रस्य हस्तपादौ छिनत् । स वृत्रोऽपि इन्द्रेण सह युद्धं प्रारभत । स इन्द्रः खड्गेन स्कन्धे प्रहतवान् । एवं शक्रः वृत्रं हतवान् । वर्षाकाले यथा जलं नदीं उल्लङ्घ्य अधिकं प्रसरति, तथैव वृत्रेण निरुद्धं जलं वृत्रं उल्लङ्घ्य अधिकं प्रसरति। यदा वृत्रस्य माता पुत्रस्य रक्षणार्थं प्रयत्नं कृतवती तदा सा अपि इन्द्रेण हता । एवं तस्य शरीरे जलं व्याप्तम् । वृत्रस्य वधेन शक्रः निमीलितजलमार्गं उद्घाटितवान् । आदौ वृत्रेण सह इन्द्रस्य आक्रमणे देवानाम् अश्वाः भयात् पुच्छवत् अभवन् । परन्तु पश्चात् इन्द्रः सोमं कृष्य सप्तनदीजलं मुक्तवान् । वृत्रेण निर्मितं विद्युत् मेघं वा वाजिन्द्रं वा निवारयितुं न शक्तवान्। भीता च सा नवनवतिः (९९) नद्यः अन्तरिक्षं च गरुडवत् तरति स्म। सः सर्वेषां राजानां स्वामी अस्ति। सर्वेषां मनुष्याणां शासकः अभवत्। आरा रथचक्रं यथा पातु नः इन्द्रः सर्वराजः ।

२.४.१. इन्द्र सूक्त (२.१२)

प्रधान्वस्य महतो महानि सत्य सत्यस्य करणानि वोचम् ।

त्रिकट केस्वपिवत् सतस्यास्य मदे अहिमिन्द्रो जघान ॥१॥

अर्थ- ऋषि गृत्समद इन्द्र की विशेषता प्रकट करते हुए कहते हैं- सत्यस्वरूप इस महान शक्तिशाली इन्द्र के सर्वथा स्थिर कर्मों को प्रकृष्ट रूप से कहता हूँ। इन्द्र ने तीन पात्रों में सोम-रस का पान किया। इस सोम-रस के मद में वृत्रासुर का वध किया।

अवंशे धामस्तभायद्ब्रह्मन्तमा रोदसी अपृणदन्तरिक्षम् स ।

धारयत्पृथिवीं पप्रथच्च सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार॥२॥

अर्थ- इन्द्र ने द्युलोक को बिना कारण अन्तरिक्ष में स्थित किया। बड़े हुए आकाश और द्यावापृथिवी को धारण किया और उसे विस्तृत किया। इन्द्र ने वे सब कर्म सोम के मद में किये।

सद्येव प्राचो वि मियाय मानैर्वज्रेण खान्यतृणन्नदीनाम् ।

वथासृजत्पथिभिर्दीर्घमाथैः सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार॥३॥

अर्थ- इन्द्र ने माप-तौल के अनुसार नदियों को यज्ञ-गृह की भाँति पूर्व की ओर गतिशील बनाया। बज्र से नदियों को मार्ग को खोदा। नदियों को दूर तक जाने योग्य मार्गों से सहज ही बहाया। इन्द्र ने यह सब कर्म मद में किया।

स प्रवोळहुन् परिगत्या दभीतेर्विश्वमधागायघमिद्धे अग्नौ।

सं गोभिरश्वैरसृजद्रथेभिः सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार॥४॥

अर्थ- इस इन्द्र ने दभीति के अपहर्ता असुरों को चारो ओर से घेर लिया। उनके समस्त अस्त्रशस्त्रों को प्रदीप्त (प्रज्वलित) अग्नि में जला दिया। उन दभीति नामक राजर्षि को गायों, घोड़ों और रथों आदि से संयुक्त किया। यह सब कर्म अर्थात् यह सारा कार्य इन्द्र ने सोम-रस के मद (अहं) में किया।

स ई महीं धुनिमेतोररम्णात्सौ अस्नात नृपारयत्स्वस्ति।

त उत्सनाय रयिमभि प्रतस्थुः सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार ॥५॥

अर्थ- इन्द्र ने इन ऋषि को पार जाने हेतु महती नदी को स्थिर किया पार जाने में असमर्थ लोगों को सकुशल नदी के पार कर दिया। उन लोगों ने नदी को तैरकर धन की ओर प्रस्थान किया। यह सब कार्य इन्द्र ने सोम के मद में किया।

सोदञ्चं सिन्धुमरिणान्महित्वा वज्रेणान उषसः सं पिपेष।

अजवसो जविनीभिर्विवृचन्त्सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार॥६॥

अर्थ- उस इन्द्र ने अपने महान् बल से नदी को उत्तर की ओर बढ़ाया। उषा देवी के शकट अर्थात् गाड़ी को अपने वज्र से नष्ट किया। बलयुक्त वेगवती सेनाओं के द्वारा निर्बल सेनाओं को विशेष प्रकार से नष्ट किया। इन्द्र ने यह सब कर्म सोम-रस के मद में किया।

स विद्वां अपगोहं कनीनामा विर्भवन्नुदतिष्ठत्परावृक।

प्रति श्रोणः सथाद् व्यनगचष्ट सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार॥७॥

अर्थ- वह विद्वान् परावृक् ऋषि सुन्दर कन्याओं के तिरोहित होने के कारणों को जानकर पुनः इन्द्र को कृपा से प्रत्यक्ष होता हुआ उनके सम्मुख उपस्थित हुआ। पड़गु पुरावृक् ऋषि पाँच प्राप्त करके उनके पास गये, नेत्रहीन ऋषि पूर्ण तथा स्पष्ट देखने लगा। यह सब कर्म इन्द्र ने सोमरस के मद में किया।

भिनद्वमगिरोभिर्गुणानो विपर्वतस्य द्वंहितान्यैरत्।

रिणग्रोधासि कृत्रिमाण्येषां सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार ॥८॥

अर्थ- अंगिरा आदि ऋषियों से प्रशंसित होकर इन्द्र ने बल नामक दैत्य को तोड़ दिया तथा गायों के अवरोधक पर्वत के सुदृढ़ द्वारों को खोल दिया। इन पर्वतों के द्वारा कृत्रिम रूप से निर्मित अवरोधक द्वारों को दूर किया। इन्द्र ने यह सब कार्य सोम के मद में किया।

स्वन्पेनाभ्युप्या चुमुरि धुनिञ्च जघन्थ दस्युं प्रदभीतिभावः।

रम्भी चिदत्र विविदे हिरण्यं सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार॥९॥

अर्थ- इन्द्र ने दुष्ट, आततायी चुमुरि और धुनि नामक असुरों को दीर्घ निद्रा से युक्त करके मार डाला और दभीति की रक्षा की। दण्डधारी ने युद्ध में धन प्राप्त किया। इन्द्र ने यह सब कर्म सोम रस के मद में किया।

नूनं सा ते प्रति वरं जरिगे दहीयदिन्द्र दक्षिणा मधोनी।

शिक्षा स्तोतृभ्यो माति घग्भगो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः॥१०॥

अर्थ- हे इन्द्र! तुम्हारी वह अत्यधिक ऐश्वर्यशालिनी दक्षिणा निश्चय ही स्तुति करने वाले को श्रेष्ठ धन प्रदान करती है। स्तुति करने वालों को श्रेष्ठ ज्ञान प्रदान कीजिए। धन, ऐश्वर्य आदि के प्रदान करने के समय हमें न छोड़े और हम हम लोगों को ऐश्वर्य प्रदान करें। यज्ञ के समय स्तोता लोग महान् स्तोत्र को बोलें।

२.४.२. सारांशः

शब्दावली

1. सृष्टिः कारणानुसारं भवति।

2. वोचम- √ लङ् लकर 'वाच परभाशाने' शब्दात् 'चडिसलदिलाथ' शब्दात् वर्तमानार्थे प्रयोगः कृतः अस्ति।

3. शरीरात् परं गन्तुं असमर्थाः जनाः।

विश्वकर्मा वज्रं सृजत। तेन जालविच्छिन्नं जलं समुद्रं प्रति जगाम। तृतीये मन्त्रे इन्द्रस्य सोमपनविषये उक्तम्। चतुर्थे मन्त्रे इन्द्रे सृष्टिमिति उक्तम्। इन्द्रः वञ्चन राक्षसान् सृष्ट्वा सूर्यं प्रदोषं च आकाशं च। पञ्चमे मन्त्रे उक्तं यत् इन्द्रः वृत्रं महता वज्रेण हतः। षष्ठे मन्त्रे उक्तं यत् यद्यपि दम्भी वृत्रः इन्द्रं युद्धाय आहूतवान् तथापि सः एव इन्द्रेण हतः। सप्तमे मन्त्रे युद्धानन्तरं वृत्रस्य किं जातम् इति दर्शितम्। तत्र वृत्रं जघान शक्रः अबाहू न पादम्। वृत्रश्च भूमौ पतितः। तथा च अष्टमे मन्त्रे इन्द्रः युद्धानन्तरं किं कार्यं कृतवान् इति उक्तम्। नवमे मन्त्रे वृत्रस्य माता कथं मृता इति उक्तम्। दशमे मन्त्रे युद्धानन्तरं वृत्रस्य किं जातम् इति उक्तम्।

एकादशे मन्त्रे वृत्रेण अवरुद्धं जलं कथं इन्द्रेण प्रकाशितम् इति उक्तम्। द्वादशमन्त्रे उक्तं यत् इन्द्रः गोम्, सोम्, स्रवन्तीं नदीं च मुक्तवान्। त्रयोदशमन्त्रे इन्द्रवृत्रयुद्धविषये उक्तम्। तत्र च शक्रं वृत्रं कथं पराजितवान् इति। इन्द्रभयविषये चतुर्दशमन्त्रे उक्तम्। किन्तु एतत् अनुयायिनः मतम्। पञ्चदशमन्त्रे इन्द्रेश्वरः अभिव्यक्तः। प्राणिनां कृते च स्वकर्तव्यं च प्रकाशितवान्। एवं सम्पूर्णं इन्द्रसूक्ते इन्द्रस्य शौर्यं, इन्द्रवृत्रस्य युद्धं, इन्द्रस्य माहात्म्यं च वर्णितम्।

२.५. आदर्श प्रश्न (पाठ्य एवं व्याकरणिक)

१. इन्द्रस्य स्वरूपं विवृणुत?
२. इन्द्रसूक्तस्य सारं विवृणुत?
३. इन्द्रस्य विविध वैशिष्ट्यानि पठित सूक्तदिशा आलोचयत?

२.६. अध्ययन मार्गदर्शिका

१. रुक् सूक्तानिकरः, व्याख्याकारः, इ. उमाशंकर शर्मा रूषिः, चौखम्बा, वाराणासी, प्रथम संस्करण-१९११
२. Vedic Mythology, A.A. Macdonell, MLBD, Delhi Reprint -1981.
३. वैदिक साहित्य और सम्स्कृति, आचार्य वलदेव उपाध्याय, चौखम्बा, वाराणासी, १

UNIT-III- Visvamitra -Nadi Samvada Sukta (III. 33)

- 3.1. शिक्षणस्य उद्देश्यम्
- 3.2. वैदिक सूक्तानां पठनस्य उद्देश्यं
- 3.3. वैदिकस्तोत्र देवतानां परिचयः
- 3.4. विषयः
- 3.4.1. विश्वामित्र - नदि सम्वाद सूक्त (III. 33)
- 3.4.2. सारांशः
- 3.5. आदर्श प्रश्न (पाठ्य एवं व्याकरणिक)
- 3.6. अध्ययन मार्गदर्शिका

3.1. शिक्षणस्य उद्देश्यम्

- एतत् पाठं पठित्वा भवन्तः शक्नुवन्ति-
- वैदिकसाहित्यस्य इतिहासं ज्ञातुं;
- ऋषीणां चरित्रवर्णनं ज्ञातुं;
- वैदिकयुगे ये नद्यः आसन् तेषां विषये ज्ञानं प्राप्तुं;
- नद्यः किमर्थं निर्मिताः किं कारणं च ज्ञातुं ।
- मन्त्रस्य संहितापाठं ज्ञातुं;
- मन्त्रस्य पाठं ज्ञातुं शक्नुवन्;
- स्वयं व्याख्याय मन्त्रान् अवगन्तुं शक्नुवन्;
- स्वयमेव मन्त्रपाठं कर्तुं शक्नुवन्;
- मन्त्रे वर्तमानं व्याकरणं ज्ञातुं;

3.2. वैदिक सूक्तानां पठनस्य उद्देश्यं

जैसे किसी भवन की भित्ति होती है वैसे ही भारतीय संस्कृति की भित्ति वेद हैं। अतः संस्कृत साहित्य में वेदों का स्थान सबसे श्रेष्ठ है। भारत में धर्म व्यवस्था वेदाधारित ही है। वेद धर्म के निरूपण में स्वतन्त्र भाव से प्रमाण है, स्मृति आदि तो वेद मूलक ही हैं। अतः श्रुति और स्मृति के विरोध में श्रुति ही मान्य है।

न केवल धर्म की मूलकता से ही वेद समादृत हैं, अपितु इस विश्व में सर्वप्राचीन ग्रन्थ भी ये ही हैं। प्राचीन धर्म समाज-व्यवहार-आदि के वस्तु ज्ञान के लिए श्रुति ही सक्षम है। "विद्यन्ते धर्मादयः पुरुषार्थाः यैः ते वेदाः"। सायण ने तो अपौरुषेय वाक्य को वेद कहा है। इष्ट की प्राप्ति और अनिष्ट के परिहार के लिए जो अलौकिक उपाय बताता है वह वेद होता है। कारिका -

"प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न विद्यते। एनं विदन्ति वेदेन तस्मात् वेदस्य वेदता ॥"

चत्वारः वेदाः सन्ति। ऋग्वेदं सामवेदं यजुर्वेदं च अथर्ववेदम् । ऋग्वेदे अनेकानि रोचकसंवादस्तोत्राणि सन्ति । विश्वामित्रनदीकथा वैदिककथासु अद्वितीया कथा अस्ति। एवं ऋग्वेदे बहवः स्तोत्राः आख्यानमाश्रिताः दृश्यन्ते । अतः कठोपकथन संवाद इति नाम्ना प्रसिद्धम् । कथोपाकथानस्य विश्वामित्रनद्याः कथा अतीव मनमोहकम् अस्ति । अत्र शुतुधनद्याः विपाशा च कथा । तेषां सृष्टेः किं कारणम् ? तेषां प्रजापतिः कः ? नद्यः विश्वामित्रयोः मध्ये यत् संभाषणं जातम् तत् अस्मिन् पाठे प्रस्तुतम् अस्ति ।

3.3. वैदिकस्तोत्र देवतानां परिचयः

एषा महत्त्वपूर्णा कथा अस्ति। तथा च ऋग्वेदे बहूनां स्तोत्रेषु आख्यानप्रधानता दृश्यते । काधनोपाख्यान एव संवादना नाम्ना विश्रुतः । संवादविषये पाश्चात्यविदां मध्ये मतभेदः अस्ति । पुरातनवर्गस्य मतेन संवादः प्राचीनकथायाः शेषः अस्ति। तस्य मतेन ऋग्वेदस्य आख्यानानि गद्यम् एव । डी ब्रदर इत्यादीनां विद्वानां मतेन संवादः वैदिकनाटकस्य रूपम् अस्ति । 'डी विन्टरनिट्सा' इत्यस्य मते एतत् लोकगीतकाव्यस्य रूपम् अस्ति । अस्मिन् काले काव्यस्य उत्पत्तिः अभवत्, नूतनानां नाटकानां उत्पत्तिः च अभवत् । तथैव भारतीयसाहित्यस्य इतिहासे संवादानाम् अपि महत्त्वपूर्ण स्थानम् अस्ति । एतेषु संवादिषु विश्वामित्र-नादी-संवादः महत्त्वपूर्णः संवादः अस्ति । प्राचीनकाले विश्वामित्रः सुदासराजस्य पुरोहितः आसीत् । विश्वामित्रः पौराहित्यात् प्राप्तेन धनेन वृषशकटेन विपाशानद्याः शुतुद्रिनद्याः च तटे समीपं गतः। तदनन्तरं च नदीं लङ्घयितुं यथा यथा नदीजलस्तरं गच्छति तथा महर्षि विश्वामित्रः नदीं स्तुवति कथयति - यथा अश्वाः बन्धनरहिताः धावन्ति, तथैव उत्तमः नदी अङ्कात् प्रवहति पर्वतः समुद्रेण सह मिलितुं।शुतुद्रि एव विपाशस्य समीपम् आगतः। विशालसुन्दरनदीनां च तटं प्राप्तवान् अस्ति। यथा द्वौ गावौ एकं वत्सं लेहयितुं प्रति धावन्ति, तथैव एताः अपि नद्यः समुद्रं मिलितुं समानं लक्ष्यं प्रति प्रवहन्ति, तादृशानां नद्यः तटे आगच्छन्ति। एवं विश्वामित्रेण नद्यः प्रशंसिताः। अथ विश्वामित्रं दर्शयन् नद्यः वदन्ति - .

वयं स्वगत्या प्रवहामः शक्रेश्वरसृष्टौ । अस्माकं गतिं मा निवारयन्तु। वृत्रसुरेण यदा पृथिव्याः नाशाय नद्यः प्रवाहः निरुद्धः इत्यर्थः । ततः इन्द्रदेवः वृत्रसुरं हत्वा पर्वतस्य अङ्कात् एताः नद्यः निर्मितवान्। अथ कस्मात् मुनिः नदीं प्रशंसति पुनः पुनः। आत्मरक्षणार्थं मुनिपुत्रः कुशिकः सोम्युक्तभाषणेन कतिपयक्षणं यावत् स्थगितुं नदीं प्रार्थयति । इन्द्रो वज्रेण नद्यां अवरुद्धं वृत्रसुरं हत्वा निर्वाहाय

निर्गतोऽस्मान् । इन्द्रः अहिं हतः । इदं शक्रस्य वीरकर्म अवश्यमेव उल्लेखनीयम् । इति विश्वामित्रः नद्यः विषये वदति । नदी प्रतिवदति हे स्तोत, एतां स्तुतिं कदापि न विस्मरन्तु यतः भविष्यत्जनाः भवतः स्तुतिं श्रोतुं शक्नुवन्ति । हे मुने केवलं स्तुतिना मां सम्मानय, अपितु स्तुत्वा अलौकिकं सौन्दर्यं अपि देहि । अहं त्वां प्रणमाम्यहम् । तां विश्वामित्रनदीं प्रवाहितजलरूपेण सम्बोधयन् कथयति - अहो सुन्दरी भगिन्यः इदानीं मम वचनं शृणुत, यतः दूरतः वाहनेन वा रथेन वा तरित्वा अहं भवतः समीपम् आगतः । हे नद्यः किञ्चित् अधः गच्छन्तु । विश्वामित्रस्य वचनं श्रुत्वा तस्य जलप्रवाहं निवारयितुं न्यूनीकृत्य वा तरणं कर्तुं समर्थं भवेत् इति नदी तादृशी अभवत् । ततः विश्वामित्रः धन्यवादं दत्त्वा कुटुम्बेन सह लङ्घयित्वा पुनः पूर्ववत् नदीं प्रवहति इति प्रार्थितवान् ।

३.४. विषयः

प्र पर्वतानाम् इति त्रयोदशचं चतुर्थं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका 'प्र पर्वतानां सप्तोना संवादो नदीभिर्विश्वामित्रस्योत्तितीर्षास्तत्र नदीवाक्य चतुर्थीपष्ठयष्टमीदशम्यः पष्ठीसप्तम्योस्त्विन्द्रस्तुतिरन्त्यानुष्टुप्' इति । अत्र चतुर्थीपष्ठयष्टमीदशमीनां नदीवाक्यत्वान्नद्य एव ऋषयः शिष्टानां विश्वामित्र- वाक्यवात्स एव ऋषिः । अन्त्यानुष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुभः । इन्द्रो देवता । यद्यपि पष्ठयां सप्तम्यां च विश्वामित्रो नद्यश्च स्तूयन्ते तथापीन्द्र एव देवता । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । पुरा किल विश्वामित्रः पैजवनस्य सुदासो राजः पुरोहितो बभूव । सच पौरोहित्येन लब्धधनः सर्व धनमादाय विपाट्छुतुदयोः संभेदमाययौ अनुययुरितरे । अथोत्तितीर्षुर्विश्वामित्रः अगाधजले ते नद्यौ दृष्ट्वा उत्तरणार्थम् आद्याभिः तिसृभिस्तुष्टाव ।

३.४.१. विश्वामित्र-नदी सम्वाद(३-३३)

प्र पर्वतानामुशती उपस्थादश्वेइव विर्षिते हासमाने ।

गावेव शुभ्रे मातरां रिहाणे विर्षाट्छुतुद्री पर्यसा जवेते ॥ १ ॥

प्र । पर्वतानाम् । उशती इति । उपस्थात् ।

अश्वे इवेत्यश्वेइव । विर्षिते इति विऽसिते । हासमाने इति ।

'पर्वतानां गिरीणां शैलानाम् 'उपस्थात् उत्सङ्गान्निर्गत्य 'उशती समुद्रगमनं कामयमाने । गमने दृष्टान्तः । 'अश्वेइव । यथा 'विर्षिते मन्दुरातो विमुक्ते 'हासमाने अन्योन्यजवेन स्पर्धमाने । यद्वा हृष्यन्त्यावश्वे इव वडवेइव त्वरया गच्छन्त्यौ परस्परं हृष्यन्त्यौ । तथा 'गावेव 'शुभ्रे । यथा द्वौ गावौ शोभमानौ वर्तते तद्वच्छुभ्रे शोभमाने । किञ्च 'मातरा । यथा मातरी धेनू रिहाणे । अन्तर्णीतसन्नो लिहिः । वत्सं जिह्वया लेढुमिच्छन्त्यौ शीघ्रं गच्छतस्तद्वत् समुद्रं गन्तुं जवात् गच्छन्त्यौ 'पयसा संयुक्ते 'विपाट् । कूलविपाटनात् विपाशनाद्वा विमोचनाद्वा विपाट् । 'शुतुद्री । शुक्षिप्रं तु तुन्ना तुन्नेव द्रवति गच्छतीति शुतुद्री । एतन्नामके नद्यौ 'प्र 'जवेते समुद्रं प्रति शीघ्रं गच्छतः । अत्र निरुक्तं 'पर्वताना

भुपस्थादुपस्थानादुशत्यौ कामयमाने अश्वे इव विमुक्ते इति वा विपप्णे इति वा हासमाने हासतिः स्पर्धायां हर्षमाणे वा गावाविव शुभ्रे शोभने मातरौ सरिहाणे विपाट्छुतुद्रयौ पयसा प्रजवेते' (निरु. ९. ३९) इति ।। उशती। 'वश कान्तौ । अस्य शतुडित्त्वात् 'ग्रहिज्यावयि' इत्यादिना संप्रसारणम्। विषिते। 'पिञ् बन्धने' इत्यस्य कर्मणि निष्ठा। संहितायां 'परिनिविभ्यः सेवसितसयसिवुसह' इत्यादिना पत्वम्। 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरः। हासमाने। हासतिः स्पर्धाकर्मा हसे हसने वा। शानच्। तस्य लसार्वधातुकस्वरे कृते धातुस्वरः। रिहाणे। 'लिह आस्वादने'। स्वरितेत्त्वादुभयपदी। शानच्। अदादित्वाच्छपो लुक्। लकारस्य रेफश्छान्दसः। रेफमवलम्ब्य णत्वम्। चित्त्वादन्तोदात्तः । विपाट्। 'पट गतौ' 'पश बाधनस्पर्शनयोः' इति वा ण्यन्तावेतौ विपूर्वी। शकारस्य व्रश्चादिना पत्वम्। शुतुद्री। छान्दसी रूपसिद्धिः। जवेते। 'जुड गतौ' भौवादिः । डित्त्वादात्मनेपदम्।'आतो इति इति इयादेशः। निघातः।।

इन्द्रेषिते प्रसवं भिक्षमाणे अच्छी समुद्रं रथ्येव याथः।

समाराणे ऊर्मिभिः पिन्वमाने अन्या वामन्यामप्येति शुभ्रे ॥ २ ॥

इन्द्रेषिते इतीन्द्रेऽइषिते। प्रऽसवम्। भिक्षमाणे इति। अच्छे। समुद्रम्। रथ्यांऽइव। याथः। समाराणे इति समऽआराणे। कर्मिऽभिः। पिन्वमाने इति। अन्या वाम्। अन्याम्। अपिं। पुति। शुभ्रे इति ।।२।।

हे नद्यौ 'इन्द्रेषिते इन्द्रेण प्रेषिते 'प्रसवं तम्येन्द्रस्यानुजां भिक्षमाणे प्रार्थयमाने युवां 'समुद्रम् अच्छ आभिमुख्येन 'याथः गच्छथः। तत्र दृष्टान्तः। रथ्येव इति। यथा रथिनौ लक्ष्यं देशमभिगच्छतस्तद्वत्। किं कुर्वत्यौ । 'समाराणे परस्परं संगच्छन्त्यौ ऊर्मिभिः तरङ्गैः 'पिन्वमाने परिसरप्रदेशं संतर्पयन्त्यौ 'शुभ्रे शोभमाने। युवां समुद्रं गच्छथ इति पूर्वेणान्वयः। तथा 'वां युवयोर्मर्थ्य 'अन्या एका 'अन्याम् अपरां नदीम् 'अप्येति अपिगच्छति। परस्परमैक्यमापद्यत ?

'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदस्वरः। प्रसवम्। 'पू प्रेरणे' इत्यस्य अपू। याथादिस्वरः। भिक्षमाणे। 'भिक्ष याच्नायाम्' । आत्मनेपदी। शानचो लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे धातुस्वरः। रथ्येव । रथस्येमौ। तस्येदम् इत्यर्थ 'स्थाद्यत्' इति यत्प्रत्ययः । तित्स्वरितः। इवेन विभक्त्यलोपः इत्यादि । याथः। यातेर्लटि रूपम्। समाराणे। 'ऋ गतौ' इत्यस्य लिट्। संपूर्वस्यात्तेः 'समो गमि' इत्यादिना आत्मनेपदत्वात् तस्य कानजादेशः। 'ऋच्छत्यताम्' इति गुणः। पिन्वमाने। 'पिवि सेचने'। भूवादिः । लसार्वधातुकस्वरेण शानचोऽनुदात्तत्वे धातुस्वरः ।।

अच्छा सिन्धु मातृर्तमामयासं विशिमुर्वी सुभगांमगन्म।

वत्समिव मातरां सरिहाणे संमानं योनिमर्नु संचरन्ती ॥ ३ ॥

अच्छे। सिन्धुम्। मातृर्तमाम्। अयासम्। विऽपशिम्। उर्वीम्।

सुऽभर्गाम्। अगन्म। वत्सम्ऽइव। मातरी। सरिहाणे इति समऽरिहाणे।

समानम्। योनिम्। अनु। संचरन्ती इति। सुम्वरन्ती ।। ३।।

हे नह्यौ 'मातृतमाम् अतिशयेन मातरं 'सिन्धु स्रवन्तीं शुतुद्रीं त्वाम् अच्छ आभिमुख्येन 'अयासं विश्वामित्रोऽहं प्राप्तोऽभूवम्। 'उर्वो महतीं सुभगां सौभाग्यवतीं विपाशं त्वाम् अगन्म वयं प्राप्ताः स्मः। किं कुर्वत्यौ। मातरा मातरौ द्वे धेनू 'वत्समिव 'सरिहाणे। अन्तर्णीतसन्नथो लिहिः। जिह्नया लेडुमिच्छन्त्यौ यथा वत्समनुगच्छतस्तद्वत् 'समानम् एकं योनिं स्थानं समुद्रम् "अनु अभिलक्ष्य 'संचरन्ती सम्यक् चरन्त्यौ। युवामयासिषमिति पूर्वेणान्वयः॥ अयासम्। 'या प्रापणे' इत्यस्य रूपम्। इडभाव छान्दसः। अगन्म। गमेर्लङि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक्। 'म्बोच' इति मकारस्य नकारः। निद्यातः। संचरन्ती। चरतिर्गत्यर्थः। तृतीयायुक्तत्वाभावात् आत्मनेपदाभावः। शतुर्लसार्वधातुक- स्वरेणानुदात्तत्वे कृते धातुस्वरः॥

एना वयं पर्यसा पिन्वमाना अनु योनिं देवकृतं चरन्तीः। न वर्तवे प्रसवः सर्गतक्तः किंयुर्विप्रो नद्यो जोहवीति ॥ ४॥ एना। वयम्। पर्यसा। पिन्वमानाः। अनु। योनिम्। देवऽकृतम्। चरन्तीः। न। वर्तवे। प्रऽसवः। सर्गऽतक्तः। किम्ऽयुः। विप्रैः। नद्यः। जोहवीति ॥ ४॥ द्वयोर्बहुवचनं पूजार्थम्। तासामस्माकं 'सर्गतक्तः सर्गे गमने प्रवृत्तः 'प्रसवः उद्योगः 'न 'वर्तवे निवर्तनाय न भवति। 'किंयुः किमिच्छन् असौ विप्रः ब्राह्मणः 'नद्यः नदीः अस्मान् 'जोहवीति भृशमाहवयति ॥ एना। एतच्छब्दस्य तृतीयाया एनादेशः। 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयाया आजादेशः। 'ऊडिदम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम्। पिन्वमानाः। 'पिवि सेचने'। देवकृतम्। 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। वर्तवे। 'वृतु वर्तने'। तुमर्थे तवेन्प्रत्ययः। नित्स्वरः। सर्गतक्तः। 'क्ते च' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। किंयुः। किमिच्छन्। 'क्यचि मान्ताव्ययप्रतिषेधः' (पा. सू. ३. १. ८. १) इति छान्दसत्वादत्र प्रतिषेधो न भवतीति क्यच्। 'क्याच्छन्दसि' इत्युप्रत्ययः। प्रत्ययस्वरः। नद्यः छान्दसो यणादेशः। जोहवीति। हवेजः यङ्लुकि 'अभ्यस्तस्य च' इति संप्रसारणे कृते 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यभ्यासस्य गुणः। 'यङो वा' इति इडागमः। गुणः। निघातः॥

रमध्वं मे वर्चसे सोम्याय ऋतावरीरुपं मुहूर्तमेवैः।

प्र सिन्धुमच्छा बृहती मनीषावस्युरहने कुशिकस्य सूनुः ॥ ५॥

रमध्वम्। मे। वर्चसे। सोम्यार्य। ऋतंऽवरीः। उप। मुहूर्तम्। एवैः।

प्र। सिन्धुम्। अच्छे। बृहती। मनीषा। अवस्युः। अहे। कुशिकस्यै। सूनुः ॥ ५॥

विश्वामित्रो नदीः प्रति ब्रूते। 'ऋतावरीः। ऋतमुदकम्। तद्वत्यो हे नद्यो यूयं "मे विश्वामित्रस्य मम सोध्याय। उत्तीर्याहं सोमं संपादयामीत्येवं सोमसंपादिने 'वचसे तदर्थम् 'एवैः। पञ्चम्यर्थं तृतीया। शीघ्रगमनेभ्यः 'मुहूर्तं मुहूर्तमात्रम् 'उप 'रमध्वम्। उपपूर्वी रमिरुपसंहारे वर्तते। क्षणमात्रं शीघ्रगमनादुपरता भवत्। सामान्येन 'नदीषूच्यमानासु समीहितं प्रयोजनमकुर्वतीषु पुरोवर्तिनी शुतुद्रीं प्रति व्रते। 'कुशिकस्य राजर्षेः सूनुः विश्वामित्रोऽहं बृहती महत्या 'मनीषा मनीषया स्तुत्या अवस्युः आत्मनो रक्षणमिच्छन् सन् 'सिन्धु शुतुद्रीत्वाम् 'अच्छ आभिमुख्येन 'प्र 'अहे प्रकर्षणाहवयामि। अत्र निरुक्तम्- 'उपरमध्यं मे वचसे सोभ्याय सोमसंपादिन ऋतावरीऽऽतवस्य ऋतमित्युदकनाम प्रत्यूतं भवति मुहूर्तमेवैरयनैरवनैर्वा।

प्राभिहनयामि सिन्धुं बृहत्या महत्या मनीषया मनस ईषया स्तुत्या प्रज्ञया वावनाय कुशिकस्य सूनुः।
कुशिको राजा बभूव' (निरु. २. २५) इति॥ रमध्वम्। 'रमु उपरमे'। उपपूर्वाद्रमतेः 'विभाषाकर्मकात्' (पा. सू.
१. ३. ८५) इत्यात्मनेपदम्। ऋतावरीः। ऋतशब्दान्मत्वर्थे 'छन्दसीवनिपौ' इति वनिप्। 'वनोर च' इति डीप्
रेफश्चन्तादेशः। 'वा छन्दसि' इति सवर्णदीर्घः। आमन्त्रितस्य पादादित्वात् षाष्ठिकमाधुदात्तत्वम्। एवैः।
'इणू गतौ'। 'इण्शीद्भ्यां वन्'। आर्धधातुकलक्षणो गुणः। नित्स्वरः। बृहती ????

**इन्द्रो अस्माँ अरवद्वज्रबाहुरपयाहन्वत्रं परिधिं नदीनाम्।
देवोऽनयत्सविता संपाणिस्तस्य वयं प्रसवे याम उर्वीः ॥ ६॥**

इन्द्रः। अस्मान्। अरदत्। वज्रबाहुः। अपं। अहन्। वृत्रम्।
परिधिम्। नदीनानाम्। देवः। अनयत्। सविता। सुपाणिः। तस्य वयम्। प्रसवे। यामः। उर्वीः॥ ६॥

नद्यः प्रत्यूचुः। हे विश्वामित्र 'वज्रबाहुः। वज्रयुक्तो बाहुर्यस्यासौ वज्रबाहुः। तादृशो बलवान् 'इन्द्रः नदीः
'अस्मान् 'अरदत्। रदतिः खनतिकर्मा। अखनत्। कथमखनत्। उच्यते। 'नदीनां शब्दकारिणीनामपां 'परिधिं
परितो निहितमुदकमन्तः कृत्वा परितो वर्तमानमित्यर्थः। तादृशं 'वृत्रम्। वृणोत्याकाशमिति वृत्रो मेघः। ते
मेघम् 'अपाहन् जघान। तस्मिन् हते आपः पतिताः। ताभिर्गच्छन्तीभिर्वयं गवाताः। एवं
मेघहननद्वारेणाग्वनत्। न केवलमखनत् किं तर्हि 'सविता सर्वस्य जगतः प्रेरकः सुपाणिः शोभनहस्तः
उत्पत्तिस्थितिकर्तृत्वात्तादृशः 'देवः द्योतमानः इन्द्रः अस्मान् 'अनयत्। मेघभेदनं कृत्वोदकप्रेरणेन
समुद्रमपूरयत्। 'तस्य तादृशसामर्थ्योपेतस्य इन्द्रस्य 'प्रमवे अभ्यनुज्ञायां वर्तमानाः 'उर्वीः उदकैः प्रभूताः
वयं यामः गच्छामः। न तत्र वचनादुपरमामहे। उक्तार्थं यास्को

ब्रवीति 'इन्द्रो अस्मानगदद्वज्रबाहु रदतिः खनतिर्मापाहवृत्रं परिधिं नदीनामिति। व्याख्यातम्।
देवोऽनयत्सविता सुपाणिः कल्याणपाणिः। पाणिः पणायतेः पूजाकर्मणः प्रगृह्य पाणी देवान् पृजयन्ति।
तस्य प्रसवे याम उर्वीर्यः' (निरु. २. २६) इति॥ अरदत्। रदतेर्लङि रूपम्। वज्रबाहुः। बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः।
अहन्। हन्तेलेङि रूपम्। निघातः। परिधिम्। 'डुधान् धारणपोषणयोः' इत्यस्मात् कर्मण्युपसर्ग 'घोः किः'
इति क्प्रत्ययः। आतो लोपः। कृदुत्तरपदस्वरः। अनयत्। नयतेर्लङि रूपम्। सुपाणिः। 'पण व्यवहारे रतुतौ
च'। 'अशिपणाय्यो रुडायलुकौ च' (उ. सू. ४. ५७२) इतीण्। आयलुक्। बहुव्रीहौ 'नव्सुग्याम्' इति स्वरः।
प्रसवे। 'पू प्रेरणे'। 'ऋदोरप्' इति भाऽप्प्रत्ययः। 'थाथघञ्क्ता' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। यामः। 'या
प्रापणे' इत्यस्य लटि रूपम्। निघातः। उर्वीः। उरुशब्दात् 'वोतो गुणवचनात्' इति डीप्। 'वा छन्दसि' इति
सवर्णदीर्घः। प्रत्ययस्वरः॥

**प्रवाच्ये शश्वधा वीर्यं तदिन्द्रस्य कर्म यदहिं विवृश्चत्।
वि वज्रेण परिषदो जघानायन्नापोऽयं नमृच्छमानाः॥ ७॥**

प्रऽवाच्यम्। शश्वधा। वीर्यम्। तत्। इन्द्रस्य। कर्म। यत्। अहिम्। विश्वश्वत्।

वि। वज्रेण। परिऽसदं। जघान। आयन्। आपः। अयनम्। दुच्छमर्माः ॥ ७॥

'इच्छप्तानाः इच्छन्त्यः' आपः 'आयन् यान्ति ॥ प्रवाच्यम्। 'वच परिभाषणे' इत्यस्मात् 'ऋहलोर्ण्यत्' इति ण्यत्। णित्त्वादुपधावृद्धिः। 'वचोऽशब्दसंज्ञायाम्' (पा. सू. ७. ३. ६७) इति कुत्वाभावः। व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम्। यद्वा वाचयतेः 'अचो यत्'। 'यतोऽनावः' इति स्वरः। शश्वधा। शश्वच्छब्दात् स्वार्थं धाप्रत्ययस्तकारलोपश्च द्रष्टव्यः। विवृश्चत्। 'ओब्रबृछेदने'। तुदादिः। लङि 'ग्रहिज्यावयि' इत्यादिना संप्रसारणम्। 'सह सुपा' इत्यत्र सहेति योगविभागात् समासः। समासस्वरः। परिषदः। क्विप्। संहितायां 'सदिरप्रतेः' इति पत्वम्। जघान। इन्तेर्लिटि णलि रूपम्। निघातः। आयन्। 'अय गतौ' इत्यस्य लङि रूपम्। पादादित्वादिनिघातः। इच्छमानाः। 'इषु इच्छायाम्' इत्यस्मात् व्यत्ययेन शानच्। तस्य लसार्वधातुकस्वरे कृते प्रत्ययस्वरः॥

एतद्वचो जरितर्मापि पृष्ठा आ यत्ते घोषानुत्तरा युगानि।

उक्थेषु कारो प्रति नो जुषस्व मा नो नि कंः पुरुषत्रा नर्मस्ते॥ ८॥

एतत्। वर्चः। जरितः। मा। अपि। मृष्ठाः। आ। यत्। ते। घोषर्षान्। उत्तरा।

युगानं। उक्थेषु। कारो इति। प्रति। नः। जुषस्व। मा। नः। नि। करिति कः। पुरुषत्रा। नमंः। ते॥ ८॥

नद्यः प्रसङ्गादिन्द्रस्तोत्रं कृत्वा विश्वामित्रं प्रत्ययुः। 'जरितः स्तोतर्हे विश्वामित्र' ते त्वदीयं यत् संवादात्मकं वचः त्वं नः अभीत्या घोषान् उद्धोपयन् वर्तसे तद्वचः 'मापि "पृष्ठाः मा विस्मार्षीः। किं कारणम्। 'उत्तरा युगानि उत्तरेषु याज्ञिकेषु युगेषु अहःसु' उक्थेषु 'कारो शस्त्राणां कर्तृस्त्वं' नः अस्मान् 'प्रति 'जुषस्व संवादात्मकेन तेन वाक्येन प्रतिसेवत्व। इदानीं 'नः अस्मान् 'पुरुषत्रा पुरुषेषु 'मा 'नि 'कः। उक्तिप्रत्युक्तिरूपसंवादवाक्याप्यापनेन निगमं पुंवत् प्रागल्भाः मा कार्षीः। 'ते तुभ्यं' नमः॥ मृष्ठाः। 'मृजूष शुद्धौ' इत्यस्य लङि व्यत्ययेन आत्मनेपदम्। अदादित्वाच्छपो लुक्। व्रश्चादिना पत्वम्। निघातः। घोषान्। 'घुषिर् संशब्दने' इत्यस्य शतरि सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् 'अतो गुणे' इति पररूपत्वाभावः। सवर्ण दीर्घः। शतुर्लसार्वधातुकस्वरे कृते धातुस्वरः। युगानि। 'युजिर् योगे'। उञ्छादिषु घञन्तत्वेन निपातनादगुण्यम्। विशिष्टविषयं च निपातनमिष्यते। 'कालविशेषे रथाद्युपकरणे च' इति तत्र पाठादेवान्तोदात्तत्वम्। 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इति द्वितीया। कारो। करोतेः 'कृवापाजिमि' इत्यादिना उण्प्रत्ययः। आमन्त्रितत्वान्निघातः। कः। करोतेर्लुङिच्चेः 'मन्त्रे घस' इत्यादिना लुक्। इल्लयादिना सिचो लोपः। 'न माङ्योगे' इत्यडभावः। पुरुषत्रा। 'देव ???'

ओ षु स्वंसारः कारवे शृणोत ययौ वो दुरादनसा रथेन।

नि षू नमध्वं भवता सुपारा अंघोअक्षाः सिन्धवः स्त्रोत्याभिः॥ ९॥

॥ ओ इति। सु। स्वसारः। कारवे। शृणोत। ययौ। वः। दूरात्। अनंसा। रथेन।

नि। सु। नमध्वम्। भवता। सुपाराः। अघः। अक्षाः। सिन्धवः। स्त्रोत्याभिः॥ ९॥

विश्वामित्रो नदीः प्रत्युवाच। 'स्वसारः भगिन्यः 'सिन्धवः हे नद्यः 'कारवे स्तोत्रं कुर्वाणस्य मम वचनं 'सु सुष्ठु 'ओ 'शृणोत शृणुतैव। 'अनसा शकटेन 'रथेन च सह 'दूरात् विप्रकृष्टादृशात् 'वः युष्मान् 'ययौ प्राप्तोऽस्मि। यूयं 'सु सुष्ठु 'नि 'नमध्वम् आत्मना स्वयं प्रह्लाः 'भवत। तथा 'सुपाराः। रथादीनां तीरात् सुखेनावरोहणारोहणे यथा स्यातां तथा शोभनरोधसश्च भवत। किंच यूयं 'स्रोत्याभिः स्त्रवणशीलाभिरद्भिः अधोअक्षाः रथाङ्गस्याक्षस्याधस्ताद्भवत । यदापोऽक्षस्याधस्ताद्भवन्ति तदा रथादीनि नेतुं शक्यन्ते। तस्मात् तत्परिमाणोदकाः भवतेति अर्थाभिप्रायः॥ ओ इति प्रगृह्यसंज्ञा। शृणोत। 'श्रु श्रवणे' इत्यस्य लोटि तत्प्रत्ययस्य 'तप्तनप्तनथनाश्च' इति तबादेशः। पित्त्वाद्गुणः। निघातः। ययौ। 'या प्रापणे' इत्यस्य भूतमात्रे लिट्युत्तमे णलि 'आत औ णलः' इत्यौकारः।

एकादेशस्वरः। वः। युष्मच्छब्दस्य द्वितीयायाः 'बहुवचनस्य वस्नसौ' इति । बसादेशः। पू। 'निपातस्य' इति संहितायां दीर्घः। नमध्वम्। 'णमु प्रहृत्वे शब्दे च' इत्यस्य कर्मकर्तरि 'न दुहस्नुनमां यक्विणौ' इति प्रतिषेधात् यगभावः। अधोअक्षाः। अधरशब्दस्य 'पूर्वाधरावराणामसि पुरध्वश्चैषाम्' इत्यसिप्रत्ययोऽधादेशः। अक्षशब्दः 'अशू व्याप्तौ' इत्यस्मात् 'अशेर्दवने' (उ. सू. ३. ३४५) इति सप्रत्ययान्तः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः। सिन्धवः। आमन्त्रितत्वान्निघातः। स्रोत्याभिः। स्रोतः शब्दात् 'स्रोतसो विभाषा उघड्यौ' (पा. सू. ४. ४. ११३) इति द्व्यप्रत्ययः। डित्त्वात् टिलोपः। प्रत्ययस्वरः ॥

**आ ते कारो शृणवामा वचोसि ययार्थं दूरावनसा रथेन।
नि ते नसै पीप्यानेव योषा मर्यायेव कन्यां शश्वचै ते ॥ १० ॥**

आ। ते। कारो इति। शृणवाम। वचोसि। युयार्थं। दूरात्। अनसा।
रथेन। नि। ते। नसै। पीप्यानाऽइव। योषां। मर्यायेव। कन्यां। शश्वचै। त इति ते॥ १०॥

नद्यः पूर्व विश्वामित्र प्रत्याख्यायानयर्चा तस्य वाक्यमाशुश्रुवुः। 'कारो स्तोत्रं कुर्वाण ???
तत्र दृष्टान्तः। पीप्यानेव 'योषा। पीप्याना पुत्र स्तनं पाययन्ती योषा माता यथा प्रह्वीभवति।
इष्टान्तान्तरम्। यथा 'कन्या युवतिः 'मर्यायेव मनुष्याय पित्रे भ्रात्रे वा 'शश्वचै परिष्वजनाय नम्रीभवति
तद्वत् 'ते त्वदर्थं प्रहलह्वीभवामः। ते इति पुनरुक्तिरादरार्थम्। एतामृचं यास्क एवं व्याचष्टे- 'आशृणवाम
ते कारो वचनानि याहि दूरादनसा च रथेन च निनमाम ते पाययमानेव योषा पुत्रं मर्यायेव कन्या
परिष्वजनाय निनमा इति वा' (निरु. २. २७) इति ॥ कारो। 'संबुद्धौ शाकल्यस्येतौ' (पा. सू. १. १. १६) इति
प्रगृह्यसंज्ञा। शृणवाम। 'श्रु श्रवणे' इत्यस्य लोटि 'आडुत्तमस्य पिश्च' इत्याडागमः। पित्त्वात् गुणः।
निघातः। यथाथ। 'या प्रापणे' इत्यस्य भूतमात्रे लिटि थलि 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् ' इतीट्प्रतिषेधः।
लित्स्वरः। अनसा। सहार्थं तृतीया। नसै। 'णमु प्रहृत्वे' इत्यस्य लेट्युत्तमे लेटि सिब्वहुलमिति सिप्।
'वैतोऽन्यत्र' इत्यैकारादेशः। निघातः। पीप्यानेव। 'पीङ् पाने' इत्यस्यान्तर्भावितण्यर्थस्य लिटि कानचि
रूपम्। चित्स्वरः। योषा। 'यु मिश्रणे'। 'वृतृवदिहनि' (उ. सू. ३. ३४२) इत्यादिना सप्रत्ययः। यौतीति योषा।

वृषादित्वादादयुदात्तः। शश्वचै। 'प्वश्च परिष्वङ्गे' इत्यम्मात् संपदादिलक्षणो भावे क्विप्।
पृपोदरादित्वादिष्टरूपसिद्धि- रन्तोदात्तव॥ १३॥

यवुङ्ग त्वां भर्ताः संतरेयुर्गव्यन्ग्रामं इषित इन्द्रजूतः।

अर्षावहं प्रसवः सर्गतक्त आ वो वृणे सुमतिं यज्ञियांनाम् ॥ ११ ॥

यत्। अङ्ग। त्वा। भरताः। सम्ऽतरेयुः। गव्यन्। ग्रामः। इषितः। इन्द्रेऽजूतः। अर्षीतू। अहं। प्रऽसवः।
सर्गऽतक्तः। आ। वः। वृणे। सुमतिम्। यज्ञियांनाम्॥ ११॥

विश्वामित्रो नदीः प्रत्युवाच। अङ्ग इत्यामन्त्रणे। हे नद्यः यत् यस्मात् युष्माभिरुत्तितीर्षोः
ममोत्तरणमभ्यनुज्ञातं तस्मात् 'भरताः भरतकुलजा मदीयाः सर्वे 'त्वा परस्परमेकतामापन्नां नदीं त्वां
'संतरेयुः सम्यगुत्तीर्णा भवेयुः। तदेव विशिनष्टि। गव्यन् गा उदकानि तरीतुमिच्छन् 'इषितः
त्वयाभ्यनुज्ञातः 'इन्द्रजूतः युष्माकं प्रवर्तकेनेन्द्रेण च प्रेरितः 'ग्रामः भरतानां संघः अर्षात् संतरेत। यतः
'सर्गतक्तः गमनाय प्रवृत्तः 'प्रसवः तेषामुद्योगः अहं पूर्वं युष्माभिरनुज्ञातः। अहं तु यज्ञियांनां यज्ञार्हाणां
वः युष्माकं 'सुमतिं शोभना स्तुतिम् 'आ 'वृणे सर्वतः संभजे॥ भरताः। भरतशब्दादुत्सादित्वादन्। तस्य
'यज्ञजोश्च' इति लुक्। अतच्प्रत्ययस्वरः। संतरेयुः। तरतेर्लिङि जुसि रूपम्। झेर्लसार्वधातुकस्वरे
धातुस्वरः। 'तिङि चोदात्तवति' इति गतेर्निघातः। गव्यन्। गा आत्मन इच्छन्। सुपः क्यच्। एकादेशम्बरः।
ग्रामः। 'ग्रसतेरा च' (उ. सू. १. १४०) इति मन्प्रत्यय आकारादेशश्च। नित्स्वरः। इन्द्रजूतः। जू इति सौत्रो
धातुर्गुत्यर्थः। 'श्रयुकः किति' इति निष्ठायामिट्प्रतिषेधः। 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। अर्षात्।
'ऋ गतौ' इत्यस्य लेटि तिपि 'सिब्ललम्' इति सिप्। लेट आडागमः। 'एकाचः' इतीट्प्रतिषेधः। गुणः।

अर्वारिषुर्भर्ता गव्यवः सभभक्त विप्रः सुमतिं नदीनाम्।

प्र पिन्वध्वमिषयन्तीः सुराधा आ वृक्षणाः पृणध्वे यात शीर्भम्॥ १२ ॥

अर्वारिषुः। भर्ताः। गव्यवः। सम्। अर्भक्त। विप्रैः। सुऽमतिम्। नदीनानाम्। प्र। पिन्वध्वम्। इषयन्तीः।
सुऽरार्धाः। आ। वक्षणाः। पुणध्वम्। यात। शीर्भम्॥ १२॥

गव्यवः गा आत्मन इच्छन्तः 'भरताः भरतकुलजाः सर्वे 'अतारिषुः तां नदीं समतरन्। विप्रः मेधावी
विश्वामित्रः 'नदीनां 'सुमतिं शोभनां स्तुति 'समभक्त समभजत। यूयं तु यथापूर्वम् 'इषयन्तीः
कुल्यादिद्वारा अन्नं कुर्वाणा अत एव 'सुराधाः शोभनधनोपेता यूयं 'वक्षणाः कृत्रिमसरितः कुल्याः 'प्र
'पिन्वध्वं प्रकर्षेण तर्पयत। 'आ 'पृणध्वं ताः सर्वतः पूरयत च। 'शीर्भं शीघ्र
यात गच्छत च॥ अतारिषुः। 'तू प्लवनतरणयोः' इत्यस्य लुङि 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' इति वृद्धिः।
अडागमस्वरः। गव्यवः। सुपः क्यच्। 'क्याच्छन्दसि' इत्युप्रत्ययः। तस्य स्वरः। अभक्त। 'भज सेवयाम्'
इत्यस्य लुङि सिचः 'झलो झलि' इति लोपः। पादादित्वादनिघातः। पिन्वध्वम्। 'पिवि सेचने' इत्यस्य लोटि

रूपम्। निघातः। इषयन्तीः। इषं कुर्वत्यः। 'तत्करोति' इति णिच्। 'णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्य' इति इष्टवद्भावात् 'टेः' इति टिलोपः। 'वा छन्दसि' इति सवर्णदीर्घः। प्रत्ययस्वरः। पृणध्वम्। 'पृण प्रीणने। लोटि रूपम्। व्यत्ययेनात्मनेपदम्। वाक्यभेदादनिघातः। यात। 'या प्रापणे' इत्यस्य लोटि रूपम्। अत्रापि न निघातः। शीभम्। 'शीभृ कत्थने'। श्लाध्यतेऽनेन तद्वानिति करणे घञ्। जित्स्वरः ॥

उद्वं ऊर्मिः शम्यो हुन्त्वापो योक्त्राणि मुञ्चत।

मादुष्कृतौ व्येनान्थ्यौ शूनमारंताम्॥ १३॥

उत्। वः। कुर्मिः। शम्याः। हुन्तु। आपः। योक्त्राणि। मुञ्चत्। मा। अदुःकृतौ। विऽएनसा। अन्थ्यौ। शूनम्। आ। अरताम्॥ १३॥

पूर्वमुवितीर्षुर्विश्वामित्रो नदीरुक्त्वा अधुना उत्तितीर्षुः पुनराह। हे नद्यः वः युष्माकम् 'ऊर्मिः। तरङ्गः 'शम्याः युग्यकण्ठपाशवासिसंलग्ना रज्जवः 'उत् ऊर्ध्वं यथा भवन्ति तथा हन्तु गच्छतु। स तरङ्गो रज्जुनामधो गच्छत्वित्यभिप्रायः। तथा हे आपः यूयं योक्त्राणि ता रज्जूः 'मुञ्चत। यथा न स्पृशन्ति तथा यान्त्वित्यभिप्रायः। व्येनसा विगतपापे अत एव अदुष्कृतौ कल्याणकर्मकारिण्यौ ??

गत्योः' इत्यस्य लोटि रूपम्। निघातः। योक्त्राणि। 'युजिर् योगे'। करणे 'दान्नीशसयुयुज' इत्यादिना ष्ट्रन्प्रत्ययः। नित्स्वरः। मुञ्चत। 'मुल्लचमोक्षणे'। निघातः। अदुष्कृतौ। 'इसुसोः सामध्ये' इति विसर्जनीयस्य पत्वम्। व्येनसा। बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः। सुपो डादेशः। अन्थ्यौ। 'हन हिंसागत्योः' इत्यस्य नज्यूर्वस्य 'अन्ध्यादयश्च' इति निपातनात् यक्। कित्त्वादुपधालोपः। 'हो हन्तेः' इति घत्वम्। सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वादत्र औडः शीभावाभावः। एकादेशस्वरः। शूनम्। श्वयतेः 'नपुंसके भावे क्तः' इति क्तः। यजादित्वात् संप्रसारणम्। 'हलः' इति दीर्घत्वम्। 'ओदितश्च' इति निष्ठानत्वम्। 'निष्ठा च द्वषजनात्' इत्याद्युदात्तः। अरताम्। 'ऋ गतौ' इत्यस्य लुङि च्लेः 'सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च' इत्यडादेशः। 'ऋदृशोऽङिगुणः'। 'न माङ्चोगे' इत्यङभावः। निघातः ॥ १४॥

३.४.२. सारांशः

प्राचीनकाले विश्वामित्रः सुदासराजस्य पुरोहितः आसीत् । विश्वामित्रपौराहित्यात् प्राप्तेन धनेन सः वृषशकटेन विपाशानद्याः शुतुद्रीनद्याः च तटे अगच्छत् । अतः नदीं तरितुं यया कारणात् नदीयाः जलस्तरः न्यूनः भवति, महर्षिः विश्वामित्रः नदीनां स्तुतिं कुर्वन् कथयति यत् यथा अश्वाः प्रबन्धरहिताः धावन्ति, तथैव नदी अपि अङ्कात् प्रवहति सागरस्य संगमं प्राप्तुं पर्वतम्। उत्तमनद्याः तीरे गतः शुतुद्री विपाशः। तथा विस्तृतं सुन्दरं नदीतीरं प्राप्तवान् अस्ति। यथा द्वौ गावौ मिलित्वा तस्य वत्सं लेहयितुं समुद्रं प्रति धावन्ति, तथैव त्वं तस्य संगमं प्राप्तुं समुद्रं प्रति धावसि, एवं त्वं नदीरूपेण आगतवान् । एवं विश्वामित्रनद्यः प्रशंसिताः। अथ नादिया विश्वामित्रं निर्दिश्य वृत्रसुरेण पृथिव्याः विनाशाय नद्यः प्रवाहः

निरुद्धः इति वदति। ततो वृत्रसुरं हत्वा गिरिबिन्दुतः एतां नदीं सृजत् । ऋषिपुत्रः कुशिकः सोमयुक्तां वाणीनदीं प्रार्थयति यत् सः स्वस्य रक्षणार्थं क्षणं यावत् स्थगितुं शक्नोति। इन्द्रो वज्रधारी वृत्रसुरं हत्वा नद्यां निर्विघ्नं करोति। इन्द्रः अहिं हतः। एतत् अवश्यं शक्रस्य शूरकर्म यत् वक्तव्यं वर्तते। इति विश्वामित्रः नदीविषये वदति। नदी प्रतिवदति हे स्तोत, एतां स्तुतिं कदापि न विस्मरतु यतः भविष्यत्पुरुषाः तव स्तुतिं श्रोतुं शक्नुवन्ति। हे ऋषि, केवलं स्तुतिं कृत्वा अस्मान् आदरं मा कुरुत, स्तुतिद्वारा अलौकिकं सौन्दर्यं च ददातु। अहं त्वां प्रणमाम्यहम्। तदनन्तरं विश्वामित्रः नदीं भगिनी इति सम्बोध्य कथयति - अहो सुन्दरी भगिन्यः इदानीं मम वचनं शृणुत यतः दूरतः वाहनेन रथेन वा तरित्वा अहं भवतः समीपम् आगतः। हे नद्यः किञ्चित् अधः गच्छन्तु। अन्ते तस्य जलधारा संकुचिता तथा प्रवहनीया – विश्वामित्रस्य वचनं श्रुत्वा नदी तथैव अभवत् । अथ विश्वामित्रः धन्यवादं कुर्वन् स्वपरिवारजनैः सह नदीं तरित्वा लङ्घयित्वा पुनः पूर्ववत् प्रवाहितुं प्रार्थितवान् ।

३.५. आदर्श प्रश्न (पाठ्य एवं व्याकरणिक)

१. विश्वामित्रनद्याः कथां स्वभाषायां लिखत।
२. विश्वामित्रनदीसंवादस्य सारं संक्षेपेण लिखत।
३. इन्द्रपिते प्रसवं भिक्षमाणे.... इत्यादि मन्त्र की व्याख्या करो। ऋषीणां चरित्रवर्णनं ज्ञातुं;

३.६. अध्ययन मार्गदर्शिका

१. रुक् सूक्तानिकरः, व्याख्याकारः, इ. उमाशंकर शर्मा रुषिः, चौखम्बा, वाराणासी, प्रथम संस्करण-१९११
२. Vedic Mythology, A.A. Macdonell, MLBD, Delhi Reprint -1981.
३. वैदिक साहित्य और सभस्कृति , आचार्य वलदेव उपाध्याय , चौखम्बा, वाराणासी, १

UNIT-IV- Usas (V. 80)

- ४.१. शिक्षणस्य उद्देश्यम्
- ४.२. वैदिक सूक्तानां पठनस्य उद्देश्यं
- ४.३. वैदिकस्तोत्र देवतानां परिचयः
- ४.४. विषयः
- ४.४.१. उषस् सूक्त (V.८०)
- ४.४.२. सारांशः
- ४.५. आदर्श प्रश्न (पाठ्य एवं व्याकरणिक)
- ४.६. अध्ययन मार्गदर्शिका

४.१. शिक्षणस्य उद्देश्यम्

- एतत् पाठं पठित्वा भवन्तः शक्नुवन्ति-
- वैदिकसाहित्यस्य इतिहासं ज्ञातुं;
- ऋषीणां चरित्रवर्णनं ज्ञातुं;
- वैदिकयुगे ये उषसः आसन् तेषां विषये ज्ञानं प्राप्तुं;
- मन्त्रस्य संहितापाठं ज्ञातुं;
- मन्त्रस्य पाठं ज्ञातुं शक्नुवन्;
- स्वयं व्याख्याय मन्त्रान् अवगन्तुं शक्नुवन्;
- स्वयमेव मन्त्रपाठं कर्तुं शक्नुवन्;
- मन्त्रे वर्तमानं व्याकरणं ज्ञातुं;

४.२. वैदिक सूक्तानां पठनस्य उद्देश्यं

ऋग्वेदस्य पञ्चममण्डलस्य अशीतितमं सूक्तम् 'उषः सूक्तम्' इति नाम्ना बोध्यते। षडर्चात्मकम् इदं सूक्तम्। अस्य सूक्तस्य सत्यश्रवा ऋषिः, त्रिष्टुप् छन्दः, उषा देवता प्रातरनुवाके उषस्ये क्रतौ आश्विनशस्त्रे इदं सूक्तं विनियुक्तम्।

४.३. वैदिकस्तोत्र देवतानां परिचयः

ऋग्वेदे प्रायः २० स्तोत्राणि सन्ति उषासस्य स्तुतिः, डॉनस्य गेड्डेन्। अस्माकं वर्तमान स्तोत्रम् course इति ऋग्वेदस्य पञ्चममण्डलस्य ८०तमं स्तोत्रम्। ते सन्ति कुलम् षट् मन्त्राः अस्मिन् स्तोत्रे। द्रष्टा सत्यश्रवः, (सत्यश्रवा) (उषाः) इति देवता वा . मीटर् त्रिष्टुप्।

४.४. विषयः

उससः परमं स्निग्धं स्त्रीदेवता अस्ति। प्राक् प्रदोषस्य सौन्दर्यं निहितम् अस्ति यत्...

उसास देवता का आकर्षक चित्रण।स्तोत्रे वर्णितं यत् गायकाः स्वस्तोत्रैः स्वागतं कुर्वन्ति, सूर्यप्रकाशं आनयन्तं देवप्रभातम् प्रशंसन्ति च। उसासः उदात्तः, नित्यक्रमसत्यः, मार्गे उज्ज्वलः, रक्तवर्णीयः, तेजस्वी च अस्ति। स्नानवत् तेजस्वी उत्थाय स्वस्य आकर्षणं दर्शयन्ती सा प्रकाशेन सह आगच्छति, तमः दुर्गन्धं च निष्कासयति।

सा पुरतः आगच्छति, सुन्दरी, जनान् उत्थापयन्ती, मार्गान् सुलभं कृत्वा। उच्च, तस्याः वाम रथस्य उपरि, सर्व – प्रेरणादायकं, डॉन आरम्भदिनेषु षष्ठ्यै वैभवं ददाति। सा स्वस्य यानं बैगनीवृषभैः सह युक्ता, कस्यापि क्षतिं न कृत्वा, शाश्वतं धनं आनयत्। सुखस्य मार्गं उद्घाटयन्, देवः उसाः प्रकाशते, सर्वैः प्रशंसितः, everyh blening दाता। परिवर्तनशीलवर्णैः सा द्विगुणवैभवेन विराजते, पूर्वपक्षतः तु स्वशरीरं प्रदर्शयति।

सा सम्यक् क्रमस्य मार्गं गच्छति। सा कदापि न प्राप्नोति, यथा जानाति, क्वार्टर्। सा स्वर्गस्य (देव दुहिता) कन्या अस्ति, तेजस्वी भूमौ आगता अस्ति। वरं प्रयच्छति यो पूजयति सा पुनः पूर्ववत् दिवालोकम् आनयत्। सा इदानीं स्फुरति, भविष्ये च यथा पूर्वदिनेषु प्रकाशितवती, कदापि न पुनः अमृता च प्रकाशयिष्यति।

प्रायः देवः प्रार्थ्यते यत् सः उपासकस्य कृते धनं आनेतुं, रक्षणं दीर्घायुषः च प्रदातुम्, कविस्य सर्वेषां उदारोपकारिणां यशः, गौरवं च प्रदातुम्। सा तेजस्वी, दीप्तिमती उज्ज्वलः, श्वेतवर्णीयः, रक्तवर्णः, सुवर्णवर्णः, तलाकयुक्तः, अमरः वा शाश्वतक्रमस्य अनुयायी वा – सा अपि उदारः अस्ति .

उससस्य नाम वि (Vvas) इति मूलतः निष्पन्नं to shine यत् अरोरा इत्यनेन सह सम्बद्धम् अस्ति । Nirukta says:-॥उच्छतीति सत्याः उषाः सते शप्तेपरः काल॥ । ततः च संस्कृतभाषायां उसानां विषयं शीघ्रमेव लिखितुं शक्नुथ।

४.४.१. उषस् (५.८०)

द्युतद्यामानं बहुतीमृतेन ऋतावरीमरुणप्सुं विभार्ती।

देवीमुषसं स्वरावहंतीं प्रति विप्रसो मतिभिर्जरते॥ १॥

द्युतत्त्र्ययामानं। बहुतीं। ऋतेन। ऋतसर्वीं। अरुणप्सुं। विभार्तीं। देवीं। उषसें। स्वः। आसवहंतीं। प्रतिं। विप्रांसः मतिभिः। जरते॥ १॥

द्युतद्यामानं दीप्तरथां बहुतीं महतीमृतेन सत्वेन यचेन वर्तावरीमृतवती मरुणप्सुमरुणरूपां विभार्ती व्युच्छतीं देवीं द्योतमानामुपसं स्वरावहंतीं सूर्व गच्छतीं। एवं महानुभावामुषसं विप्रासो मेधाविन ऋत्विजो मतिभिः स्तुतिभिः प्रति जरते। स्तुवति॥

एषा जनं दर्शता बोधयंती सुगान्यथः कृण्वती यात्यग्रे।
बृहद्रथा बृहती विश्वमिन्वोषा ज्योतिर्यच्छत्यग्रे अहो ॥ २॥

एषा। जनं। दर्शता। बोधयंती। मुऽगान्। प्रथः। कृण्वती। याति। अग्रे। बृहत्सु। बृहती। विंऽडुन्वा। उषाः।
ज्योतिर्यः। यच्छति। अग्रे। अहो ॥ २॥
दर्शता दर्शनीयेषोषा बोधयंती। कं। जनं। प्रसुप्तमित्यर्थः। पथः सुगान् सुगमनान् कृण्वत्थग्रे सूर्यस्य
पुरस्ताद्याति। गच्छन्ति। कीदृभ्युषाः। बृहद्रथा प्रभूतरथा बृहती महती विश्वमिन्वा विश्व व्याप्नुवाना
विश्वतर्पणा वा। ईदृभ्युषा अन्हामग्रे ज्योतिस्तेजो यच्छति॥

एषा गोभिररुणेभिर्युजानामेधंती रयिमप्रमायु चक्रे।
पथो रदंती सुविताय देवी पुरुष्टुता विश्ववारा वि भाति ॥ ३॥

पुषा। गोभिः। अरुणेभिः। युजाना। अप्रे धंती। रयिं। अप्रेऽआयु। चक्रे।
पथः। रदेती। सुवितायें। देवी। पुरुऽस्तुता। विश्वसवारा। वि। भाति॥ ३॥

एषोषा अरुणेभिररुणवर्णैर्गाभिर्वलीवर्दे रथं युजाना योजयन्तस्त्रेधन्तपुष्यन्तक्षीणा वा। किं। रयिं
धनमप्राध्वप्रगंतू अविचलितं चक्रे। करोति। किं कुर्वती। पथो मार्गान् रदती प्रकाशयंती। किमर्थं।
सुविताय सुष्टु गमनाय देवी द्योतमाना पुरुष्टुता वडभिः स्तुता विश्ववारा सर्वैर्वरणीया वि भाति। प्रकाशं
करोति॥

एषा व्येनी भवति द्विबही आविष्कृण्वाना तन्वं पुरस्तात्।
ऋतस्य पंथामन्वेति साधु प्रजानतीव न विशो मिनाति ॥ ४॥
एषा। विऽएनी। भवति। द्विश्वहीः। आविः ऽकृण्वाना। तन्वै। पुरस्तात्। ऋतस्यं। पंथो। अनु। एति।
साधु। प्रजानतीऽईव। न। दिशः। मिनाति॥ ४॥

एषोषा व्येनी भवति विशेषेणश्वेता भवति द्विबही द्वयोः प्रथममध्यमयोः परिवृढोषाः पश्चात्तन्वं स्वीयां
तनूमाविष्कृण्वाना प्रकटीकुर्वती। कुच। पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि। किंच ऋतस्यादित्यस्य पंथां पंथानं साधु
सम्यगन्वेति। किंच प्रजानतीव विश्व प्रज्ञापयंती। इवेति संप्रत्यर्थं। न दिशो मिनाति। न हिनस्ति। प्रत्युत
दिशः प्रकाशयति। अथवा प्रजानतीवानुगंतव्यमिति प्रकर्षेणवगच्छंती चर्तस्य पंथामन्वेति॥

एषा शुभा न तन्वो विवानोर्वं स्नाती दृश्यं नो अस्थात्।
अप द्रवेषो बाधमाना तमोस्युषा विवो दुहिता ज्योतिषार्गात् ॥ ५॥

एषा। शुभ्रा। न। तन्वः। विद्युना। ऊर्ध्वाऽङ्गं। स्नाती। दृश्ये। नः। अस्थात्। अपं द्वेषः। बार्धमाना।
तमांसि। उषाः। दिविः। दुहिता। ज्योतिषा आ। अगात् ॥ ५॥

एषोषाः शुभ्रा न शुभ्रवर्णा निर्मला स्वलंकृता योषिदिव तन्वोऽगानि विदाना प्रज्ञापयन्ती स्नाती स्नानं
कुर्वाणोर्ध्ववोव्रतेव स्नानादुत्तिष्ठतीव नोऽस्त्रदर्थमस्त्राकं पुरतो वा दृश्ये सर्वेषां दर्शनायोदस्थात्। पूर्वस्वां
दिश्युत्तिष्ठति। किं कुर्वती। द्वेषो द्वेष्याणि तमांस्यप बार्धमाना दिवो दुहितोषा ज्योतिषा तेजसा
मद्वावात्। आगच्छति॥

एषा प्रतीची दुहिता दिवि नृन्योषैव भद्रा नि रिणीते अप्सः।

व्यूर्वती दाशुषे वार्याणि पुनर्थ्योतिर्युवतिः पूर्वथांकः॥ ६॥

पुषा। प्रतीची। दुहिता। दिवः। नृन् योषोऽङ्गं। भद्रा। नि। रिणीते। अप्सः। विऽकुर्वती। दाशुषे। वार्याणि।
पुनः। ज्योतिः। युक्तिः। पूर्वथा। अरित्येकः॥ ६॥

एषोषाः प्रतीअभिमुखा सती दिवो दुहिता नृन् सर्वान् प्राणिनः प्रति भद्रा योषेव कल्वाणवेषा योषिदिवाप्सो
रूपं नि रिणीते। प्रेरयति। किंच दाशुषे हविर्देवि यजमानाय वार्याणि वरणीयानि धनानि व्यूर्वती प्रयच्छन्ती
युवतिर्नित्ययौवना सर्वत्र मिश्रयन्ती वा पुनरद्यापि पूर्वथा पूर्वमिव ज्योतिस्तेजोऽकः। करोति ॥ २३॥

युंजते मन इति पंचर्च नवमं सूक्तं। अत्रेयमनुक्रमणिका। युंजते पंच श्वावाश्वः सावित्रं तु जागतमिति।
ध्यावाश्वो नामात्रेय ऋषिः। जगती छंदः। सविता देवता॥ पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोः प्रथमेऽहनि
वैश्वदेवशस्त्र साविचनिविद्वानमिदं। सूचितं च। युंजते मन हेह व इति चतस्रः। आ. ७. ४. इति॥ आद्या
ग्रावस्तोत्रेऽपि। सूचितं च। गुंजते मन उत युंजते धिय आ तू न इंद्र क्षुमंतं ॥ आ ४. १२. इति॥

४.४.२. सारांशः

विषयसंग्रहः-

उषः सूक्ते अस्या देवताया वर्णनं मनोहरं दृश्यते। एषा उषा दीप्तगमना, दर्शनीया अस्ति। स्वलङ्कृता
स्त्री इव अस्ति, सा अस्माकं दर्शनाय पूर्वस्यां दिशि उत्तिष्ठति। सा मार्गान् प्रकाशयति, सर्वैः स्तुता, सर्वैः
वरणीया अपि अस्ति। सा दिवो दुहिता कथिता, तेजसा सह आगच्छति, दिशः प्रकाशयति, आदित्यस्य
मार्गम् अनुगच्छतीति बहुधा स्तुता।

४.५. आदर्श प्रश्न (पाठ्य एवं व्याकरणिक)

१. उषः स्वरूपं निरूपयत?

२. उषासूक्तस्य सारांशं लिखतु?

३. उषः सौन्दर्यं विविधं वैशिष्ट्यानि च वर्णयत?

४.६. अध्ययन मार्गदर्शिका

१. रुक् सूक्तानिकरः, व्याख्याकारः, इ. उमाशंकर शर्मा रूषिः, चौखम्बा, वाराणासी, प्रथम संस्करण-१९११

२. Vedic Mythology, A.A. Macdonell, MLBD, Delhi Reprint –1981.

३. वैदिक साहित्य और सम्स्कृति, आचार्य वलदेव उपाध्याय, चौखम्बा, वाराणासी, १

UNIT-V-Soma (IX-80)

५.१. शिक्षणस्य उद्देश्यम्

५.२. वैदिक सूक्तानां पठनस्य उद्देश्यं

५.३. वैदिकस्तोत्र देवतानां परिचयः

५.४. विषयः

५.४.१. सोम (IX.८०)

५.४.२. सारांशः

५.५. आदर्श प्रश्न (पाठ्य एवं व्याकरणिक)

५.६. अध्ययन मार्गदर्शिका

५.१. शिक्षणस्य उद्देश्यम्

- एतत् पाठं पठित्वा भवन्तः शक्नुवन्ति-
- वैदिकसाहित्यस्य इतिहासं ज्ञातुं;
- ऋषीणां चरित्रवर्णनं ज्ञातुं;
- वैदिकयुगे ये उषसः आसन् तेषां विषये ज्ञानं प्राप्तुं;
- मन्त्रस्य संहितापाठं ज्ञातुं;
- मन्त्रस्य पाठं ज्ञातुं शक्नुवन्;
- स्वयं व्याख्याय मन्त्रान् अवगन्तुं शक्नुवन्;
- स्वयमेव मन्त्रपाठं कर्तुं शक्नुवन्;
- मन्त्रे वर्तमानं व्याकरणं ज्ञातुं;

५.२. वैदिक सूक्तानां पठनस्य उद्देश्यं

परिचयः- वेदस्य अर्थः ज्ञानम् । ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेद च युक्तं वैदिकसाहित्यं, संस्कृतभाषायां रचितस्य ज्ञानस्य प्राचीनतमं भण्डारं वर्तते। अत्र उल्लिखितानां ४ संहितानां अतिरिक्तं ब्राह्मण-आरण्यक-उपनिषद-नाम्ना प्रसिद्धं साहित्यम् अस्ति । वेदः स्वरूपभेदात् त्रिविधः — ऋग्वेदः, यजुर्वेदः सामवेदश्चेति । यत्रार्थवशेन पादव्यवस्थाऽस्ति तेषां छन्दोबद्धानां मन्त्राणां नाम ‘ऋक्’ इति वेद्यम् । ऋचां समूह एव ‘ऋग्वेद’ इति पदेन व्यवहियते । यजुः इत्येतत्पदं यज् धातोः उप्ति प्रत्यये कृते निष्पद्यते । यस्मिन् वेदे यज्ञयागादिक्रियाकलापानुरोधेन मन्त्राणां सन्निवेशोऽस्ति स ‘यजुःवेद’ इति निगद्यते । यत्र गीतिरूपा मन्त्राः विद्यन्ते स उपासनाकाण्डपरो वेदः ‘सामवेद’ इति गीयते । मन्त्राणां त्रिविधत्वात् वेदाः ‘त्रयी’ इति नाम्ना प्रसिद्धाः सन्ति । मन्त्राणां समूहः ‘संहिता’ इत्येतेन व्यपदेशेन व्यपदिश्यते । यज्ञानुष्ठानं दृष्टौ निधाय विभिन्नत्विजां कृते संहितानां सङ्कलनं वेदव्यासश्वकार । मन्त्रसंहितानां सङ्कलनं चतुर्विधतया कृतं, तस्मात् संहिताः सन्ति चतस्रः - ऋक्संहिता, यजुःसंहिता, सामसंहिता, अथर्वसंहिताश्चेति ।

अत एव वेदाश्चत्वारः स्मृताः ।

विद्यन्ते धर्मादयः पुरुषार्था यैस्ते वेदाः’ – इति बहवृक्प्रातिशाख्यम्, सायणस्तु अपौरुषेयं वाक्यं वेद इत्याह । इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारयोरलौकिकमुपायं यो वेदयति स वेद इति भाष्यभूमिकायामुक्तम् । प्रमाणमपि तत्रैवोक्तम् —

‘प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न विद्यते ।

एनं विदन्ति वेदेन तस्माद्वेदस्य वेदता ॥’

अम्नायः, आगमः, श्रुतिः, वेदः इति सर्वे शब्दाः पर्यायाः ।

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्यां तु चुरादिप्रकरणे चतुर्वर्थेषु विद्वातोः प्रयोगोऽस्ति । तद्यथा—

‘सत्तायां विद्यते ज्ञाने वेत्ति विन्दते विचारणे ।

विन्दते विन्दति प्राप्तौ श्यन्लुक्शनम्शेष्विदं क्रमात् ॥’

५.३. वैदिकस्तोत्र देवतानां परिचयः

ऋग्वेदस्य स्तोत्रानुसारं देवमनुष्ययोः मध्यस्थः अग्निदेवः अग्निदेवः महत्त्वपूर्णाः आसन्; स्वर्गयुद्धदेवः आर्याणां शत्रूणां रक्षकः इन्द्रः; सूर्यः सूर्यदेवः; वायुदेवः वायुः; पृथिवी च पृथिव्याः देवी. ऋग्वेद अर्थाद्व्यते स्तूयते यया सा ऋक्, तादृशीनामृचां समूह एव ऋग्वेदः । यत्रार्थवशेन पादव्यवस्थाः सा ऋगिति मीमांसकाः । तत्र बहुभिर्भिन्नभिन्नैरृषिभिः सुललितैः भावभव्यैः शब्दैर्विभिन्ना देवताः सादरं स्तुताः सन्ति । पाश्चात्यदृशि भाषाया भावस्य च विचारेण

अन्यवेदेभ्योऽतीवप्राचीनोऽस्त्ययमृगवेदः। भारतीयदृष्ट्याऽपि ऋग्वेदस्याभ्यहितत्वं पूजनीयता च वर्तते। तैत्तिरीयसंहितानुसारेण यज्ञस्य यद्विधानं क्रियते, तत्तु शिथिलं भवति किञ्च ऋग्वेदेन विहितानुष्ठानं दृढम्भवति। यथा-

‘यद्वै यज्ञस्य साम्ना यजुषा क्रियते शिथिलं तत्, यद्वै तत् दृढमिति ॥’

पुरुषसूक्तेऽपि यशोरूपी सहस्रशीर्षापरमेश्वरात् सर्वप्रथमः ऋचामेवाविर्भावोऽभवत् । यथा —

‘तस्माद् यज्ञात् सर्वहुतः ऋचः सामानि यज्ञिरे ॥’

छन्दांसि यज्ञिरे तस्मात् यजुस्तस्मादजायत ॥’

वेदस्य संहिताभागे शुद्धं मन्त्ररूपं भवति यत् ईश्वरस्य स्तुतिं कुर्वन् विविधयज्ञं च कुर्वन् पठ्यते। संहिताः कामव्यञ्जकमन्त्रगीतसङ्ग्रहत्वात् संग्रह इत्युच्यते । एतेषु संहितासु ईश्वरसम्बद्धानि बहूनि स्तोत्राणि प्राप्यन्ते । सूक्तस्य परिभाषां कुर्वन् बृहद्देवतकरः कथयति- १.

सूक्तम् पूर्णमृषिर्वै तु सूक्तत्यभिधीयते॥

अर्थात् मन्त्रद्रष्टृष्यस्य सम्पूर्णं वाक्यं सूक्तं भवति, यस्मिन् एकस्मिन् वा अधिके वा मन्त्रे देवनामानि दृश्यन्ते।

चतुर्विधं सूक्तः- देवता, ऋषि, छन्द तथा अर्थ। अनेकाः सूक्ताः ईश्वरस्य (विष्णुः, शिवः, ब्रह्मा च) अथवा शक्तिः (त्रिदेवी) समर्पिताः सन्ति । एतेषु शारीरिकाः अशरीरीः च देवाः जायन्ते ।

५.४. विषयः

ऋग्वेदस्य नवममण्डले, यस्य सोममण्डलम् इति अपि उच्यते, तस्य ११४ स्तोत्राणि सन्ति, येषां सम्पूर्णतया (यद्यपि ग्रिफिथः ९.५ इति अप्रिसं प्रति समर्पितः इति चिह्नितवान्) सोमपावमानस्य, "सोमस्य शुद्धिः" इति वैदिकधर्मस्य पवित्रौषधस्य समर्पिताः सन्ति मण्डल ८ इत्यस्य सदृशं समग्ररूपेण ऋग्वेदस्य सापेक्षकालक्रमस्य अन्तः अस्य तिथिनिर्धारणं कर्तुं न शक्यते; सोम-पंथस्य विषये, आद्य-इण्डो-ईरानी-कालपर्यन्तं (ईसापूर्वं तृतीयसहस्राब्दस्य अन्ते) यावत् प्रचलति, तस्य केषुचित् स्तोत्रेषु ऋग्वेदस्य अत्यन्तं प्राचीनतमाः भागाः सन्ति, अन्येषु स्तोत्रेषु अन्यपुस्तकानां सापेक्षतया अद्यतनाः भवितुम् अर्हन्ति . ८ पुस्तकस्य इव प्रत्येकं स्तोत्रस्य स्वतन्त्रतया अध्ययनं कर्तव्यं यतः सोममण्डलं लेखकत्वस्य गोत्रसम्बद्धतायाः वा आधारेण संपादकैः तस्य संरक्षितरूपेण न संकलितम्, अपितु सामयिकरूपेण सोमस्तोत्राणां समूहीकरणेन कृतम्

५.४.१. सोम (IX.80)

सोमः

सोमस्य धारेति पंचर्चं त्रयोदशं मूक्तं भारद्वाजस्य वमुनाम्न आर्थं जागतं पवमानसोमदेवताकं । तथा चानुक्रांतं। सोमस्य वसुर्भारद्वाज इति। गतो विनियोगः।

सोमस्य धारा पवते नृचक्षस ऋतेन देवान्हवते दिवस्परि।
बृहस्पते वर्थेना वि विद्युते समुद्रासो न सर्वनानि विव्यचुः॥ १॥

सोमस्य। धारा। पवते। नृचक्षसः। ऋतेन। देवान्। हुवते। दिवः। परि। बृहस्पतैः। र्वथेन। वि। दिद्युते।
समुद्रासः। न। सर्वनानि। विव्यचुः॥ १॥

सोमस्याभिषूयमाणस्य धारा पवते। द्योतते। कीदृशस्य सोमस्य। नृचक्षसो नृणां यजमानानां द्रष्टुः। स
चर्तेन यज्ञेन देवान्सोमभाज इंद्रादीन्हवते। कुच। दिवस्परि द्युलोकस्योपरि वर्तमानान्।
बृहस्पतेर्मचपालकस्य स्तोतू र्वथेन शब्देन स्तोत्रेण वि दिद्युते। विद्योतते। समुद्रासो न समुद्रा इव
पृथिवीं सवनानि यज्ञसंबंधीनि विव्यचुः। व्याप्नुवन्ति ॥

यं त्वा वाजिन्नघ्या अभ्यनूषतायोहतं योनिमा रोहसि चुमान्
मघोनामायुः प्रतिरन्महि भव इंद्राय सोम पवसे वृषा मदः॥ २॥

यं। त्वा। वाजिन्। अघ्न्याः। अभि। अनूषत। अर्यः सहतं। योनि। आ। रोहसि। द्युमान्।
मघोनी। आयुः। प्रस्तिरन्। महिं। श्रवंः। इंद्राय। सोम्। पृसे। वृषा। मदः॥ २॥

हे वाजिन्नन्नवन् सोम यं त्वा त्वामघ्न्या अहननीया गावोऽभ्यनूषत अभिष्टुवति। आशिरार्थं स्थिताः
शब्दायन्त इत्यर्थः। स त्वमयोहतं। अय इति हिरण्यनाम। तेन तद्वान्पाणिर्लक्ष्यते। हिरण्यमेन पाणिना हतं
संस्कृतं योनिं स्थानमा रोहसि द्युमान्दीप्तः सन्। अभि योनिमयोहतं। ऋ. १. १. २। इति ह्युक्तं। किंच हे
सोम मघोनां हविष्मतां यजमानानामायुरायुष्यं महि महच्छवोऽन्नं यशो वा प्रतिरन्वर्धयन्निद्रायेंद्रार्थं पवसे
। पूयसे। वृषा वर्षको मदो मदकरश्च त्वं ॥

इंद्रस्य कुक्षा पवते मदिर्तम ऊर्जं वानः श्रवसे सुमंगलः।
प्रत्यङ् स विश्वा भुवनाभि पप्रथे क्रीळन्हरिर्त्यः स्यंदते वृषा॥ ३॥

आ। इंद्रस्य। कुक्षा। पवते। मदिर्तमः। ऊर्जं। वसानः। श्रवसे। सुमंगलः। प्रत्यङ्। सः। विश्वां। भुवना।
अभि। प्रप्रथे। क्रीळन्। हरिः। अत्यः। स्यंदते। वृषा॥ ३॥

अयं सोम इंद्रस्य कुक्षा कुक्षावा पवते। आसिच्यते। किमर्थं। श्रवसे तस्यान्नाय यष्टुर्वान्नसिद्धार्थं। सोमो
विशेष्यते। मदिर्तमो मादयितृत्तम ऊर्जं वसानो बलकर रसमाच्छादयन्। अपो वसानः। ऋ. ९. ७८. १ इति
ह्युक्तं। सुमंगलः शोभनमंगलप्रदः। स सोमः प्रत्यङ् विश्वा भुवना सर्वाणि भूतजातान्यभि पप्रथे।

अभिप्रथयति। दिव्युदितः सन् क्रीळन् वेद्यां स क्रीडमानो हरिर्हरितवर्णोऽत्योऽतनकुशलो वृषा वर्षकः
स्यंदते रसरूपेण ॥

तं त्वां देवेभ्यो मधुमत्तमं नरैः सहस्रंधारं दुहते दश क्षिपंः।

नृभिः सोम प्रच्युतो यावभिः सुतो विश्वान्देवाँ आ पवस्वा सहस्रजित् ॥ ४॥

तं। त्वा। देवेभ्यः। मधुमत्तमं। नरैः। सहस्रंधारं। दुहते दर्श क्षिपंः।

नृभिः। सोम प्रच्युतः। यावभिः। सुतः। विश्वान्। देवान्। आ। पवस्व। सहस्रजित् ॥ ४॥

हे सोम तं तादृशं त्वा त्वां देवेभ्य इन्द्रादयर्थं मधुमत्तममतिशयेन मधुमंतं सहस्रंधारं बडधारायुक्तं दुहते।
दुहति। के। नरो नेतार ऋत्विजो दश क्षिपस्तेषां

दशसंख्याका अंगुलयश्रु। हे सोम नृभिर्मनुष्येः प्रच्युतो ग्रावभिः सुतोऽभिषुतस्त्वं सहस्रजित्
सहस्रसंख्याकधनस्य जेता मन विश्वान्देवाना पवस्व ॥

तं त्वां हस्तिनो मधुमंतमद्रिभिर्दुहत्यप्सु वृषभं दश क्षिपंः।

इंद्रं सोम मादयन्दैव्यं जनं सिंधौरिवोर्मिः पवमानो अर्षसि ॥ ५॥

तं। त्वा। हस्तिनंः। मधुमंतं। अद्रिभिः। दुहति। अप्सु। वृषभ। दर्श। क्षिपंः।

इंद्रं सोम। मादयन्। दैव्ये। जनै। सिंधो इव। कुर्मिः। पवमानः। अर्षसि ॥ ५॥ तं तादृशं मधुमंतं मधुरसं
वृषभं कामानां वर्षकं त्वा त्वां हस्तिनः सुहस्तस्य दश क्षिपोऽंगुलयोऽद्रिभिर्धावभिरप्सु दुहति। तादृश हे
सोम इंद्रमन्यं दैव्यं जनं देवसंबन्धिनं संघ मादयन् सिंधोरुर्मिरिव पवमानः पूयमानः सन्नर्षसि। गच्छसि ॥
५॥

५.४.२. सारांशः

ऋषि - कान्वा, निवास स्थान - पृथ्वी स्थानीयता, सूक्त संख्या -80

नवमविभागसम्बद्धः सोमः ऋग्वेदस्य मुख्यदेवता । ऋग्वेदस्य मते सोमः एकः वनस्पतिः आसीत् यः
मुञ्ज्वान् पर्वतस्य उपरि वर्धमानः आसीत् । अस्य रसः अतीव शक्तिशाली, स्फूर्तिदायकः च आसीत् ।
सोमरः इन्द्रस्य प्रियं पेयम् आसीत् सोमरपानेन एव वृत्रं मारितवान्। सोमरस् देवेभ्यः अमृतत्वं प्रयच्छति।
सोमस्य वास्तविकं धाम स्वर्ग एव । शेयन् इत्यनेन औषधरूपेण पृथिव्यां आनीतम् अस्ति । ऋग्वेदे
सोमस्य त्रिषधास्थः, विश्वजितः, अमरुद्धीपकः, अघशानः, स्वर्वित्, पावमान इत्यादयः विशेषणाः प्राप्यन्ते
।

५.५. आदर्श प्रश्न (पाठ्य एवं व्याकरणिक)

१. सोमस्य स्वरूपं लिखतु?
२. सुक्तस्य सारांशं लिखतु

५.६. अध्ययन मार्गदर्शिका / अग्रे पठनानि

1. *The New Vedic Selection*, Telang & Chaubey, Bharatiya Vidya Prakashan, Varanasi, Part-I & Part-II, 1973
2. *Rksukta-Vaijayanti* - H.D.Velankar, Vaidika Samshodhana Mandala, Pune, 1965
3. *Rksuktashati* - H.D. Velankar, Bharatiya Vidya Bhavan, Mumbai, 1972
4. *Atharvaveda* with Sayana's comm.- (4 vols.) published from V.V.R.I , Hoshiarpur, Punjab.
5. *Vaidika Sahitya aur Samskriti*, Baladev Upadhyay, Sharada Samsthan, 37 B, Rabindrapuri, Durgakunda, Varanasi
6. *Vaidika-vanmayasyetihasah* (in Sans), Acharya Jagadish Mishra, Chaukhamba

UNIT-VI-Nasadiya Suktam (X.129)

- ६.१. शिक्षणस्य उद्देश्यम्
- ६.२. वैदिक सूक्तानां पठनस्य उद्देश्यं
- ६.३. वैदिकस्तोत्र देवतानां परिचयः
- ६.४. विषयः
- ६.४.१. नासदिय सूक्त (X.१२९)
- ६.४.२. सारांशः
- ६.५. आदर्श प्रश्न (पाठ्य एवं व्याकरणिक)
- ६.६. अध्ययन मार्गदर्शिका

६.१. शिक्षणस्य उद्देश्यम्

- एतत् पाठं पठित्वा भवन्तः शक्नुवन्ति-
- वैदिकसाहित्यस्य इतिहासं ज्ञातुं;
- ऋषीणां चरित्रवर्णनं ज्ञातुं;
- वैदिकयुगे ये उषसः आसन् तेषां विषये ज्ञानं प्राप्तुं;
- मन्त्रस्य संहितापाठं ज्ञातुं;

- मन्त्रस्य पाठं ज्ञातुं शक्नुवन्;
- स्वयं व्याख्याय मन्त्रान् अवगन्तुं शक्नुवन्;
- स्वयमेव मन्त्रपाठं कर्तुं शक्नुवन्;
- मन्त्रे वर्तमानं व्याकरणं ज्ञातुं;

६.२. वैदिक सूक्तानां पठनस्य उद्देश्यं

प्रस्तावना-

विदन्त्येव भवन्तो यद्विश्वबाह्वये वेदस्य स्थानमतीव महत्त्वपूर्णमस्ति । भगवता पाणिनिना विद्वानां चतुर्षु अर्थेषु प्रयोगो विहितस्तेन वेदशब्दस्य चत्वारोऽर्थाः प्रसिद्धाः सन्ति । विद्-ज्ञाने, विद्-लू-लाभे, विद्-विचारणे, विद्-सत्तायाम् चेत्येभ्यश्चतुर्भ्यो धातुभ्यो वेद इति पदस्य ज्ञानम्, लाभो, विचारः, सत्ता चेति चत्वारोऽर्थाः पुरुषार्थचतुष्टयसाधने प्रयुक्ताः सन्तीति विज्ञायते । इदमेव तथ्यमुरीकर्तुं बहवृक्प्रातिशाख्ये भगवता शौनकेन प्रोक्तं विद्यन्ते धर्मादयः पुरुषार्था वैस्ते वेदा इति । वस्तुतः मोक्षे धीर्भानमन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोरित्यमरसिंहो बभाषे । तेन मोक्षार्थं प्रयुक्ता बुद्धिर्ज्ञानमित्युच्यते । तद्धि ज्ञानम् अलौकिकमुपायं प्राप्तुं प्रयुक्तश्चेत्तदा तेन ज्ञानेन ह्यलौकिकानन्दस्य लाभो जायते । तस्यानन्दस्य कुत्र कथं कियन्मात्रायामुपयोगो विधेय इति विचारः परमावश्यको भवति । विचारणयैवोचितसत्तायाः प्राप्तिर्भवति, सत्तामवाप्य परमानन्दरूपस्यालौकिकोपायात्मकस्य तत्त्वस्यावबोधो जायते । उक्तप्रकारेण विद्-धातोश्चतुर्वर्षेषु पुरुषार्थचतुष्टयसाधनत्वं सम्यग्घटते, नास्त्यत्र काचिद्विप्रतिपत्तिः कस्यचित् । अत एव पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणेन सायणाचार्येण अपौरुषेयं वाक्यं वेद इत्युक्त्वा इष्टप्रात्यनिष्टपरिहारयोरलौकिकमुपायं यो ग्रन्थो बेदयति स वेद इति परिभाषोक्ता । तस्य प्रमाणमपि तत्रैवोपस्थापयता तेनोक्तं ऋग्भाष्यभूमिकायाम्-प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते । एतं विदन्ति वेदेन तस्माद्वेदस्य वेदता ॥ इति ।

यद्यपि वेद इति पदेन ऋग्यजुषादिगद्यपद्यगीतिनिबद्धस्य ग्रन्थात्मकस्य पदार्थस्यैव बोधो भवति । परं वेदो नारायणः साक्षात् स्वयम्भूरिति शुश्रुम् इति स्मृतिवचनात् वेदः शिवः शिवो वेदः इति वचनाच्च वेद इति पदस्य कश्चिदन्योऽर्थोऽप्यनुभूयत एव । तस्य स्पष्टोदाहरणानि सम्यगुपयोगो न विधातुं शक्यते । अतस्तादृशाः पाठकाः स्थाणुरिव भारवाहका एवोक्ताः । ये पुनरर्थज्ञास्ते अर्थज्ञानेन पापान् विधूय स्वर्गमाप्नुवन्ति । तेषामेव विषये प्रोवाच भगवान् मनुः वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञ इति । तादृशाः अर्थज्ञानवन्तो वैदिका इह लोके तिष्ठन्नपि ब्रह्मभूयाय कल्पते इति । तेनेदं स्पष्टं भवति यद्यो हि मानवो वेदस्यार्थज्ञानेन सहाध्ययनं करोति स एव शब्दब्रह्मणि निष्णाततामबाप्य परब्रह्म अधिगन्तुं प्रभवति । अतोऽधुना नासदीय सूक्तस्यार्थज्ञानम् अभिलक्ष्य किञ्चिदस्माभिः प्रयत्यते ।

६.३. वैदिकस्तोत्र देवतानां परिचयः

नसादिया सूक्तस्य आरम्भः 'नसदसिन्नो सदासत्तदानिन्' इत्यनेन भवति यस्य अर्थः - 'तस्मिन् काले (अर्थात् जगतः उत्पत्तिपूर्व) असत्यं नासीत् सत्यमपि नासीत्।' अग्रे अस्मिन् सूक्ते कदा, किमर्थं, केन च जगतः अस्तित्वं प्राप्तम् इति आश्चर्यं जिज्ञासा च व्यज्यते । विशेषः अस्ति यत् अस्मिन् सूक्ते निश्चितम् उत्तरं न दत्तम्, अपितु कदाचित् देवाः अपि उत्तरं न ज्ञास्यन्ति इति उक्तम् यतः ते अपि जगतः सृष्टेः अनन्तरं जातः।

६.४. विषयः

नसादिया सूक्तं ऋग्वेदस्य १० मण्डलस्य १२९ सूक्तम् अस्ति । यतो हि तस्य आरम्भः 'नसाद' (= न + असद) इत्यनेन 'नसादिया सूक्तः' इति। ब्रह्माण्डविज्ञानेन सह ब्रह्माण्डस्य उत्पत्तिः च सम्बद्धम् अस्ति। अस्मिन् सूक्ते भारतीयतर्कस्य बीजानि सन्ति इति विद्वांसः मन्यन्ते। अरे अदृष्ट। नसादिया सूक्तस्य रचयिता ऋषिप्रजापति परमेश्वरी । अस्य सूक्तस्य देवता भवतु ।

एतत्तु सर्वैरेव ज्ञातव्यं भवति यद्यत्र वयं बसामः तस्य स्थानस्य किं महत्त्वम् ? तस्यैतिहासिकी पृष्ठभूमिश्च किं वर्तते ? अस्माकं पूर्वजाः कथमत्रागत्य निवासं चक्रुः ? किमत्रत्यं वैशिष्ट्यमिति ? अस्माकं पूर्वजानामागमात्प्राक् अस्यां भूमी किमासीत् ? एतेषां समेषामपि प्रश्नानामुत्तराण्यस्माभिरन्वेषणीयान्येव भवन्ति । एवमेव साध्याः देवाः सृष्ट्युत्पत्तेः प्राक्कालीनां प्रकृतेः स्थितिमन्वेषयन्तो विविधं चिन्तितवन्तः । तेषां चिन्तनस्य यत्फलमासीत्तदेव नासदीय सूक्तरूपेणास्माकं समक्षं विद्यमानमस्ति । अतोऽस्य सूक्तस्य महत्त्वं विश्वव्यापिनमीश्वरम् अनुज्ञातुं तत्सृष्टस्यास्य जगतो स्वरूपमनुमातुञ्च सार्वत्रिकं सार्वकालिकं सार्वजनीनञ्चास्ति ।

आत्मसाक्षात्काराय च पाणिनीयव्याकरणानुसारं दृश् धातोः ल्युट् प्रत्यये कृते सति दर्शनशब्दो निष्पद्यते। दर्शनशब्दस्यार्थो भवत्यात्मसाक्षात्कार इति वर्तमानपरिस्थितेरवगमनमावश्यकं भवति । वर्तमानमुपेक्ष्य न कोऽपि भूतं भविष्यच्च चिन्तयितुं प्रभवति । वर्तमानं सत्यं वा स्यात्, असत्यं वा स्यात्, तत्र स्थित्वैवान्यकालिकतथ्यस्व ज्ञानं कर्तुं शक्यते । वर्तमानस्यासत्यत्वे सुनिश्चिते सत्यपि सत्यस्य ज्ञानं तत एव भवितुमर्हति । तदुक्तमपि- असत्ये वञ्चमनि स्थित्वा ततः सत्यं समीहयेत् इति । अमुमेव सिद्धान्तमनुसृत्य शिक्षाशास्त्रे ज्ञातात् अज्ञातं प्रति इति शिक्षासूत्रं प्रवृत्तमस्ति । किमपि शिक्षितुं शिक्षयितुं वा अज्ञाततथ्यस्यालोडनं तत्प्रति चिन्तनञ्चावश्यकं भवति । तस्मिन् चिन्तने ये तर्कादयो विचाराः समुपस्थिताः भवन्ति ते दार्शनिकसिद्धान्तानेव परिपोषयन्ति ।

तेषां दार्शनिकसिद्धान्तानां सम्यगवबोधाय नासदीयसूक्तोक्तमन्त्राणामध्ययनमनिवार्यम् । फलतो नासदीयसूक्तोक्तमन्त्राणां पाठ आरभ्यते ।

६.४.१. नासदिय सूक्तम् (X-129)

नसदासिन्नो सदासत्तदनिं नसिद्रजो नोव्योम परोयत।

किमवरिवः कुहाकास्य शर्मन्नाम्भ किमसिद गहानंगभीराम ॥१॥

अनवाय- तदनिम् असत् नो असत् सत् नो असित; रजः न असित्; व्योम्येत परः अवरिवः, कुह तुल शर्मन दर्शनम् गभीरम् ।

भावार्थ- तस्मिन् काले अर्थात् जगतः उत्पत्तिपूर्वं विनाशावस्थायां अवास्तविकम् अर्थात् अस्तित्वहीनं तत्त्वं नासीत् । सत् = भव तत्त्वं नासीत्, रजः = स्वर्गः, मृत्युलोकः पातालः च, अन्तरिक्षं नासीत् ततः परं यत् किमपि अस्ति तत् अपि नासीत्, तत् आच्छादनतत्त्वं कुत्र आसीत् कस्य च रक्षणे आसीत्। तस्मिन् समये यत् गभीरं = गभीरं यत् कष्टेन प्रवेशं कर्तुं शक्नोति स्म, अर्थात् ते सर्वे तत्र न आसन्।

न मृत्यु रसीदं न तर्हि न रात्रि, अहन असितप्रकेतः।

अनीदन्तं स्वसमाया तडेकण्डन्यान् पर वाक च ॥२॥

अन्वया-तर्हि मृत्युः नासित न अमृतं, रात्र्यः अहनः प्रकेतः नासित तत् अनित् अवतं, स्वधाय एकम् ह तस्मै अन्यत् किञ्चन न आस न परः।

'अर्थ - तस्मिन् प्रलयकाले मृत्युः नासीत् अमृतस्याभावः = मृत्युः अपि नासीत् । रात्रौ दिवा च ज्ञानं नासीत्, तदा ब्रह्मतत्त्वं जीवनयुक्ते, कर्मशून्ये, मायासम्बद्धे च रूपेण एव आसीत्, तां माया सहितं ब्रह्मणः परं किमपि नासीत्, ततः परं किमपि नासीत्

तम आसीत्तमसा गूढमग्रेऽप्रकेतं सलिलं सर्वमा इदं।

तुच्छयेनाभ्वपिहितं यदासीत्तपसस्तन्महिना जायतैकं ॥३॥

अनवाय - अग्रे तामसा गुधं तमः आसित, अप्रकेतं इदम सर्वम सलीलं, आयाताअभू तुच्छेन् अपिहितं आसित तत् एकम् तपस महिना अजायत।

तात्पर्यम् - सृष्टेः जन्मपूर्वम् अर्थात् विनाशावस्थायां अयं संसारः अन्धकारेण आवृतः आसीत् तथा च एषः संसारः मूलकारणत्वेन तामसरूपेण विद्यमानः आसीत्, अयं समग्रः संसारः, अज्ञातः, सलिल् = जलरूपेण आसीत्। अर्थात् तस्मिन् समये प्रभावः कारणं च मिश्रितम् आसीत्, एषः एव संसारः, अभावरूपेण विस्तृतेन निम्नस्तरीयेन च अज्ञानेन आवृतः आसीत्, अत एव प्रभावः कारणेन सह एकः भूत्वा अयं संसारः जातः ईश्वरस्य संकल्पस्य तपस्यस्य च महिमास्य।

कामस्तदग्रे संवर्ततधि मंसो रेताः प्रथम यादसित ।

सतो बंधुमसती निर्विन्दनहृदि प्रतिश्य कवयो मनीषा ॥४॥

अन्वया-अग्रे तत् कामः संवर्तत;यात्मनसः अधिप्रथमा रेतह असित, सतह बन्धुन काव्यः मनीषहृदि प्रतिश्य असति निर्विन्दन

तात्पर्यम् - जगतः सृष्टिसमये प्रथमा जगतः सृष्टेः इच्छा उत्पन्ना, या ईश्वरस्य मनसि प्रथमबीजरूपं जातम्; क्रान्तिकारी ऋषयः स्वविद्याद्वारा भौतिकरूपेण विद्यमानस्य जगतः भावनाभ्यः असाधारणतया अभावे कामरूपेण बन्धनस्य कारणं आविष्कृतवन्तः ।

तिरश्चिनो विटातो रश्मिरेशमध स्विदासिऽदुपारी स्विदासिऽत।

रेतोधा असंमहिमाँ असन्तस्वाद अवस्तत्प्रयातिः परस्तथ ॥5॥

अन्वया-एशं रश्मिहितः तिरश्चिन् अधस्वित् असित, उपरीश्वित असित्रेतोधा आसन महिमाँः असं स्वधावस्तत् प्रयाति पुरस्तत्।

भावार्थ- उपर्युक्तेषु मन्त्रेषु नसदासीत् कामस्तदग्रे मनसारेतः, अविद्या, काम-संकल्पः, सृष्टेः बीज-कारणं च तेषु सूर्यस्य रश्मि इव व्यापकतया उपस्थिताः आसन्। आदौ तिर्यक् आसीत् वा मध्ये वा अन्ते वा? किं तत् तत्त्वं अधः वा उपरि वा आसीत् ? सा भावः सर्वत्र समानभावेन उत्पन्नः, एवं अस्मिन् सृष्टे लोके केचन पदार्थाः कर्मबीजरूपवाहकाः जीवरूपाः आसन्, केचन तत्त्वानि च आकाशादिमहारूपेण प्रकृतिरूपाः आसन्। स्वाधा = भोक्ता वस्तूनि नीचगुणानि भोक्तानि वस्तूनि उत्कृष्टतापूर्णानि च।

को आधार वेद का इह प्र वोचत्कुट आजता कुत इयं विसृष्टिः।

अर्वाग्देवा अस्य विसर्जनेनाथ को वेद यत् आभुव ॥६॥

अन्वया-कः अध वेद कः इह प्रवोचत इयं विसृष्टिः कुतः कुतह आजाता, देवा अस्य विसर्जन अरवाक अथ कह वेद यत् आ बभुवा।

अर्थः - कोऽयं वस्तु यथार्थतया जानाति, कोऽस्मिन् लोके सृष्टेः उत्पत्तिविवरणं कथयितुं शक्नोति, कस्मात् भौतिककारणात् कस्मात् गौणकारणात् च एताः विविधाः सृष्टयः सर्वतः अस्तित्वं प्राप्तवन्तः। देवाः अपि अस्याः विविधसृष्टेः सृष्टेः अनन्तरं सन्ति, अतः एते देवाः अपि स्वपूर्वं घटितानां विषयाणां विषये वक्तुं न शक्नुवन्ति, अतः कोऽपि मानवः न जानाति यत् कारणं यस्मात् कारणात् अयं समग्रः जगत् अस्तित्वं प्राप्तवान्

इयिन वीर्यत अब्भूव य वा ददद यफ वाना।

यो अस्याध्याक्षः परमे व्योमन्तो अङ्ग वेद यधि वा न वेद ॥७॥

अन्वय- इयम् विश्रुष्टिः यथा आब्भुव यधि वा दधे यधि वा न। इस जो ह शेषे पर्मे व्याम अङ्ग सा वेद विं न वे नदा।

अर्थः - यस्मात् कारणात् एषा सृष्टिः विविधता अभवत् तस्य मुख्यकारणं ईश्वरस्य सृष्टिः एव । एतदतिरिक्तं अन्यः कोऽपि धारयितुं न शक्नोति । अस्य जगतः स्वामी ईश्वरः प्रकाशरूपेण आनन्दरूपेण वा प्रतिष्ठितः अस्ति। हे प्रिय श्रोतारः ! केवलं आनन्दस्य मूर्तः ईश्वरः एव एतत् विषयं जानाति तस्मात् विहाय एतत् (सृष्टेः उत्पत्तितत्त्वं) कोऽपि न जानाति।

६.४.२. सारांशः

अस्मिन् सूक्ते प्रलयवर्णनेन सह प्रकृतिः सृष्टेः प्राथमिककारणत्वेन ईश्वरः च गौणकारणत्वेन वर्णितः । ईश्वर सच्चिदानन्द स्वरूप, निराकार, सर्वव्यापी, सर्वशक्तिमान्, सर्वज्ञ। अस्मात् सृष्टेः पूर्वमपि सृष्टिं सृष्टिं सृष्टिं च नाशयति असंख्यवारं । अनादिकालात् एतस्य ज्ञानम् अनुभवः च अस्ति । असंख्यजीवैः पूर्वं कृतानां कर्माणां भोगप्रदानार्थं सृष्टेः प्रयोजनमपि वेदेषु उक्तम् । ईश्वरेण जगतः विनाशः तस्य सृष्टिः च सच्चः सम्यक् सिद्धान्तः अस्ति । एतत् सर्वथा वैज्ञानिकं, वैज्ञानिकाः केनचित् कारणेन स्वीकुर्वन्ति वा न वा। सृष्टिः स्वयमेव न भवितुमर्हति, न च विनाशः स्वयमेव भवितुमर्हति इति निश्चितम् । जीवाः प्रकृतिश्च निर्जीवतत्त्वैः न निर्मितौ, किन्तु तौ द्वौ अपि नित्यः, नित्यः, अजन्मः, अमरः च सन्ति तथा च ईश्वरः अपि सच्चिदानन्दः, नित्यः, अजः, नित्यः, अमरः, सर्वगतः, निराकारः, सर्वज्ञः, सर्वशक्तिमान् च इत्यादिगुणैः परिपूर्णः अस्ति इत्यादि। एतेषां वेदसिद्धान्तानां समर्थनं विस्तारं च परवर्तीषु ब्राह्मणग्रन्थेषु, दर्शनशास्त्रे, उपनिषदसाहित्ये इत्यादिषु च कृतम् अस्ति । आशास्महे यत् अस्य लेखस्य माध्यमेन पाठकाः जगतः सृष्टि-विनाश-पदार्थसम्बद्धैः वैदिक-दृष्टिकोणैः परिचिताः भविष्यन्ति, तत् वैज्ञानिकं, सत्यं, यथार्थं, तार्किकं, तर्कसंगतं च प्राप्नुयुः । वेदेषु अन्यत्र जगतः सृष्टेः वर्णनानि सन्ति, अतः सर्वे साधकाः विद्वांसः च वेदस्य सम्पूर्णतया अध्ययनं, चिन्तनं, ध्यानं च कुर्वन्तु । अर्थात् वेदस्य अध्ययनं सर्वेषां मनुष्याणां प्रथमः अन्तिमः धर्मः कर्तव्यः च। यः वेदान् न अधीते, न पाठयति, न शृणोति, न ध्यायति, न च प्रचारयति, सः वस्तुतः नास्तिकः एव । एकप्रकारेण वयं तं कृतघ्नमपि वक्तुं शक्नुमः यत् अस्मान् मानवशरीरं दत्त्वा विविधानि आरामविलाससाधनानि प्रदत्तवान् जगदीश्वरः स्वस्य ज्ञानं वेदं च अध्ययनं कृत्वा सत्यं यथार्थतया च स्वं च न ज्ञात्वा अस्ति कृतघ्नः।तच्च नास्तिकता।

६.५. आदर्श प्रश्न (पाठ्य एवं व्याकरणिक)

१. नासदिय सूक्तस्य सारांसशं लिखतु?
२. नासदिय सूक्तस्य विवरणि दयतु?
३. नासदियसूक्तस्य वर्णनवैशिष्ट्यं वर्णयतु?

६.६. अध्ययन मार्गदर्शिका / अग्रे पठनानि

1. *The New Vedic Selection*, Telang & Chaubey, Bharatiya Vidya Prakashan, Varanasi, Part-I & Part-II, 1973
2. *Rksukta-Vaijayanti* - H.D.Velankar, Vaidika Samshodhana Mandala, Pune, 1965
3. *Rksuktashati* - H.D. Velankar, Bharatiya Vidya Bhavan, Mumbai, 1972
4. *Atharvaveda* with Sayana's comm.- (4 vols.) published from V.V.R.I , Hoshiarpur, Punjab.
5. *Vaidika Sahitya aur Samskriti*, Baladev Upadhyay, Sharada Samsthan, 37 B, Rabindrapuri, Durgakunda, Varanasi
6. *Vaidika-vanmayasyetihasah* (in Sans), Acharya Jagadish Mishra, Chaukhamba

Block No. 2- Hymns from the *Atharvaveda* with Sayana's commentary

Unit-VII- *Medhajanana*-(I.1)

Unit-VIII- *Satyanrtasamiksaka- Varuna* (IV.16)

Unit-XI- *Rashtrasabha* – (VII.12)

Unit- X- *Prithivi* (XII.1.1-20)

Unit-XI- *Kala* (XIX.53)

Block No. 2- Hymns from the *Atharvaveda* with Sayana's commentary

Unit-VII - *Medhajanana*-(I.1)

७.१. शिक्षणस्य उद्देश्यम्

७.२. वैदिक सूक्तानां पठनस्य उद्देश्यं

७.३. वैदिकस्तोत्र देवतानां परिचयः

७.४. विषयः

७.४.१. मेधाजनन सूक्त (I.१)

७.४.२. सारांशः

७.५. आदर्श प्रश्न (पाठ्य एवं व्याकरणिक)

७.६. अध्ययन मार्गदर्शिका / अग्रे पठनानि

७.१. शिक्षणस्य उद्देश्यम्

एतत् पुस्तकं शिक्षिकाः ज्ञातुं समर्थं करोति ----

- अथर्ववेद का महत्त्व।
- त्रयी एवं अथर्ववेद की विशेषताएँ।
- के Recensions & Subject-matter.

७.२. वैदिक सूक्तानां पठनस्य उद्देश्यं

मेधाजनन सूक्त" अथर्ववेदस्य महत्त्वपूर्ण सूक्तं यत् मेधायज्ञं ज्ञानप्राप्तिं च प्रोत्साहयति। इदं सूक्तं नानाप्रयोजनाय पठ्यते-

- बुद्धिः- मेधासूक्तस्य मुख्यं उद्देश्यं बुद्धिवर्धनं बुद्धिः प्रोत्साहयितुं च भवति। अनेन माध्यमेन बुद्धिवर्धनार्थं बुद्धिप्राप्त्यर्थं च शिक्षा दीयते।
- यज्ञस्वीकारः- यज्ञसमये मेधासूक्तं पठ्यते येन यज्ञसफलतायै मेधाशक्तिः उत्तेजितुं शक्यते।
- ज्ञानप्राप्त्यर्थम् : अस्य सूक्तस्य पठनेन ज्ञानस्य शिक्षायाः च प्राप्तेः समर्थनं भवति।
- सामाजिकाध्यात्मिकप्रयोजनानि : मेधासूक्तं सामाजिकाध्यात्मिकप्रयोजनार्थमपि पठ्यते। अनेन माध्यमेन सामाजिकसमृद्धिः, धर्मपालनं, आत्मविश्वासः च विकसिताः भवन्ति।
- सफलतायै आशीर्वादः : मेधासूक्तस्य पाठेन सफलतायाः, भाग्यस्य, समृद्धेः च आशीर्वादः भवति एवं "मेधाजननसूक्तम्" विद्याबुद्धिसामाजिकसमृद्धिप्रोत्साहनार्थं विविधप्रयोजनार्थं पठ्यते।

७.३. वैदिकस्तोत्र देवतानां परिचयः

वैदिक सूक्तनाम पठनस्य उद्देश्यः विविधः भवति। प्राचीनभारतीयसंस्कृतौ वैदिकशास्त्रपाठः अतीव महत्त्वपूर्णः इति मन्यते। एतानि सूक्तानि संस्कृतभाषायां लिखितानि, वेदेषु च समाविष्टानि सन्ति। ते बहुप्रयोजनाय पठ्यन्ते यथा-

- धार्मिकप्रयोजनम् : वेदेषु सूक्तानि देवानां स्तुतिः, यज्ञपूजानिर्देशः, धर्मशास्त्रः, संस्कारः, आचार्याणां मार्गदर्शनं च इति रूपेण महत्त्वपूर्णाः सन्ति।
- आध्यात्मिक प्रयोजनम् : एतानि सूक्तानि मनुष्यस्य आध्यात्मिकविकासाय मोक्षाय च मार्गदर्शनं ददति।
- शैक्षिक उद्देश्यः : वैदिक स्तोत्रेषु ज्ञानं, विद्या, नैतिकता, अध्यात्मं, धर्मं च प्रोत्साहयन्ति।
- सांस्कृतिक उद्देश्यम् : एतेषां माध्यमेन संस्कृतिस्य मूल्यानां परम्पराणां च अनुसरणं प्रचारं च भवति।

- भाषिक उद्देश्यम् : संस्कृतभाषायाः संरक्षणाय प्रसाराय च वैदिकस्तोत्राणि महत्त्वपूर्णानि सन्ति।
- एवं वैदिकसूक्तनाम पठानस्याः विविधाः प्रयोजनाः सन्ति, ये मानवसमाजस्य विकासे संरक्षणे च महत्त्वपूर्णं भूमिकां निर्वहन्ति ।

७.४. विषयः

"मेधाजननसूक्त" इति प्राचीनं वैदिकं स्तोत्रं यत् ज्ञानस्य, प्रज्ञायाः, आत्मविश्वासस्य च विकासाय प्रोत्साहयति। अस्मिन् स्तोत्रे निम्नलिखितमुख्यविन्दवः चर्चा कृता अस्ति।

बुद्धेः बुद्धेः च महत्त्वम् : अस्मिन् सूक्ते बुद्धिः (ज्ञानस्य) बुद्धिः च महत्त्वं व्याख्यातं भवति, येन मनुष्यः जीवने सफलतां प्राप्नोति । ज्ञानप्राप्तिः मेधाजननसूक्तं ज्ञानप्राप्त्यर्थं प्रेरयति, यत् मनुष्यं जीवने समृद्धिमार्गं प्रति नेति। सामाजिकसौहार्दः- सामाजिकसौहार्दस्य, सहकार्यस्य च महत्त्वम् अपि अस्य सूक्तस्य माध्यमेन प्रकाशितम् अस्ति। धर्मः आत्मविश्वासश्च : अस्मिन् सूक्ते धर्मस्य आत्मविश्वासस्य च महत्त्वं व्याख्यातं यत् मनुष्यः कर्मसु सफलः भवति । समृद्धिः सफलता च : मेधाजननसूक्तस्य पठनेन समृद्धिः सफलता च प्राप्तुं प्रेरणा भवति । एवं च “मेधाजननसूक्त” विषयः प्रेरणादायकः, ज्ञानप्रज्ञा, आत्मविश्वासः, सामाजिकसौहार्दः, समृद्धिः च प्राप्तुं सन्देशपूर्णः अस्ति ।

७.४.१. मेधाजननम् (I.1)

ॐ

अथर्ववेद-संहिता ॥ अथ प्रथमं काण्डम् ॥

[१- मेधाजनन सूक्त]

[ऋषि- अथर्वा देवता वाचस्पति। छन्द अनुष्टुप् ४ चतुष्पदा विराट् उपेबृहती]

इस सूक्त के देवता वाचापति हैं। वाजू लाड से अधियान्ति होती है। पाव में तो अव्यक्तन्म में सभी कुछ प्रमादित रहता ही है किन्तु जब वह अव्यक्तको अभिव्य करता है तो उसे वाचस्पति कहना पुत्किसंगत है। जिसने इस विस को व्य-प्रकट किया उसी से किसी विशिष्ट उपलब्धि के लिए प्रार्चना किया जाना उचित है-

१. ये त्रिषप्ताः परियन्ति विश्वा रूपाणि बिभ्रतः । वाचस्पतिर्बला तेषां तन्वो अद्य दधातु मे ॥१॥

ये जो विसप्त (तीन एवं सात के संयोग विश्व के सभी रूपों को धारण करके सन और संव्याप्त-गतिशील हैं, हे वाचस्पते ! आप उनके शरीरस्य बल को आज हमें प्रदान करें ॥१॥

['सिल' का अर्ध अधिकांश पाण्यकारों ने ३५७ २१ किया है: किन्तु ऋषि का पाव इससे कहीं अधिक व्यापक प्रतीत होता है। गणित के अनुसार त्रिसप्त को अभिव्यक्ति इतने प्रकार से हो सकती है ३७ १०, ३४७ - २९ ७२९ तथा ३८७ ३(७५६५५५४ x ३ x २ x १) - १५१२० आदि। फिर ऋषि ने पिरात को एक हो तब्द के रूप में लिखा है। इसलिए उसका पाव यह कनना है कि जितने भी रिक्त है....। इस आधार पर "विधा" सृष्टि में तीन लोक तीन गुण तीन आयाम किदेव आदि सभी आते हैं। इसके साथ सप्त आवरण स्तयानुसरत अहनियर परमाणु के सात प्रकोष्ठ (अबिंट) आदि आ जाते हैं। इनसे सभी के योग- भेद (पाटिशन कॉम्बीनेशन) अन्त वन जाते हैं। उन्हें केवल प्रकटकर्ता वाचस्पति हो भलो फकाए जानते हैं। हमें विश्व में रहते हुए इन सभी के साथ समुचित बर्ताव करना होगा इसलिए वाचस्पति से पार्दन्य की गई है कि उन सबके स्कूल-सूक्ष्म संयोगों के कल हमें पी प्रदान करें।।

२. पुनरेहि वाचस्पते देवेन मनसा सह। वसोष्पते नि रमय मय्येवास्तु मयि श्रुतम् ॥२ ॥

केनानस्मते ! आप दिल्य (प्रकाशित) ज्ञान से मुक्त होकर, बारम्बार हमारे सम्मुख आएं। हे वसोष्पते ! आप हमें प्रफुल्लित करें। प्राप्त ज्ञान हममें स्थिर रहे ॥२ ॥

| यहीं वाचपति (अभिव्यक्त काने दाने) से प्राप्ति की तथा कोर्थात (आवास प्रदान करने वाले) से प्राप्त को धारण-स्थिर करने की प्रार्थना की गई है। योग एवं श्रेय दोनों ही सधे- ऐसी प्रार्थना है।]

३. इहैवाभि वि तनूभे आलीं इव ज्यया।

वाचस्पतिर्नि यच्छतु मय्येवास्तु मयि श्रुतम् ॥३ ॥

हे देन ! धनुष की चढ़ी हुई प्रत्यञ्चा से लिंबे हुए दोनों छोरों के समान दैवो ज्ञान धारण करने में समर्थ, मेथा

बुद्धि एवं वांछित साधन सामग्री आप हमें प्रदान करे। प्राप्त बुद्धि और वैभव हममें पूरी तरह स्थिर रहे ॥३ ॥ [ज्ञान की प्राप्ति और धारण करने की सामर्थ्य यह दो क्षमताएँ धनुष के दो सिरों की तरह हैं। एक साथ प्रयाप्सपूर्वक कल लगाकर बाण की तरह ज्ञान का वांछित प्रयोग किया जा सकता है।)

४. उपहूतो वाचस्पतिरुपास्मान् वाचस्पतिहवयताम् ।

सं श्रुतेन गमेमहि मा श्रुतेन वि राधिषि ॥४ ॥

हे वाक्पते । आप हमें अपने पास बुलाएँ। इस निमित्त हम आपका आवाहन करते हैं। हमें सदैव आपका

सान्निध्य प्राप्त हो। हम कभी भी ज्ञान से विमुख न हो ॥४॥ ! दिश्य ज्ञान को प्राप्ति केवल अपने पुरुषार्थ से नहीं हो पाती। अपने पुरुषार्थ से हम आवेदन करते हैं, पात्रता प्रकट करते हैं तो दिव्य मना द्वारा दिश्य ज्ञान प्रदान कर दिया जाता है ॥

७.४.२. सारांशः

त्रिगुणं सप्त ते सत्त्वाः सन्ति ये विद्यमानरूपलोकं समग्रं धारयन्ति, धारयन्ति, समावेशयन्ति च। वाचस्पतिः सर्वज्ञः वाक्-जागरूक-विस्मय-लोकेश्वरः, तेषां तत्त्व-नाम-रूप-शक्ति-कार्य-सम्बन्ध-सम्बन्धी-ज्ञान-शरीरम् इतः इदानीं च मे आशीर्वादं ददातु। नोटः- घटना-लोकस्य 'त्रि-सप्त' व्याख्यातव्यः- घटना-लोकः एकस्य मूलभूतस्य भौतिक-कारणस्य, प्रकृतिस्य वा प्रकृतिस्य वा विकासः अस्ति । विकासस्य कुशलकारणं वाचस्पतिः, अथर्ववेदः।

विकासः प्रकृतौ अन्तर्निहितस्य आत्मायाः इच्छायाः उपस्थित्या च आरब्धः, स्थापितः च भवति, अतः सः सृजनात्मकः बुद्धिमान् च विकासः अस्ति, न तु अन्धः वन्यवृद्धिः। दीक्षा स्फुलिङ्ग इव अस्ति, बृहत् विस्फोटः। बृहत् विस्फोटेन सह एकं मूलभूतं भौतिकं कारणं प्रकृतिः विविधीकरणस्य विकासप्रक्रियाम् आदाय गृह्णाति । विलक्षणं जगत् यत्किमपि काले स्याद् तस्यैकस्य कारणस्य विकासनियमानुसारं विपाकः । प्रकृतिः मूलतः अवर्णनीयः अस्ति। यदा दिव्य इच्छा विकासात्मकपरिवर्तनविकासप्रक्रियायाः आरम्भं करिष्यति तदा महतस्य नाम चरित्रं च गृह्णाति। ततः महतः अहङ्कर इति सामान्यपरिचयरूपेण परिवर्तते, या ततः शारीरिकं मानसिकं च द्वयोः दिक्षु विकसितं भवति । मनोदिग्धं मनः, बुद्धिः, इन्द्रियाणि च विकसिता भवति तथा च शारीरिकः आकाशः वायुः अग्निः अपः पृथिवी इति पञ्चधातुषु विकसितः भवति। शारीरिकविकासः अहङ्कारात् सूक्ष्मः स्थूलः च द्वौ चरणौ गच्छति। सूक्ष्मतत्त्वानि तनमात्रा इति उच्यन्ते, ततः तनमात्राः स्थूलतत्त्वेषु आकाशं वा अन्तरिक्षं वा वायुं वा ऊर्जां वा अग्निं वा तापं प्रकाशं वा आपः द्रवाणि वा पृथिवी वा ठोसरूपेण वा विकसन्ति। पञ्च स्थूलतत्त्वानि, तेषां सूक्ष्मपूर्ववर्ती, अहङ्कारः च मन्त्रस्य 'सप्त' । एतेषां सप्तसत्त्वानां, अग्रे, तेषां गुणात्मकं चरित्रम् अस्ति। गुणात्मक लक्षणं। मनुष्याणां अपि गुणात्मकाः, लक्षणीयभेदाः सन्ति । बौद्धिकदृष्ट्या अतीव उच्चः, शोधप्रधानः अन्तःमुखी, अन्यः ऊर्जावानः लीलामयः बहिर्मुखी, अपरः जडः भवेत् । किमर्थम् एतत् ? अस्माकं भौतिक-अस्तित्वस्य मूलभूत-सामग्री-कारणं प्रकृतेःैव गुणात्मकगुणाः, रूपान्तराणि च सन्ति । एते सत्त्वं (मनः, बुद्धिः, पारदर्शिता), रजः (ऊर्जा, क्रियाशीलता), तामसः (द्रव्यः, जडता) च । विचारं ऊर्जां द्रव्यं वा द्रव्यं गतिं मनः इति वा वदामः । द्रव्यं ऊर्जा च, मनः अपि अन्तर्परिवर्तनीयं इति वैदिकसत्यस्य अतीव विलम्बेन वैज्ञानिकपुनर्आविष्कारः, अथवा अस्माभिः विस्मृतस्य किमपि वस्तुनः स्मारकमात्रं भवेत्, यद्यपि वस्तुतः तत् सुप्तलेखे निक्षिप्तं शयितम् आसीत् प्रकृतिस्य सप्तरूपाः विकासस्य एकस्यां दिशि, अधिकगुणाः, एतेषां त्रयाणां गुणगुणानां

लक्षणं च, अद्भुतरूपं त्रिगुणं सप्तरूपेण कुर्वन्ति व्याकुलचित्तः महान् बुद्धिजीवी महान् विनाशकः भवेत्, अन्यः सन्तुलितचित्तः महान् बुद्धिजीवी महान् सृजनात्मकः नवीनः भवेत्। तौ शारीरिकरूपेण मानवीयौ, तथापि चरित्रेण, सिद्धौ च भिन्नौ स्तः । प्रार्थनाः एतेषां त्रिगुणा सप्त विषये वाचस्पतिः बोधयतु। इति ज्ञानशिक्षायाः अथर्ववेदीयप्रक्षेपणम्। तथ्यस्य, प्रक्रियायाः दृष्ट्या अस्माकं बौद्धिकविकासाय एषा प्रार्थना

७.५. आदर्श प्रश्न (पाठ्य एवं व्याकरणिक)

१. मेधाजनन सुक्तस्य सारं लिखतु ?
२. मेधाजनन सुक्तस्य वैशिष्ट्यं लिखतु?
३. अथर्व वेदस्य वैशिष्ट्यं लिखतु?

७.६. अध्ययन मार्गदर्शिका / अग्रे पठनानि

1. *The New Vedic Selection*, Telang & Chaubey, Bharatiya Vidya Prakashan, Varanasi, Part-I & Part-II, 1973
2. *Rksukta-Vaijayanti* - H.D.Velankar, Vaidika Samshodhana Mandala, Pune, 1965
3. *Rksuktashati* - H.D. Velankar, Bharatiya Vidya Bhavan, Mumbai, 1972
4. *Atharvaveda with Sayana's comm.*- (4 vols.) published from V.V.R.I , Hoshiarpur, Punjab.
5. *Vaidika Sahitya aur Samskriti*, Baladev Upadhyay, Sharada Samsthan, 37 B, Rabindrapuri, Durgakunda, Varanasi
6. *Vaidika-vanmayasyetihasah* (in Sans), Acharya Jagadish Mishra, Chaukhamba

Unit-VIII- Satyanrtasamiksaka- Varuna (IV.16)

- ८.१. शिक्षणस्य उद्देश्यम्
- ८.२. वैदिक सूक्तानां पठनस्य उद्देश्यं
- ८.३. वैदिकस्तोत्र देवतानां परिचयः
- ८.४. विषयः
- ८.४.१. सत्यानृतसमिक्षक – वरुण सूक्त (IV.१६)
- ८.४.२. सारांशः
- ८.५. आदर्श प्रश्न (पाठ्य एवं व्याकरणिक)
- ८.६. अध्ययन मार्गदर्शिका / अग्रे पठनानि

८.१. शिक्षणस्य उद्देश्यम्

वरुणसूक्तं प्राचीनं वैदिकं स्तोत्रं वरुणदेवस्य स्तुतिं तस्य शक्तिगुणानां च वर्णनं करोति । अस्य सूक्तस्य उपदेशात्मकं उद्देश्यं निम्नलिखित-केषुचित् प्रमुख-बिन्दुषु केन्द्रितं भवितुम् अर्हति ।

- धर्मस्य नैतिकतायाश्च शिक्षा : वरुणसूक्तद्वारा धर्मस्य नैतिकतायाश्च महत्त्वं व्याख्यातुं शक्यते। वरुणः देवः धर्मराजः इति प्रस्तुतः, तस्य शासनं न्याय-नीति-आधारितम् इति उच्यते ।
- संस्कृतिपरम्परायाः महत्त्वम् : भारतीयसंस्कृतेः परम्परायाः च महत्त्वं वरुणसूक्ते उल्लिखितम् अस्ति । अस्मिन् सूक्ते वरुणभक्तिद्वारा सांस्कृतिकमूल्यानां धार्मिकाणां च भयानकतायाः प्रशंसा कृता अस्ति ।
- समाजे न्यायस्य शासनस्य च महत्त्वम् : समाजे न्यायस्य शासनस्य च महत्त्वं वरुणसूक्तस्य माध्यमेन व्याख्यातं भवति। भगवान् वरुणो सागरनिर्माता न्याय्यः सत्यज्ञः इति प्रस्तुतः।
- प्राकृतिकविज्ञानस्य विकासः समृद्धिः च : वरुणसूक्तस्य माध्यमेन प्राकृतिकविज्ञानस्य, जलस्य वायुतत्त्वस्य च महत्त्वस्य उल्लेखः कर्तुं शक्यते, ये मानवसमाजस्य समृद्धौ महत्त्वपूर्णां भूमिकां निर्वहन्ति।
- ध्यानं आत्मविकासश्च : ध्यानाय आत्मविकासाय च वरुणसूक्तं पठितुं शक्यते। मनुष्यस्य आत्मायाः विकासाय आध्यात्मिकतायां च प्रेरयति ।

एवं वरुणसूक्तस्य उपदेशात्मकं प्रयोजनं धर्मस्य, नैतिकता, सामाजिकन्यायस्य, आत्मविकासस्य च व्याख्यानं भवितुं शक्नोति।

८.२. वैदिक सूक्तानां पठनस्य उद्देश्यं

- वैदिक सूक्तानाम् पठनस्य उद्देश्यः विविधः भवती। प्राचीनभारतीयसंस्कृतौ वैदिकशास्त्रपाठः अतीव महत्त्वपूर्णः इति मन्यते । एतानि सूक्तानि संस्कृतभाषायां लिखितानि, वेदेषु च समाविष्टानि सन्ति । ते बहुप्रयोजनाय पठ्यन्ते यथा-धार्मिकप्रयोजनम् : वेदेषु सूक्तानि देवानां स्तुतिः, यज्ञपूजानिर्देशः, धर्मशास्त्रः, संस्कारः, आचार्याणां मार्गदर्शनं च इति रूपेण महत्त्वपूर्णाः सन्ति ।
- आध्यात्मिक प्रयोजनम् : एतानि सूक्तानि मनुष्यस्य आध्यात्मिकविकासाय मोक्षाय च मार्गदर्शनं ददति।
- शैक्षिक उद्देश्यः : वैदिक स्तोत्रेषु ज्ञानं, विद्या, नैतिकता, अध्यात्मं, धर्मं च प्रोत्साहयन्ति।
- सांस्कृतिक उद्देश्यम् : एतेषां माध्यमेन संस्कृतिस्य मूल्यानां परम्पराणां च अनुसरणं प्रचारं च भवति ।
- भाषिक उद्देश्यम् : संस्कृतभाषायाः संरक्षणाय प्रसाराय च वैदिकस्तोत्राणि महत्त्वपूर्णानि सन्ति।

एवं वैदिकसूक्तनाम पठनस्याः विविधाः प्रयोजनाः सन्ति, ये मानवसमाजस्य विकासे संरक्षणे च महत्त्वपूर्णा भूमिकां निर्वहन्ति ।

८.३. वैदिकस्तोत्र देवतानां परिचयः

वैदिकस्तोत्रपाठस्य प्रयोजनानि विविधानि सन्ति। स्तोत्राणि वैदिकसाहित्यस्य महत्त्वपूर्णः भागः अस्ति, तेषां पठनस्य उद्देश्यं निम्नलिखितरूपेण भवितुम् अर्हति देवानां स्तुतिः - वैदिकस्तोत्राणि देवानां स्तुतिं महिमा च कर्तुं उद्दिष्टाः सन्ति। एते स्तोत्राणि तस्य महिमा, शक्तिः, गुणाः, अनुग्रहं च महिमामण्डयन्ति। यज्ञ-पूजा-भागः- यज्ञ-पूजा-पदे वैदिकस्तोत्राणि पाठ्यन्ते । एते स्तोत्राणि गणस्य प्रियदेवतानां प्रति भक्तिं श्रद्धां च उत्तेजयन्ति । धार्मिकशिक्षा सत्यस्य च प्रसारः : एतेषां स्तोत्राणां माध्यमेन धार्मिकाध्यात्मिकशिक्षा दीयते। ते मनुष्यान् सत्यस्य प्राप्तेः, धर्मस्य आश्रयस्य, नेतृत्वस्य महत्त्वस्य च विषये शिक्षयन्ति । आध्यात्मिकप्रगतिः : एतेषां स्तोत्राणां पाठेन जीवने आध्यात्मिकप्रगतेः मार्गदर्शनं भवति । एते मनः शुद्ध्यन्ति, आत्मनः संयोगं वर्धयन्ति च। शान्ति-सुख-प्राप्तिः शान्ति-सुख-समृद्धि-प्राप्त्यर्थं वैदिक-स्तोत्राणि पठ्यन्ते । तेषां पाठाः मानसिकं शारीरिकं च संतुलनं स्थापयितुं साहाय्यं कुर्वन्ति । एवं वैदिकस्तवपाठस्य नानाप्रयोजनानि सन्ति, तेषां पठनेन मानवजीवनं सुदृढं सत्यानुसन्धानं च कर्तुं प्रयत्नः क्रियते ।

८.४. विषयः

"वरुणसूक्त" इति प्राचीनं वैदिकं स्तोत्रं यत् वरुणदेवस्य महत्त्वं गुणानाञ्च स्तुतिं करोति । अस्य सूक्तस्य विषयः वरुणस्य देवस्य सार्वभौमत्वस्य, तस्य धर्मराजत्वस्य, तस्य सामाजिकस्य आध्यात्मिकस्य च महत्त्वस्य स्तुतिः अस्ति । वरुणसूक्तस्य प्रमुखविषयेषु निम्नलिखितविषयाः अन्तर्भवन्ति । वरुणस्य प्रकृतिः- ईश्वरस्य वरुणस्य गुणाः, शक्तिः, लक्षणानि च सूक्ते वर्णितानि सन्ति। अस्मिन् स्तोत्रे तस्य रूपस्य महत्त्वं प्रकाशितम् अस्ति । न्यायः धर्मश्च - देवः वरुणः धर्मराजत्वेन प्रस्तुतः, तस्य न्याय्यस्वभावः स्तुतः।

दिव्यता शक्तिश्च : भगवान् वरुणस्य दिव्यत्वं तस्य अद्भुतशक्तिः च सूक्ते वर्णिता अस्ति। लौकिकव्यवहारेषु वरुणस्य स्थानम् : लौकिकव्यवहारेषु वरुणस्य स्थानं तस्य राजनैतिकशक्तिः च चर्चा भवति। वरुणस्य प्रसादः आशीर्वादः च : सूक्तेन भगवान् वरुणस्य प्रसादं आशीर्वादं च प्रति भक्तिः प्रशंसति। एवं "वरुणसूक्तस्य" विषयः वरुणदेवस्य महत्त्वस्य, तस्य धर्मराजत्वस्य, तस्य सामाजिकस्य आध्यात्मिकस्य च महत्त्वस्य महिमामण्डनं भवति ।

८.४.१. सत्यानृत समिक्षक- वरुण सूक्त (IV.16)

॥तत्र प्रथमा॥

बृहन्तैषामधिष्ठाता अन्तिकाविंवि पश्यति । यस्तायन्मन्यते चरत्सर्वं देवा इदं विदुः॥ १ ॥

बृहन्। एषाम्। अधिऽस्थाता। अन्तिकात्ऽइं। पश्यति। यः। तायत्। मन्यते। चरन्। सर्वम्। देवाः। इदम्। विदुः॥ १॥

बृहन् महान् परिवृढो वा वरुणः एषाम् दुरात्मनां शत्रूणाम् अधिष्ठाता नियन्ता सन् तैः कृतं सर्वम् अन्याय्यम् अन्तिकादिव पश्यति समीपदेशादिव जानाति। न तस्य व्यवधायकं किञ्चिद् अस्तीत्यर्थः। यो वरुणः तायत् सांतत्येन वर्तमानं स्थिरवस्तु चरत् चरणशीलं नश्वरं च वस्तु मन्यते। स्थावरजङ्गमात्मकं सर्वं जगज्जानातीत्यर्थः। स बृहन् इति संबन्धः। तायत् इति। तायू संतानपालनयोः। अस्मात् लटः शत्रादेशः। ईद्वग्विधज्ञानसद्भावं वरुणस्य उपपादयति सर्वम् इति। व्यवहितं विप्रकृष्टं स्थिरं नश्वरं स्थूलं सूक्ष्मम् इति एतादृम् इदं सर्वम् अतिरोहितज्ञानत्वाद् देवाः विदुः जानन्ति। १ विद ज्ञाने। "विदो लटो वा" इति झेः उस् आदेशः॥

॥द्वितीया॥

यस्तिष्ठति चरति यश्च वञ्चति यो निलाय चरति यः प्रतङ्कम्। द्वौ सैनपद्य यन्मन्त्रयेते राजा तद् वेद वरुणस्तृतीयः॥ २॥

यः। तिष्ठति। चरति। यः। च। वञ्चति। यः। निऽलायन्। चरति। यः। प्रेऽतकम्।

द्वौ। सम्झनपद्यं। यत्। मन्त्रयेते इति। राजर्जा। तत्। वेद। वरुणः तृतीयः॥ २॥

पूर्वस्याम् ऋचि एषाम् इत्युक्तम्। तत्र इदमा के पुनः प्रतिनिर्दिश्यन्त इति तान् निर्दिशति यस्तिष्ठतीति पूर्वार्धन। यः शत्रुस्तिष्ठति अभिमुखम् अवतिष्ठते यश्चरति गच्छति यश्च वञ्चति कौटिल्येन प्रतारयति यः शत्रुः निलायम् निलयनेन अनिर्गमनेन चरति। यद्वा निलीनः अदृश्यः सन् चरति। ३ अयतेर्निस्पूर्वात् णमुल्। निपूर्वात् लीयतेर्वा। उभयथापि। समानोर्थः। "उपसर्गस्याततौ" इति लत्वम्। यः शत्रुः प्रतङ्कम् प्रकर्षणं कृच्छ्रजीवनं प्राप्य चरति वर्तते। ताकि कृच्छ्रजीवने। अस्मात् प्रपूर्वात् णमुल्। एषां शत्रूणाम् इति पूर्वेण।

॥तृतीया ॥

उतेयं भूमिर्वरुणस्य राजं उतासौ द्यौर्वृहती दूरेऽन्ता। उतो समुद्रौ वरुणस्य कुक्षी उतास्मिन्त्रल्पं उके निलीनः ॥ ३॥ उत। इयम्। भूमिः। वरुणस्य। राजंः। उत। असौ। द्यौः। वृहती। दूरेऽन्ता। उतो इति। समुद्रौ। वरुणस्य। कुक्षी इति। उत। अस्मिन्। अल्पे। उदके निलीनः ॥ ३॥

उतशब्दः अप्यर्थे। इयं सर्वाधिष्ठानत्वेन निहिता भूमिरपि राजः ईश्वरस्य दुष्टनिग्रहे अधिकृतस्य वरुणस्य वशे वर्तते ॥ उत अपि च असौ विप्रकृष्टा वृहती महती दूरेऽन्ता दूरे विप्रकृष्टे देशे अन्ते अन्तिके च भवतीति दूरेऽन्ता। यत एवं व्याप्य वर्तते अतो बृहतीति भावः। एवरूपा द्यौश्च वरुणस्य राजो वशे वर्तते। बृहती दूरेऽन्तेति विशेषणद्वयं भूम्या अपि योज्यम्। अत एव दूरेऽन्ते इति द्यावापृथिव्योर्नामसु पठितम् (निघ. ३. ३०) ॥ उतो अपि च समुद्रौ पूर्वपश्चिमौ वरुणस्य राजः कुक्षी दक्षिणोत्तरपार्श्वभेदेन अवस्थिते द्वे उदरे। एवं भूम्यादिकं कृत्स्त्रं जगद् व्याप्य वर्तमानोपि अस्मिन् अल्पेपि उदके तटाकद्वादिगते निलीनः अन्तर्हितो भवति॥

॥चतुर्थी॥

उत यो द्यामत्तिसर्पात् पुरस्तान्त स मुंच्यातै वरुणस्य राजः। दिवि स्पशः प्र चरन्तीदमस्य सहस्राक्षा अति पश्यन्ति भूमिम् ॥ ४॥

उत। यः। द्याम्। अत्तिःसीत्। पुरस्तात्। न। सः। मुच्यातै। वरुणस्य राजः। दिविः। स्पशः। प्रा। चन्ति। इदम्। अस्य। सहस्रऽअक्षाः। अति। पश्यन्ति। भूमिम्॥ ४॥

उत अपि च यः शत्रुः अनर्थकारी अस्माकं पुरस्तात् द्याम् अन्तरिक्षप्रदेशम् अतिसर्पात् अतिक्रम्य सर्पद् गच्छेत्। यद्वा सुकृतप्राप्यं द्यांस्वर्गम् अतिक्रम्य अपथे प्रवर्ततेत्यर्थः। स शत्रुः वरुणस्य राजः पाशेभ्यो न मुच्यातै न मुच्येत॥ तैर्वद्ध एव वर्तताम् इत्यर्थः। ३मुच्येः कर्मणि लेटि आडागमः। "वैतोन्यत्र" इति ऐकारः४॥ कथं द्युलोकस्थो वरुणः मनुष्यकृतम् अपराधं जानातीति तत्राह दिवः स्पश इति। दिवः द्युलोकान्तिर्गताः अस्य वरुणस्य स्पशः चारा इदं पार्थिवं स्थानं प्र चरन्ति प्राप्य संचरन्ति। ते च सहस्राक्षाः सहस्रसंख्या नोपायैर्युक्ताः सन्तः भूमिम् अति पश्यन्ति। भूलोकवृत्तान्तं स तिशयेन साक्षात्कुर्वन्तीत्यर्थः॥

॥पञ्चमी ॥

सर्वं तद् राजा वरुणो वि चष्टे यवन्तुरा रोदसी यत् परस्तात्। संख्याता अस्य निमिषो जनानामुक्षानिव श्वन्धी नि मिनोति तानि ॥ ५॥

सर्वम्। तत्। राजा। वरुणः। वि। चष्टे। यत्। अन्तरा। रोदसी इति। यत्। पुरस्तात्।

सम्ख्याताः। अस्य। निमिषः। जर्नानाम्। अक्षान् ईव। श्वन्धी नि। मिनोति। तानि ॥ ५॥

रोदसी अन्तरा द्यावापृथिव्योर्मध्ये यत् प्राणिजातं वर्तते तथा पुरस्तात् स्वस्य पुरोभागे यत् प्राणिजातम् अस्ति तत् सर्वं वरुणो राजा वि चष्टे विशेषेण पश्यति॥ तस्मात् तेषां जनानाम् प्राणिनां निमिषः निमेषणव्यापारस्य । उपलक्षणम् एतत्। अक्षिपरिस्पन्दोपलक्षितस्य अस्य साध्वसाधुकर्मणः संख्याता परिमाणयिता वरुणः तानि पापिनां शिक्षाकर्माणि तत्पापानुसारेण नि मिनोति निक्षिपति। डुमिञ् प्रक्षेपणे। तत्र दृष्टान्तः । अक्षानिवेति । स्वन्धी स्वम् आत्मानं स्वकीयं धनं च हन्तीति कितवः स्वघ्नी। इतथा च यास्कः। श्वघ्नी कितवो भवति स्वं हन्ति। (नि. ५. २२) इति। यथा कितवः अक्षान् आत्मनो जयार्थं निक्षिपति तद्वद् इत्यर्थः

॥षष्ठी॥

ये ते पाशां वरुण सप्तसप्त त्रेधा तिष्ठन्ति विर्षिता रुशन्तः। छिनन्तु सर्वे अनृतं वदन्तं यः सत्यवाद्यति तं सृजन्तु ॥ ६॥

ये ते। पार्शाः। वरुण। सप्तसप्त। त्रेधा। तिष्ठन्ति। विर्षिताः। रुशन्तः। छिनन्तु। सर्वे। अनृतम्। वदन्तम्। यः सत्यवादी। अर्ति। तम्। सृजन्तु ॥ ६॥

८.४.२. सारांशः

"वरुणसूक्तस्य" सारः अस्ति यत् अस्मिन् वरुणदेवस्य महत्त्वं, तस्य गुणाः, तस्य धर्मराजत्वस्य च स्तुतिः भवति । अस्मिन् सूक्ते धर्मः, न्यायः, समर्पणं, ईश्वरत्वं च इत्यादिषु विविधविषयेषु केन्द्रितः अस्ति । वरुणः देवः सागरनिर्माता न्याय्यः सत्यज्ञः इति प्रस्तुतः। अस्मिन् सूक्ते उल्लिखितैः विचारैः श्लोकैः च मनुष्याय धर्मं, न्याये, ध्याने च जीवनस्य महत्त्वं व्याख्यातं भवति । वरुणसूक्तपाठेन मानवतायाः उत्कृष्टतायाः, धर्मस्य, ध्यानस्य च आसक्तिः चोद्यते ।

८.५. आदर्श प्रश्न (पाठ्य एवं व्याकरणिक)

१. वरुण सूक्तस्य धर्मस्य अध्यात्मस्य महत्त्वम्?
२. वरुणसूक्तस्य सारं लिखतु?
३. वरुणसूक्तस्य वैशेष्यम् लिखतु?

८.६. अध्ययन मार्गदर्शिका / अग्रे पठनानि

1. *The New Vedic Selection*, Telang & Chaubey, Bharatiya Vidya Prakashan, Varanasi, Part-I & Part-II, 1973
2. *Rksukta-Vaijayanti* - H.D.Velankar, Vaidika Samshodhana Mandala, Pune, 1965
3. *Rksuktashati* - H.D. Velankar, Bharatiya Vidya Bhavan, Mumbai, 1972
4. *Atharvaveda* with Sayana's comm.- (4 vols.) published from V.V.R.I , Hoshiarpur, Punjab.
5. *Vaidika Sahitya aur Samskriti*, Baladev Upadhyay, Sharada Samsthan, 37 B, Rabindrapuri, Durgakunda, Varanasi
6. *Vaidika-vanmayasyetihasah* (in Sans), Acharya Jagadish Mishra, Chaukhamba

Unit-XI- *Rashtrasabha* – (VII.12)

- ९.१. शिक्षणस्य उद्देश्यम्
- ९.२. वैदिक सूक्तानां पठनस्य उद्देश्यं
- ९.३. वैदिकस्तोत्र देवतानां परिचयः
- ९.४. विषयः
- ९.४.१. राष्ट्र सभा सूक्त – (VII.१२)
- ९.४.२. सारांशः
- ९.५. आदर्श प्रश्न (पाठ्य एवं व्याकरणिक)
- ९.६. अध्ययन मार्गदर्शिका / अग्रे पठनानि

९.१. शिक्षणस्य उद्देश्यम्

- अथर्ववेदस्य "राष्ट्रसभासूक्तस्य" उद्देश्यं राष्ट्रैकतां, सामाजिकसमृद्धिं, सौहार्दं च प्रोत्साहयितुं आसीत् स्यात् । इदं सूक्तं समर्पितायाः भावनात्मकस्य भावनायाः प्रतिबिम्बं भवितुम् अर्हति, यत् राष्ट्रस्य सर्वेषां वर्गानां समुदायानाञ्च सामञ्जस्यपूर्णसमृद्धिम् प्रति एकीकृत्य प्रयतते। अस्य सूक्तस्य उद्देश्यं केचन निम्नलिखितरूपेण भवितुम् अर्हन्ति
- राष्ट्रैकतायाः स्तुतिः- अयं सूक्तः राष्ट्रस्य एकतायाः, सर्वेषां वर्गानां सामञ्जस्यस्य च स्तुतिं कर्तुं शक्नोति।
- सामाजिकसौहार्दस्य प्रवर्धनम् : अनेन माध्यमेन समाजे विभाजनस्य विरुद्धं एकतायाः सहकार्यस्य च महत्त्वं सिद्धं कर्तुं शक्यते।

- धार्मिकनैतिकमूल्यानां प्रशंसा : सूक्तेन राष्ट्रस्य सर्वान् नागरिकान् धार्मिकनैतिकमूल्यानां अनुसरणं कर्तुं प्रेरयितुं शक्नोति।
- राजनैतिकसुधारस्य समर्थनम् : एषा व्याख्या राष्ट्रस्य नेतारः सर्वेषां जनानां हिताय कार्यं कर्तुं प्रेरयितुं शक्नोति।
- राष्ट्रस्वतन्त्रतायाः आत्मसम्मानस्य च प्रशंसा : राष्ट्रस्वतन्त्रतायाः आत्मसम्मानस्य च महत्त्वं सूक्ते प्रशंसितुं शक्यते। एवं "राष्ट्रसभासूक्तस्य" मुख्य उद्देश्यं राष्ट्रियैकतायाः, सामाजिकसौहार्दस्य, धार्मिकनैतिकमूल्यानां प्रवर्धनं, राजनैतिकसुधारस्य च समर्थनं भवितुम् अर्हति

९.२. वैदिक सूक्तानां पठनस्य उद्देश्यं

वैदिक सूक्तनाम पठनस्य उद्देश्यः विविधः भवती। प्राचीनभारतीयसंस्कृतौ वैदिकशास्त्रपाठः अतीव महत्त्वपूर्णः इति मन्यते । एतानि सूक्तानि संस्कृतभाषायां लिखितानि, वेदेषु च समाविष्टानि सन्ति । ते बहुप्रयोजनाय पठ्यन्ते यथा-

- धार्मिकप्रयोजनम् : वेदेषु सूक्तानि देवानां स्तुतिः, यज्ञपूजानिर्देशः, धर्मशास्त्रः, संस्कारः, आचार्याणां मार्गदर्शनं च इति रूपेण महत्त्वपूर्णः सन्ति ।
- आध्यात्मिक प्रयोजनम् : एतानि सूक्तानि मनुष्यस्य आध्यात्मिकविकासाय मोक्षाय च मार्गदर्शनं ददति।
- शैक्षिक उद्देश्यः : वैदिक स्तोत्रेषु ज्ञानं, विद्या, नैतिकता, अध्यात्मं, धर्मं च प्रोत्साहयन्ति।
- सांस्कृतिक उद्देश्यम् : एतेषां माध्यमेन संस्कृतिस्य मूल्यानां परम्पराणां च अनुसरणं प्रचारं च भवति ।
- भाषिक उद्देश्यम् : संस्कृतभाषायाः संरक्षणाय प्रसाराय च वैदिकस्तोत्राणि महत्त्वपूर्णानि सन्ति।
- एवं वैदिकसूक्तनाम पठनस्याः विविधाः प्रयोजनाः सन्ति, ये मानवसमाजस्य विकासे संरक्षणे च महत्त्वपूर्णं भूमिकां निर्वहन्ति ।

९.३. वैदिकस्तोत्र देवतानां परिचयः

वैदिकस्तोत्रपाठस्य प्रयोजनानि विविधानि सन्ति। स्तोत्राणि वैदिकसाहित्यस्य महत्त्वपूर्णः भागः अस्ति, तेषां पठनस्य उद्देश्यं निम्नलिखितरूपेण भवितुम् अर्हति देवानां स्तुतिः - वैदिकस्तोत्राणि देवानां स्तुतिं महिमा च कर्तुं उद्दिष्टाः सन्ति। एते स्तोत्राणि तस्य महिमा, शक्तिः, गुणाः, अनुग्रहं च महिमामण्डयन्ति। यज्ञ-पूजा-भागः- यज्ञ-पूजा-पदे वैदिकस्तोत्राणि पाठ्यन्ते । एते स्तोत्राणि गणस्य प्रियदेवतानां प्रति भक्तिं श्रद्धां च उत्तेजयन्ति । धार्मिकशिक्षा सत्यस्य च प्रसारः : एतेषां स्तोत्राणां माध्यमेन धार्मिकाध्यात्मिकशिक्षा दीयते। ते मनुष्यान् सत्यस्य प्राप्तेः, धर्मस्य आश्रयस्य, नेतृत्वस्य महत्त्वस्य च

विषये शिक्षयन्ति । आध्यात्मिकप्रगतिः : एतेषां स्तोत्राणां पाठेन जीवने आध्यात्मिकप्रगतेः मार्गदर्शनं भवति । एते मनः शुद्ध्यन्ति, आत्मनः संयोगं वर्धयन्ति च। शान्ति-सुख-प्राप्तिः शान्ति-सुख-समृद्धि-प्राप्त्यर्थं वैदिक-स्तोत्राणि पठ्यन्ते । तेषां पाठाः मानसिकं शारीरिकं च संतुलनं स्थापयितुं साहाय्यं कुर्वन्ति । एवं वैदिकस्तवपाठस्य नानाप्रयोजनानि सन्ति, तेषां पठनेन मानवजीवनं सुदृढं सत्यानुसन्धानं च कर्तुं प्रयत्नः क्रियते ।

९.४. विषयः

अथर्ववेदस्य "राष्ट्रसभासूक्तस्य" विषयः राष्ट्रियसभायाः अथवा संसदस्य महत्त्वस्य व्याप्तेः च विषये भवितुमर्हति । अस्मिन् सूक्ते राष्ट्रियनेतृत्वस्य, राष्ट्रियनीतीनां, सामाजिकन्यायस्य, सामञ्जस्यस्य, राष्ट्रियसमृद्धेः च आवश्यकतत्त्वानां चिन्तनं कर्तुं शक्यते । अत्र संक्षेपेण केचन विषयाः उल्लिखिताः सन्ति ये "राष्ट्रसभासूक्तस्य" विषये समाविष्टाः भवेयुः-

राष्ट्रियैकता, सामञ्जस्यं च : राष्ट्रियैकतायाः सद्भावस्य च महत्त्वं सूक्ते प्रकाशयितुं शक्यते।

राष्ट्रीयनेतृत्वम् : एतत् राष्ट्रियनेतृत्वस्य गुणेषु, कर्तव्येषु, उत्तरदायित्वेषु च केन्द्रीक्रियितुं शक्नोति ।

राष्ट्रियनीतयः : राष्ट्रियनीतिः उपायाः च सूक्ते प्रतिबिम्बितुं शक्यन्ते । सामाजिकन्यायः समृद्धिः च : समाजस्य सर्वेषां वर्गानां सामाजिकन्यायः, समृद्धिः, समानता च इति विषये चर्चा कर्तुं शक्नोति ।

राष्ट्रियसुरक्षा : सूक्तं राष्ट्रियसुरक्षा, रक्षा, रक्षणं च विषयेषु केन्द्रीक्रियितुं शक्नोति।

एवं "राष्ट्रसभासूक्तस्य" विषयः राष्ट्रविकासस्य, समृद्धेः, सौहार्दस्य च विविधपक्षेषु चिन्तनं भवितुम् अर्हति ।

९.४.१. राष्ट्रसभा सूक्त (VII.12)

अथर्ववेदः राष्ट्रसभासूक्तम् (काण्ड-७ सूक्तम्-१२)

सभा चे मा समितिश्चावतां 'प्रजापतेर्दुहितरौ । संविद्वाने'।

'येना संगच्छा' उप मा स शिक्षाञ्चारुं 'वदानि पितरः संगर्गतेषु' ॥ १॥

सुभा। च। मा। सम्झइतिः। च। अवताम्। प्रजाऽर्पतेः। दुहितरौ। संविद्वाने इति सम्ऽविद्वाने।

येनं। सम्ऽगच्छे। उपं। मा। सः। शिक्षात्। चारुं। वदान। पितरः। सम्ऽगर्गतेषु ॥ १॥

सभा पिदुषां समाजः। समितिः संयन्ति संगच्छन्ते युद्धाय अप्रेति समितिः संग्रामः।

सांग्रामीणजनसभेत्यर्थः । यद्वा संग्रामनामानि यज्ञनामानि भवन्तीति यास्केनोक्त्वात् समितिशब्देन

यज्ञ उच्यते। परस्परसमुच्चयार्थी चकारौ। ते उभे अपि मा मां यादिनम् अवताम् रक्षताम्। कीदृश्यौ।
प्रजापतेः सर्वजगत्प्रदुहितरी पुत्र्यौ।

।'चत्वारो वेदधर्मज्ञाः पर्वत् प्रैवित्मेव या। सा द्वैत यै स धर्मः स्थान्।।' (वास्तु १. ९) इति

'यद् आर्याः प्रग्रंसन्ति स धर्मः' (आइप १, २०, ७) इति च स्मृतेऽपि द्वैतसंघस्य सभात्वात् तदुक्तेश्च
सर्वशास्त्रनिर्णीतधर्मरूपत्वात् प्रजापति- पुत्रीत्वत्रयपदेशः। ते च सभे संविदाने अस्मद्रक्षणविषयम्
ऐकमर्त्यं प्राप्ते। पिदेः संपूर्वात् 'समो यथादिषु दिपिङ्गप्रन्जि' (फा १. २. २९) इति आत्मनेपदम्। किं च देन
वादिना तुगच्छ वस्तुं सगतो भवानि । पूर्वपद् आत्मनेपदिनो गमेलोऽति रूपम्। स विद्वान् मा मां संगतम्
डा शिक्षात् उपेत्य शिक्षयतु। समीचीनं यादयात्विपत्तयः। शिक्ष विद्योपादाने । ण्यन्तात् लेटि आद्वागमः।
यदा शिक्षात् मां यक्तुं शक्तं समर्थम् इच्छतु। शफेः सन्नन्तात् पञ्चमलकारे रूपम्। अयम् अर्थः-येन सह
अहं विपदे स स्वयं मडुक्तवचनविघटनपटूनि वाक्यानि अभापमाणः प्रत्युत मार्यम्
स्ववचनतिरस्कारकवाक्यवादिनं करोत्विति। अपि च हे पितरः पालकाः मदुक्तं वाक्यं साधु साध्विनि
अनुमोदमानाः पितृभूता या द्वे सभासदो जनाः संगतेषु मया सह वक्तुं मिलितेषु वादिषु चाह न्यायोपेतं
सदुत्तरं वदामि। यथा सम्यग् वदामि तथा अनुगृहीतेत्यर्थः।

विद्य ते सभे नाम 'नरिष्टा नाम वा अंसि।

'ये ते के च' समासस्ते मे सन्तु सर्वाचसः ॥ २॥

विद्य। ते। सभे। नाम। नरिष्टां नाम। वै। असि।

ये। ते। के। च। स्माऽसदंः। ते मे। सन्तु। सऽर्वाचसः ॥ २॥

हे सभे ते तय नाम नामधेयं विप्र जानीमः। 'वेदा वदो वा' (पा ३, ४, ८३) इति मसो मादेशः। तन्नाम
दर्शयति-हे सभे नान। नाम्नेति यावत्। नारिथ। रिपिणा कान्तेन नऽसमासः। अहिंसिता परैरनभिभाष्या।
पतन्नारिक्ता असि वे भयसि खलु। एकस्य वचनम् अन्यैराद्रियते तिरस्क्रियतेऽपि। वहवः संभूप यद्येकं
वाक्यं वदेयुस्तद्धि न परैरतिलप्यम्। अतः अनतिलदध्यवाक्यत्वाद् नरिष्टेति नाम सभाया युज्यते।
अतस्ते सघ संबन्धिनः ये के च सभासदः सभायां सोदन्तो विद्वांसस्ते सर्वे मे मम स्वाधतः
सम्मानवाक्याः सन्तु भवन्तु । न हि सभा सर्वा संभूप एकं प्रति ब्रूते अपि तु तप्रत्याः कतिपये। तेऽपि
मद्रिपये अनुकूलवाक्या भवन्तु इति प्रार्थ्यते।

एषामहं समार्सीनानां वचौ विज्ञानमा वंदे ।

अभ्याः सर्वस्याः संसदो 'मार्मिन्द्र भगिनें कृणु ॥ ३॥

एषाम्। अहम्। समऽत्रासीनानाम् वचैः। विज्ञानम्। आ। दे।

अभ्या। सर्वस्याः। समऽसदंः। माम्। इन्द्र। भगिनेम्। कृणु ॥ ३॥

समासीनानाम् सभायाम् अवतिष्ठमानानाम् एषाम् पुरोवर्तिनां वादिनां वर्क तेजो वैदुभ्यजनितप्रभावविशेषम् विज्ञानम् वेदशास्त्रार्थविषयं प्राप्तं च। 'विज्ञानं पित्यासरयोः' (अरो १, ५. ६) इति तद्विदः । तद् भदम् आ ददे स्वीकरोमि । अपहरामीत्यर्थः। ददातेः? 'भागे दीऽनास्यविश्वणे' (या १३, २०) इति आत्मनेपदम्। किं यद्युना। हे इन्द्र। इन्द्रस्यैव। पागनुशासनतृत्वात् सभाग्यकर्मणि तस्पय प्रार्थनम्। तथा च तैत्तिरीयके। 'ते देवा इन्द्रम् अश्रुयन्मिना मो माचं व्याकुरु' इति प्रक्रम्य आमनातम्- 'ताम् इन्द्रो मध्यतोऽवकम्य ध्याकरोत् तस्माद् इयं व्याकृता धाग् उद्यते'। (तै ६, ४, ७, ३) इति। तादृशेन्द्र अस्याः पुरः स्थितायाः सर्वस्याः संसदः सभाया भगिनम्। भगो भाग्यं वैदुष्यलक्षणं जयलक्षणं वा। तद्वन्तं मा ऋणु कुरु । सर्वामपि सभां मदेकवाक्यधयणपरां

कुवित्यर्थः। अथवा भगो भागः। तद्वन्तं कुरु। सर्वस्याः सभाया यावती वैदुष्यकृता संभावना तावद्भागमाजं कुर्विति इन्द्रः प्रार्थ्यते।

यद् वो मनः परांगतं यद् वद्धमिह इह वो।

तद् व आ वर्तयामसि मयि वो रमतां मनः ॥ ४ ॥

९.४.२. सारांशः

अथर्ववेदस्य "राष्ट्रसभासूक्तस्य" सारः अस्ति यत् एतत् राष्ट्रियनेतृत्वस्य, सामाजिकसौहार्दस्य, राष्ट्रियैकतायाः च महत्त्वं प्रकाशयन् समर्पितं भावात्मकं स्तोत्रम् अस्ति। अस्मिन् सूक्ते राष्ट्रस्य सर्वेषां वर्गानां एकत्रीकरणस्य, समाजे विभाजनस्य विरुद्धं एकतायाः च महत्त्वं व्याख्यातं भवति । एतेन सामाजिकन्यायस्य, धार्मिकसमृद्धेः, स्वातन्त्र्यस्य च महत्त्वं प्रकाशयितुं शक्यते । राष्ट्रस्य समृद्धयर्थं प्रगतेः च कृते कार्यं कुर्वतां राष्ट्रियनेतृत्वस्य नीतीनां च प्रशंसा करोति । अस्य परमं उद्देश्यं राष्ट्रस्य सर्वतोमुखीविकासः, प्रगतिः च सुनिश्चिता भवति।

९.५. आदर्श प्रश्न (पाठ्य एवं व्याकरणिक)

१. राष्ट्र सभा सूक्तस्य सारांशं लिखतु?
२. अथर्ववेदस्य वैशिष्ट्यं लिखतु?
३. राष्ट्रसभा सूक्तस्य विषय सारं लिखतु?

९.६. अध्ययन मार्गदर्शिका / अग्रे पठनानि

1. *The New Vedic Selection*, Telang & Chaubey, Bharatiya Vidya Prakashan, Varanasi, Part-I & Part-II, 1973
2. *Rksukta-Vaijayanti* - H.D.Velankar, Vaidika Samshodhana Mandala, Pune, 1965
3. *Rksuktashati* - H.D. Velankar, Bharatiya Vidya Bhavan, Mumbai, 1972
4. *Atharvaveda with Sayana's comm.*- (4 vols.) published from V.V.R.I , Hoshiarpur, Punjab.

5. *Vaidika Sahitya aur Samskriti*, Baladev Upadhyay, Sharada Samsthan, 37 B, Rabindrapuri, Durgakunda, Varanasi
6. *Vaidika-vanmayasyetihasah* (in Sans), Acharya Jagadish Mishra, Chaukhamba

Unit- X- Prithivi (XII.1.1-20)

- १०.१. शिक्षणस्य उद्देश्यम्
१०.२. वैदिक सूक्तानां पठनस्य उद्देश्यं
१०.३. वैदिकस्तोत्र देवतानां परिचयः
१०.४. विषयः
१०.४.१. पृथिवी सूक्त (XII.१.१-२०)
१०.४.२. सारांशः
१०.५. आदर्श प्रश्न (पाठ्य एवं व्याकरणिक)
१०.६. अध्ययन मार्गदर्शिका / अग्रे पठनानि

१०.१. शिक्षणस्य उद्देश्यम्

- पृथ्वीमातृत्वेन पृथिव्याः अवधारणा।
- पृथ्वी सूक्त की विषयवस्तु।
- वैदिक द्रष्टाओं का पृथ्वीमातुः प्रति श्रद्धा एवं चिन्ता।

१०.२. वैदिक सूक्तानां पठनस्य उद्देश्यं

अथर्ववेदस्य "पृथिवीसूक्तस्य" शैक्षणिकप्रयोजनं भिन्नदृष्टिकोणात् अवगन्तुं शक्यते। अस्मिन् सूक्ते पृथिवीदेव्याः स्तुतिः, पृथिव्याः महत्त्वं च प्रकाशितम् अस्ति । अस्य शैक्षिकलक्ष्याणि निम्नलिखितरूपेण भवेयुः । पर्यावरणशिक्षा : पृथ्वीसूक्तेन विभिन्नप्रकारस्य प्राणिनः, वनस्पतयः, जलं, वायुः, पृथिवी च उत्पत्तिः, प्रकृतेः संरक्षणं, पर्यावरणस्य महत्त्वं च व्याख्यातम् अस्ति । एषा शिक्षा जनान् पर्यावरणसंरक्षणस्य विषये अवगतं करोति । सामाजिकपाठः- अयं सूक्तः समाजे सदसम्बन्धान् प्रोत्साहयति, यथा साङ्गीकृतकर्मचारिणः, सहकार्यं, जनानां मध्ये सामूहिकदायित्वं च। धर्मशिक्षा : अस्मिन् सूक्ते पृथिवी देवीरूपेण पूज्यते, तेन धार्मिकभावना आदर्शानां च प्रचारः भवति । वैज्ञानिकशिक्षणम् : एतत् स्तोत्रं विज्ञानस्य सिद्धान्तान् व्याख्यायते, पृथिव्याः रहस्यानां चिन्तनं च प्रेरयति । मानवतायाः कृते पाठः- पृथ्वीसूक्तः मानवतायाः स्वाभाविकसम्बन्धं पोषयित्वा भूमिस्य

सम्मानस्य, परिचर्यायाः च महत्त्वं सिद्धयति। एवं "पृथ्वीसूक्तस्य" उपदेशात्मकं उद्देश्यं समाजस्य, पर्यावरणस्य, धर्मस्य, विज्ञानस्य, मानवतायाः च विविधपक्षस्य व्याख्यानं भवितुम् अर्हति ।

१०.३. वैदिकस्तोत्र देवतानां परिचयः

वैदिकस्तोत्रपाठस्य प्रयोजनानि विविधानि सन्ति। स्तोत्राणि वैदिकसाहित्यस्य महत्त्वपूर्णः भागः अस्ति, तेषां पठनस्य उद्देश्यं निम्नलिखितरूपेण भवितुम् अर्हति देवानां स्तुतिः - वैदिकस्तोत्राणि देवानां स्तुतिं महिमा च कर्तुं उद्दिष्टाः सन्ति। एते स्तोत्राणि तस्य महिमा, शक्तिः, गुणाः, अनुग्रहं च महिमामण्डयन्ति। यज्ञ-पूजा-भागः- यज्ञ-पूजा-पदे वैदिकस्तोत्राणि पाठ्यन्ते । एते स्तोत्राणि गणस्य प्रियदेवतानां प्रति भक्तिं श्रद्धां च उत्तेजयन्ति । धार्मिकशिक्षा सत्यस्य च प्रसारः : एतेषां स्तोत्राणां माध्यमेन धार्मिकाध्यात्मिकशिक्षा दीयते। ते मनुष्यान् सत्यस्य प्राप्तेः, धर्मस्य आश्रयस्य, नेतृत्वस्य महत्त्वस्य च विषये शिक्षयन्ति । आध्यात्मिकप्रगतिः : एतेषां स्तोत्राणां पाठेन जीवने आध्यात्मिकप्रगतेः मार्गदर्शनं भवति । एते मनः शुद्ध्यन्ति, आत्मनः संयोगं वर्धयन्ति च। शान्ति-सुख-प्राप्तिः शान्ति-सुख-समृद्धि-प्राप्त्यर्थं वैदिक-स्तोत्राणि पठ्यन्ते । तेषां पाठाः मानसिकं शारीरिकं च संतुलनं स्थापयितुं साहाय्यं कुर्वन्ति । एवं वैदिकस्तोत्रपाठस्य नानाप्रयोजनानि सन्ति, तेषां पठनेन मानवजीवनं सुदृढं सत्यानुसन्धानं च कर्तुं प्रयत्नः क्रियते ।

१०.४. विषयः

पृथिविः पृथिव्याः मूर्तरूपः । सा पृथिवीमाता इति निर्दिष्टा अस्ति । अस्मिन् सूक्ते कुलम् ६३ स्तोत्राणि सन्ति । अस्य सूक्तस्य अपि भूमिः इति नाम्ना अस्ति सूक्त (स्तोत्र- १७)। सा पितुः द्यौसस्य पत्नी, माता च चित्रिता अस्ति इन्द्राग्निश्च । पर्जन्यस्य पत्नी इति चापि आहूता (स्तोत्र-४२) । सा प्रयच्छति जीवनं सौभाग्यं वैभवं धनं किं न च । सा सर्वधारिणी माता पृथिवी यस्मिन् वसन्ति पुरुषाः पशवः गवाश्वाः गजाः वन्यवराहाः च द्विपेडपक्षिणः हंसवत् गरुडाः सर्वे षड्भूतदिनानि च निशा। असुराश्च व्याघ्रसिंहवृकवृकाः (सर्वमांसभक्षकाः) इत्यादयः पशवः अपि विश्रामं कुर्वन्ति तस्याः उपरि । सर्पाः सरीसृपाः वृश्चिकाः शिशिरेण शीतलाः भवन्ति ते अपि पालिताः भवन्ति तया (स्तोत्र- ४६) । कृमिस्य उल्लेखः अस्ति, यः वर्षाजलेन सह पुनः सजीवः भवति क्षोभं कृत्वा भूमिं उर्वरं कर्तुं (स्तोत्र-४६)। समुद्राः, नद्यः, सरोवराः च सन्ति पुण्यं पोषकं च जलं सर्वेषां तया वसति । सा देवेभ्यः युद्धाय स्थानं दत्तवती दुष्टकर्तृणां राक्षसानां विरुद्धं युद्धं करोति। सा अन्नं सृजति, क्रयणं च करोति च...औषधानि । संकुचति प्रसरति च स्वसृष्टेः हिताय। सारक्षति अस्मान् दुष्टशक्त्या राक्षसात् रजःभ्रंशवातात् दुष्टात्मना च।

१०.४.१. पृथिवि सूक्त (XII.१.१-२०)

पृथ्वी सूक्तम्

काण्ड-12, सूक्त-1, ऋषि- अधर्वा, देवता- भूमि

मुत्यं बुदुतमुचं दीक्षा तपो ब्रह्म युजः पृथिवीं धारयन्ति।
सा नो भूतस्त्वा भव्यस्य पठ्युरुं लोकं पृथिवी नः कृणोतु ॥१॥

(बृहत्) बड़ा हुआ (सत्यम्) सत्य कर्म, तम्) सत्यज्ञान, (श्रीक्षा) दीक्षा (आत्मनिग्रह), वेदाध्ययन, वीर्यनिग्रह रूप] (तपः) तप (यजः) यज्ञ (देवपूजा, मत्सङ्ग और दात] श्री को (धारयन्ति) धारण करते हैं। (नः) बीते हुये और (भव्यम्) होनेवाले [पदार्थ) की (पक्षी) पालन करनेवाली (ग्रा पृथिवी) वह पुचिबी (उरुम्) चौड़ा (लोकम्) स्वान (मः) हमारे लिये (कृणोतु) करें ॥१॥

भावार्थ भाषा: सत्यकर्मी, सत्यज्ञानी, जितेन्द्रिय, ईश्वर और विद्वानों ने प्रीति करनेवाले चतुर पुरुष पृथिवी पर उन्नति करते हैं। यह नियम भूत और भविष्यत् के लिये समान है।

असंवाधं बध्यतो मानवानां यस्यां उद्वतः प्रवतः समं बहु।
नार्नादीर्ण ओषधीर्या बिभर्ति पृथिवी नः प्रथतां रायतां नः ॥१.२॥

पदार्थान्वयभाषा: - (मानवानाम्) मानवालो वा मननशीलों के (असंवाधम्) गति रोकनेवाले व्यवहार को (बध्यतः) मिटाती हुई (यस्याः) जिग [पृथिवी] के [मध्य] (उद्वतः) कैचे और (प्रवतः) नीचे देश और (बहु) बहुत मे (समम्) सम स्थान है। (या) जो (नानावीर्याः) अनेकवीर्य [वल] वाली (ओषधीः) ओषधियों (अन्न, सोमलता आदि) को (बिभर्ति) रखती है, (पृथिवी) वह पृथिवी (नः) हमारे लिये (प्रथताम्) चौड़ी होवे और (नः) हमारे लिये (राध्यताम्) सिद्धि करे ॥ २॥

भावार्थभाषा: -विचारशील मनुष्य पृथिवी पर ऊँचे, नीचे और सम स्थानों में विश्वों को मिटाकर अन्न आदि पदार्थ प्राप्त करके कार्यसिद्धि करते जाते हैं-॥२॥

यस्यां समुद्र द्रुत सिन्धुरापो यस्यामन्त्रं कृष्टयः संबभूवुः।

यस्यमाम्निदं जिन्वति प्राणदेजत्सा नो भूमिः पूर्वपेये दधातु ॥ १.३॥

पदार्थान्वयभाषा: -(यस्याम्) जिस [भूमि] पर (समुद्रः) समुद्र (उत) और (सिन्धुः) नदी और (आपः) जलधाराएँ कवार्ये कवच[झरने कूप आदि] हैं, (यस्याम्) जिस पर (अनम्) अन्न और (कृष्टयः) खेतियाँ

(संबभूवुः) उत्पन्न हुई हैं। (यस्याम्) जिस पर (इदम्) यह (प्राणत्) श्वास लेता हुआ और (एजत्) चेष्टा तु (जिन्वति) चलता है. (मा भूमिः) वह पूर्वपेये) श्रेष्ठों में रक्षा योग्य पद पर (वधात्)

जो मनुष्य समुद्र, नदी, कूप और वृष्टि के जल आदि में नौका, यान, कलायन्त्र आदि में फार नेते हैं, ये सब जगत् को आनन्द देकर

यस्याश्वत्सः प्रदिशः पृथिव्या यस्यामन्नं कृष्टयः संबन्धुः।
या विभर्ति बहुधा प्राणदेजुत्सा नो भूमिर्गोष्वप्यने दधातु ॥ १.४॥

पदार्थान्वयभाषा: (यस्याः पृथिव्याः) जिस पृथिवी की (चतस्रः) चारों (प्रदिशः) बड़ी दिशाएँ हैं. (यस्याम्) जिस में (अन्नम्) अन्न और (कृष्टयः) खेतियाँ (संबभूवुः) उत्पन्न हुई हैं। (या) जो (बहुधा) अनेक प्रकार से (प्राणत्) श्वास लेते हुए और (एजत्) चेष्टा करते हुए [अगत्] को (विभर्ति) पोचती है. (सा भूमिः) वह भूमि (नः) हमें (गोषु) गाँओं में (अपि) और भी (अत्रे) अन्न में (दधातु) रखे ॥४॥

भावार्थभाषा: जो मनुष्य मब ओर दृष्टि फैलाकर अन्न आदि पदार्थ प्राप्त करके सब प्राणियों की रक्षा करते हैं, वे इस भूमि पर गौ, बैल, अश्व आदि और अन्न आदि पदार्थों में परिपूर्ण रहते हैं ॥४॥

यस्यां पूर्वं पूर्वजना विचक्रिरे यस्यां देवा असुरानुभ्यवर्तयन्।
गामश्वानां वयंसश्च विष्ठा भग्नं वचः पृथिवी नो दधातु ॥ १.५॥

पदार्थान्वयभाषा: -(यस्याम्) जिस [पृथिवी] पर (पूर्वं) पूर्वकाल में (पूर्वजनाः) पूर्वजों ने (विचक्रिरे) बढ़कर कर्तव्य किये हैं, (यस्याम्) जिस पर (देवाः) देवताओं [विजयी जनो] ने (असुरान्) असुरों [दुष्टों] को (अभ्यवर्तयन्) हराया है। (गवाम्) गौओं, (अश्वानाम्) अश्वों (च) और (वयमः) अन्न की (विष्ठा) चौकी [ठिकाना], (पृथिवी) वह पृथिवी (नः) हम को (भगम्) ऐश्वर्य और (वचः) तेज (दधातु) देवे ॥५॥

भावार्थभाषा: -जिस प्रकार पूर्वजों ने विघ्नों को हटाकर कर्तव्य करके ऐश्वर्य पाया है, इसी प्रकार मनुष्य पुरुषार्थ करके ऐश्वर्यवान् और प्रतापवान् हों ॥५॥

विश्वंभुरा बंसुधानी प्रतिष्ठा हिरण्यवक्षा जगतो निवेशनी।
वैश्वानरं विद्धती भूमिग्निमिन्द्रऋषमा इविणे तो दधातु ॥

(विश्वम्भुरा) सब को महारा देनेवाली, की रखनेवाली (प्रतिष्ठा) दृढ़ आधार सुवर्ण छाती में रखनेवाली, (जगतः) ागी] की (निवेशनी) मुख देनेवाली, नरों के हितकारी (अग्निम्) अधि (समान की (चिभ्रती) पोषण

करनेवाली, (इन्द्रऋषभा) इन्द्र (परमात्मा वा मनुष्य वा सूर्य) को प्रधान माननेवाली (भूमिः) भूमि (ग्रविणे) बल (वा धन) के बीच HOME (नः) हम को (दधातु) रखे ॥६॥

भावार्थभाषा: जो मनुष्य उद्योग करते हैं, वे भूपति होकर इस वसुधा पृथिवी पर सोना-चाँदी आदि की प्राप्ति में बली और धनी होकर सुख पाते हैं ॥६॥

यां रक्षन्त्यस्तुप्रा विश्वदानीं देवा भूमिं पृथिवीमप्रमादम्।
सा नो मर्छु प्रियं दुद्धामथो उक्षतु वर्चसा ॥१.७॥

पदार्थान्वयभाषा: (याम्) जिस (विश्वदानीम्) सब कुछ देनेवाली (भूमिम्) भूमि (आश्रय स्थान), (पृथिवीम्) पृथिवी [फैले हुए धरातल] को (अस्वप्नाः) बिना मोते हुए (देवा) देवता [विजयी पुरुष] (अप्रमादम्) बिना चूक (रक्षन्ति) बचाते हैं। (सा) वह (नः) हमको (प्रियम्) प्रिय (मधु) मधु [मधुविद्या, पूर्ण विज्ञान] (दुहाम्) दुहा करे, (अयो) भीर भी (वर्चसा) तेज [बन पराक्रम] के साथ (उलतु) बढ़ावे ॥७॥

भावार्थभाषा: जो मनुष्य निरालमी और अप्रमादी होकर भूमि की रक्षा करते हैं, वे इस पृथिवी पर विज्ञानी और तेजस्वी होते हैं ॥७॥

यार्णवेऽधि सलिलमग्र आसीद्यां मायाभिर्निन्वचरन्मनीषिणः।
यस्या हृदयं परमे व्यो मन्त्सुत्येनावृतममृतं पृथिव्याः।
सा नो भूमिस्त्विप्रिं वनं राष्ट्रे दंघातूत्तमे ॥१.८॥

पदार्थान्वयभाषा: -(या) जो [भूमि] (अर्णवे अधि) जल में भरे समुद्र के ऊपर (सलिलम्) जल [भाप] (अग्रे) पहिले (आसीत्) थी, (मनीषिणः) मननशील लोग (मायाभिः) अपनी बुद्धियों से (यान् अन्वचरन्) जिस [भूमि] के पीछे- पीछे चले हैं [सेवा करते रहे हैं]। (यस्याः पृथिव्याः) जिम पृथिवी का (हृदयम्) हृदय [भीतरी बल] (परमे) बहुत बड़े

(व्योमन्) विविध रक्षक (आकाश) में (सत्येन) सत्य [अविनाशी परमात्मा] में (आवृतम्) इका हुआ (अमृतम्) बिना मरा [गदा उपजाऊ] है। (सा भूमिः) वह भूमि (नः) [] तेज और (बलम्) बल बा सेना (उत्तमे) !) राज्य के बीच (दधातु) दान करे ॥८॥

सृष्टि के आदि में जल के मध्य यह पृथिवी थी, वह आकाश में ईश्वरनियम में दुड ते की खानि है। पहिले विचारवानों के य पराक्रम में पृथिवी की सेवा करके बड़े तेजस्वी और बली होकर बढ़नी करें ॥८॥

यस्यामापः परिचुराः संमानीरहोरात्रे अमादं क्षरन्ति।

सा नो भूमिभूरिधारा पयों बुद्धामयों उक्षतु वर्चसा ॥१.९४

पदार्थान्वयभाषा: (यस्याम्) जिस भूमि पर (परिचराः) सेवाशीलवाले (समानीः) एक से स्वभाववाली (आपः) आप्त प्रजाएँ [सत्यवक्ता लोग] (अहोरात्रे) दिन-राति (अप्रमादम्) बिना चूक (क्षरन्ति) बहते हैं। (भूरिधारा) अनेक धारण शक्तियोबानी (सा भूमिः) वह भूमि (नः) हमको (पयः) अक्ष (दुहाम्) दुहा करे, (अथो) और भी (वर्चसा) तेज के साथ (उभत) बढ़ावे ॥९॥

भावार्थभाषा: मनुष्यों को योग्य है कि समदर्शी परोपकारी महात्माओं के ममान दृढचित्त होकर परस्पर सेवा करते हुए पृथिवी पर अन्न आदि के लाभ से बस बीर्य बढ़ावें ॥९॥

यामृश्विनावर्मिमां विष्णुर्यस्यां विचक्रमे।

इन्द्रो यां चुक आत्मनेऽनमित्रां शचीपतिः।

सा नो भूमिर्वि सृजतां माता पुत्रार्य मे पयः ॥१.१०॥

पदार्थान्वयभाषा: (याम्) जिस (भूमि) को (अश्विनी) दिन और राति ने (अमिमाताम्) नापा है, (यस्याम्) जिस [भूमि] पर (विष्णुः) व्यापक सूर्य ने (विचक्रमे) पाँच रक्खा है। (याम्) जिस (भूमि) को (शचीपतिः) बाणियों, कर्मों और बुद्धियों में चतुर (इन्द्रः) इन्द्र [बड़े ऐश्वर्यवाले पुरुष] ने (आत्मने) अपने लिये (अनमित्राम्) शत्रुरहित (चक्रे) किया है। (सा भूमिः) वह भूमिः (नः) हमारे [हम सब के] हित के लिये (मे) मुझ को (पयः) अन [वा दूध] (वि) विविध प्रकार (सृजताम्) देवे, [जैसे] (माता) माता (पुत्राय) पुत्रको (अन्न वा दूध देती है) ॥१०॥

भावार्थभाषा: - जिस पृथिवी को दिन और राति अपने गुणों

मे उपजाऊ बनाते हैं, जिस को सूर्य अपने आकर्षण, प्रकाश और वृष्टि आदि कर्म में स्थिर रखता है, और जिस पर ार्थकर्मा और यथार्थज्ञाता पुरुष बिजय पाते को उपयोगी बनाकर प्रत्येक मनुष्य सब काद्विमवन्तोऽरण्यं ते पृथिवि स्योनमस्तु । णीं विश्वरूपां ध्रुवां भूमिं अजीतोऽर्हतो अनुतोऽध्यंष्टां पृथिवीमहम् ॥१.११॥

पदार्थान्वयभाषा: (पृथिवी) हे पृथिवि ! [हमारे लिये] (ते) तेरी (गिरयः) पहाड़ियों और (हिमवन्तः) हिमबाने (पर्वताः) पहाड़, और (ते) तेरा (अरण्यम्) बन भी (म्योनम्) मनभावना (अस्तु) होबे। (बभ्रुम्) पोषण करनेवाली, (कृष्णाम्) जोतने योग्य, (रोहिणीम्) उपजाऊ, (विश्वरूपाम्) अनेक [सुनैले, रूपले आदि] रूपवाली, (ध्रुवाम्) दृढ स्वभाववाली, (भूमिम्) आश्रय स्थान, (पृथिवीम्) फैली हुई, (इन्द्रगुप्ताम्) इन्द्रों (ऐश्वर्यशाली वीर पुरुषों) से रक्षा कियी गई (पृथिवीम्) पृथिवी का (अजीतः) बिना जीर्ण हुए. (अर्हतः) बिना मारे गये और (अक्षतः) बिना घायल हुए (अहम्) मैं (अधि अस्याम्) अधिष्ठाता बना हूँ ॥११॥

भावार्थभाषा: -मनुष्य कला, यन्त्र, यान, विमान आदि से दुर्गम्य स्थानों में निर्विघ्न पहुँचकर पृथिवी को उपजाऊ बनावे ॥११॥

यत्ते मध्यं पृथिवि यच्च नभ्यं यास्तु ऊर्जस्तन्वः संबभूवुः।
तासु नो घोभि नः पवस्व माता भूमिः पुत्रो अहं पृथिव्याः
पुर्जन्यः पिता स उ नः पिपर्तु ॥१.१२॥

पदार्थान्वयभाषा: -(पृथिवी) हे पृथिवी! (यत्) जो (ते) तेरा (मध्यम्) न्याययुक्त कर्म है, (च) और (यत्) जो (नभ्यम्) क्षत्रियों का हितकारी कर्म है, और (याः) जो (ऊर्जः) बलदायक [अन्न आदि] पदार्थ (ते) तेरे (तत्त्वः) शरीर से (संबभूवुः) उत्पन्न हुए हैं। (तासु) उन सब [क्रियाओं] के भीतर (नः) हम को (धेहि) तू रख, और (नः) हमें (अभि) सब ओर से (पवस्व) शुद्ध कर (भूमिः) भूमि (माता) [मेरी] माता [तुल्य है], (अहम्) मैं (पृथिव्याः) पृथिवी का (पुत्रः) पुत्र [नरक, महाकष्ट से बचानेवाला हूँ]। (पुर्जन्यः) मींचनेवाला मेष (पिता) (मेरे) पिता [तुल्य पानक है], (मः) बह (उ) भी (नः) हमें (पिपर्तु) पूर्ण करे ॥१२॥

मनुष्य नीतिविद्या, भूगर्भविद्या, भूतलविद्या नादि में निपुण होकर पृथिवी को उपकारी बतायें ॥१२॥

क्षिन्ति भूम्यां यस्यां यज्ञं तुन्वते
वरवः पृथिव्यामुर्ध्याः शुक्रा आहूत्याः
सा नो भूमिर्वर्धयुद्धमाना ॥१.१३॥

पदार्थान्वयभाषा: (यस्याम् भूम्याम्) जिस भूमि पर (विश्वकर्माणः) विश्वकर्मा (सब कामों में चतुर) लोग (वेदिम्) बेदी (यज्ञस्थान) को (परिगृवन्ति) घेर लेते हैं, (यस्याम्) जिस [भूमि] पर (यज्ञम्) यज्ञ (देवपूजा, संगतिकरण और दानव्यवहार) को (तन्वते) फैलाते हैं। (यस्याम् पृथिव्याम्) जिस पृथिवी पर (ऊर्ध्वाः) ऊँचे और (शुक्राः) उजले (स्वरवः) विजयस्तम्भ (आहूत्याः) आहुति [पूर्णाहुति, यज्ञपूर्ति] से (पुरस्तात्) पहिले (मीयन्ते) गाड़े जाते हैं। (सा) बह (वर्धमाना) बढ़ती हुई (भूमिः) भूमि (नः) हमें (वर्धयत्) बढ़ाती रहे ॥१३॥

भावार्थभाषा: -मनुष्यों को उचित है कि कर्मकुशल लोगों के समान अपना कर्तव्य पूरा करके संसार में दूढ़ कीर्ति स्थापित करें ॥१३॥

यो नो द्वेषत्पृथिवि यः पूतत्याद्यो निदान्मनसा यो युधेन।
तं नो भूमे रन्धय पूर्वकृत्वरि ॥१.१४॥

पदार्थान्वयभाषा: (पृथिवि) हे पृथिवी! (गः) जो [दृष्ट] (नः) हम से (द्वेषत्) बैर करे, (यः) जो (पृतन्यात्) सेना चढ़ावे, (यः) जो (मनमा) मन से, (यः) जो (बधेन) मारू हथियार से (अभिदासात्) सतावे। (पूर्वकृत्वरि) हे श्रेष्ठों के लिये काम करनेवाली (भूमे) भूमि ! (तम्) उस को (नः) हमारे लिये (रन्धय) नाश कर ॥१४॥

भावार्थभाषा: -जो मनुष्य धर्म से मत्कारपूर्वक पृथिवी की रक्षा करते हैं, वे शत्रुओं को नाश कर सकते हैं ? त्वच्ातास्त्वयि चरन्ति मस्त्विं बिभर्षि द्विपदस्त्वं चतुष्पदः। तवेमे पृथिवि पञ्चं मानुवा येभ्यो ज्योतिःमृतं मत्थैभ्य उद्यन्त्सूर्यो रश्मिभिरातुनोति ॥१.१५॥

(वत्) तुझ से (जाताः) उत्पन्न हुए (त्वयि) तुझ पर (चरन्ति) चलते हैं. (स्वम्) तयों को और (त्वम्) तू (चतुष्पद) चौपायों श्रय देती है। (पृथिवि) हे पृथिवी ! (इमे) यह [पृथिवी, जल, तेज, वायु और आकाश, इन अन्धवाले (मानवाः) मनुष्य (तव) तेरे हैं,) जिन मनुष्यों के लिये (उच्चन) उदय होता (अमृतम्) बिना मरी हुई (ज्योतिः) ज्योति (रश्मिभिः) अपनी किरणों से (आतनोति) सब ओर फैलाता है ॥१५॥

भावार्थभाषा -जो मनुष्य पृथिवी पर उत्पन्न होकर उद्योग करते हैं, वे सब प्राणियों की रक्षा करके सूर्य की पुष्टिकारक किरणों से वृष्टि आदि द्वारा सदा आनन्द पाते हैं ॥१५॥

ता नः प्रजाः सं दुहतां समुग्रा वाचो मधु पृथिवि घेद्धि महाम् ॥१.१६॥

पदार्थान्वयभाषा: (समुग्राः) सब (ताः) वे (प्रजाः) प्रजाएँ (नः) हमें (सम् दुहताम्) मिलकर भरपूर करें, (पृथिवि) हे पृथिवी । (वाचः) वाणी की (मधु) मधुरता (महयम्) मुझ को (घेहि) दे ॥१६॥

भावार्थभाषा: -जो मनुष्य बाणी की मधुरता अर्थात् सत्य बचन आदि से सब प्राणियों से उपकार लेते हैं, वे मुख पाते ॥१६॥

विश्वस्वं मातरमोषधीनां ध्रुवो भूमिं पृथिवीं धर्मणा श्रुताम्।
शिवां स्योनामनुं चरेम विश्वहां ॥१.१७॥

पदार्थान्वयभाषा: -(विश्वस्वम्) सब उत्पन्न करनेवाली, (ओषधीनाम्) ओषधियों [अन्न सोमलता आदि] की (मातरम्) माता, (ध्रुवाम्) दृढ़, (भूमिम्) आश्रय स्थान, (धर्मणा) धर्म (धरने योग्य स्वभाव वा कर्म] में (धृताम्) धारण की गयी, (शिवाम्) कल्याणी, (स्योनाम्) मनभावनी (पृथिवीम् अनु) पृथिवी के पीछे (विश्वहां) अनेक प्रकार (चरेम) हम चलें ॥१७॥

भावार्थभाषा: -मनुष्य धर्म के साथ भूमि का शासन करके समस्त उत्तम गुणों और पदार्थों से सुख प्राप्त करें ॥१७॥

चिम्न हिरण्यस्येव संदृष्टि मा नो द्विजत -(महती) बड़ी होकर तू (महत) बड़ा २) हुई है, (ते) तेरा (बेगः) बेग, और (वेषभुः) हिलना (महान्) बड़ा है। न्द्र) इन्द्र [बड़े ऐश्वर्यमाला मनुष्य] (अप्रमादम्) बिना चूक (त्या रक्षति) तेरी रक्षा करता है। (सा) सो तू, (भूमे) हे भूमि । (नः) हमें (हिरण्यस्य इव) सुवर्ण के जैसे (संदृशि) रूप में (प्र रोचय) प्रकाशमान कर दे, (कश्चन) कोई भी (नः) हम मे (मा द्द्विक्षत) न द्वेष करे ॥१८॥

भावार्थभाषा: -पुरुषार्थी पुरुष अनेक प्रयत्नों के साथ पृथिवी पर सब से मिलकर विद्या द्वारा सुवर्ण आदि धन प्राप्त करके तेजस्वी होते हैं ॥१८॥

अग्निर्भूम्यामोषधीष्वग्निमापो बिश्चत्यग्निरश्मंसु।
अग्निन्तः पुरुषेषु गोष्वश्वेष्वग्नयः ॥१.१९॥

पदार्थान्वयभाषा: (भूम्याम्) भूमि में [वर्तमान) (अग्निः) अग्नि [ताप] (ओषधीषु) ओषधियों (अन्न सोमलता आदि) में है, (अग्निम्) अग्नि को (आपः) जल (विश्वति) धारण करते हैं. (अग्निः) अग्नि (अश्मसु) पत्थरों [वा मेत्रों] में है। (अग्निः) अग्नि (पुरुषेषु अन्तः) पुरुषों के भीतर है, (अग्नयः) अग्नि [के ताप] (गोषु) गौओं में और (अश्वेषु) पोड़ों में हैं ॥१९॥

भावार्थभाषा: ईश्वर नियम में पृथिवी में का अग्निताप अन आदि पदार्थों और प्राणियों में प्रवेश करके उन में बहने तथा पुष्ट होने का सामर्थ्य देता है ॥१९॥ यहाँ पर अथर्व० ३। २१।१, २। भी देखो ॥

अग्निर्दिवि आ तिपत्युरोदेवस्योर्व न्तरिक्षम्।
बुद्धिं मर्तास इन्धते हव्यवाहं घृतप्रियम् ॥१.२०॥

पदार्थान्वयभाषा: -(अग्निः) अग्नि [ताप] (दिवः) सूर्य से (आ तपति) आकर तपता है, (देवस्य) कामनायोग्य (अग्नेः) अग्नि का (उरु) चौड़ा (अन्तरिक्षम्) अन्तरिक्ष [अवकाश] है। (हव्यवाहम्) हव्य [आहुति के द्रव्य अथवा नाड़ियों में अन्न के रस) को ले चलनेवाले, (घृतप्रियम्) घृत के चाहनेवाले (अग्निम्) अग्नि को (मर्तासः) मनुष्य लोग (इन्धते) प्रकाशमान करते हैं ॥२०॥ भावार्थभाषा: -वह अग्नि ताप भूमि में [म० १९] सूर्य से आता है, तथा आकाश के पदार्थों में प्रवेश करके उन्हें बलयुक्त करता है। उस अग्नि को मनुष्य आदि प्राणी भोजन र बड़ा कर पुष्ट और बलवान् होते हैं। तथा अपद्रव्यों में प्रज्वलित करके मनुष्य बायु, ते शुद्ध निर्दोष करने हैं ॥२०॥

१०.४.२. सारांशः

पृथ्वी सूक्त

अस्य सूक्तस्य नाम पृथ्वीसूक्तम् । तस्मिन् उल्लिखितधर्मनीत्यानुसरणेन राज्ञः प्रजानां प्रत्येकस्य गृहस्थस्य प्रत्येकस्य मानवस्य च कल्याणं भवति । पृथ्वीसूक्तं अथर्ववेदस्य १२ काण्डस्य प्रथमसूक्तम् अस्ति । अस्मिन् मुक्ते कुलम् ६३ मन्त्राः सन्ति । उक्तसूक्तस्य मन्त्रद्रष्टा ऋषिः अथर्वः । (गोपथब्रह्मस्य मते अधरवनस्य शाब्दिकार्थः निश्चलः स्थिरः वा भवति ।) अस्य सूक्तस्य पृथिवीसूक्तं, भूमिसूक्तं, मातृसूक्तं च कथ्यते । उपर्युक्तं सूक्तं वसुधैव कुटुम्बकमस्य राष्ट्रिय-अवधारणायाः, भावनायाः च विकासाय, पोषणाय, साक्षात्काराय च अतीव उपयोगी अस्ति । एतेषां मन्त्राणां माध्यमेन ऋषिः पृथिव्याः आदिभौतिक-आदिरूपयोः स्तुतिं कृतवान् । अत्र सर्वा पृथिवी मातृरूपेण ऋषिः प्रादुर्भूता, अतः सः एतत् मातुः महिमा हृदये गृहीत्वा तां श्रेष्ठं वरं प्रार्थितवान् । अस्य सूक्तस्य अथर्ववेदे महत्त्वपूर्णं स्थानं वर्तते। अस्मिन् सूक्ते पृथिव्याः स्वरूपस्य, तस्य उपयोगितायाः, मातृभूमिं प्रति गहनभक्तिविषये च विस्तृतविमर्शः अस्ति ।

१०.५. आदर्श प्रश्न (पाठ्य एवं व्याकरणिक)

१. पृथिवी सूक्तस्य शारांशं आलोचयतु?
२. पृथिवी सूक्तस्य आधारेण पृथिव्यां महत्वं प्रतिपादयत ?
३. पृथिव्याः सकाशद् ऋषिः किं किं वरं याचते पठित सूक्ताधारेण विशदयत
४. पृथिवी सूक्तस्य आशयं विवृणुत?

१०.६. अध्ययन मार्गदर्शिका / अग्रे पठनानि

1. *The New Vedic Selection*, Telang & Chaubey, Bharatiya Vidya Prakashan, Varanasi, Part-I & Part-II, 1973
2. *Rksukta-Vaijayanti* - H.D.Velankar, Vaidika Samshodhana Mandala, Pune, 1965
3. *Rksuktashati* - H.D. Velankar, Bharatiya Vidya Bhavan, Mumbai, 1972
4. *Atharvaveda* with Sayana's comm.- (4 vols.) published from V.V.R.I , Hoshiarpur, Punjab.
5. *Vaidika Sahitya aur Samskriti*, Baladev Upadhyay, Sharada Samsthan, 37 B, Rabindrapuri, Durgakunda, Varanasi
6. *Vaidika-vanmayasyetihasah* (in Sans), Acharya Jagadish Mishra, Chaukhamba Surabharati Prakashan, Varanasi

Unit-XI- Kala (XIX.53)

- ११.१. शिक्षणस्य उद्देश्यम्
- ११.२. वैदिक सूक्तानां पठनस्य उद्देश्यं
- ११.३. वैदिकस्तोत्र देवतानां परिचयः
- ११.४. विषयः
 - ११.४.१. काल सूक्त (XIX.53)
 - ११.४.२. सारांशः
- ११.५. आदर्श प्रश्न (पाठ्य एवं व्याकरणिक)
- ११.६. अध्ययन मार्गदर्शिका / अग्रे पठनानि

११.१. शिक्षणस्य उद्देश्यम्

अथर्ववेद के 'काल सूक्त' का शिक्षण उद्देश्य विभिन्न है। 'काल सूक्त' अथर्ववेद का एक प्रसिद्ध सूक्त है जो समय, जीवन के परिस्थितियाँ, और समाज में विभिन्न पहलुओं पर ध्यान देता है। इसका शिक्षण उद्देश्य निम्नलिखित हो सकता है:

- समय के महत्त्व का बोधः
- धार्मिक और सामाजिक आदर्शों का प्रचारः
- व्यक्तिगत और सामाजिक उन्नति: पर्यावरण संरक्षणः

११.२. वैदिक सूक्तानां पठनस्य उद्देश्यं

वैदिक सूक्तानां पाठनस्य उद्देश्यः विभिन्नः भवति। प्राचीन भारतीय संस्कृति में वैदिक सूक्तानि पठनं अत्यन्त महत्त्वपूर्ण माना गया है। इन सूक्तानि संस्कृत भाषा में रचित हैं और वेदों में सम्मिलित हैं। इनका पाठन अनेक उद्देश्यों के लिए किया जाता है, जैसे:

- धार्मिक उद्देश्यः वेदों में सूक्तानि देवताओं की प्रशंसा, यज्ञ और पूजा के निर्देश, धर्मशास्त्र, अनुष्ठान और आचार्यों के मार्गदर्शन के रूप में महत्त्वपूर्ण हैं।
- आध्यात्मिक उद्देश्यः इन सूक्तानि मनुष्य के आध्यात्मिक विकास और मोक्ष के लिए मार्गदर्शन प्रदान करते हैं।
- शिक्षात्मक उद्देश्यः वैदिक सूक्तानि ज्ञान, विद्या, नैतिकता, आध्यात्मिकता और धार्मिकता को प्रोत्साहित करते हैं।

- **सांस्कृतिक उद्देश्य:** इनके माध्यम से संस्कृति के मूल्यों और परंपराओं का पालन और प्रचार किया जाता है।
- **भाषात्मक उद्देश्य:** संस्कृत भाषा की संरक्षण और उसके प्रचार के लिए वैदिक सूक्तानि महत्त्वपूर्ण हैं।

इस प्रकार, वैदिक सूक्तानां पाठनस्य विभिन्न उद्देश्य होते हैं, जो मानव समाज के विकास और संरक्षण में महत्त्वपूर्ण भूमिका निभाते हैं। 'काल सूक्त' विभिन्न कालों में होने वाली परिस्थितियों का वर्णन करता है और समय की महत्त्वता को बताता है। इससे जीवन को समय के महत्त्व को समझने का संदेश मिलता है। इस सूक्त में समाज में न्याय, समानता, सहिष्णुता और धर्म की महत्त्वपूर्णता पर बल दिया जाता है। यह लोगों को उचित आचरण और धर्मिक जीवन के प्रति प्रेरित करता है। इस सूक्त के माध्यम से जीवन के विभिन्न पहलुओं, जैसे कार्य, योजना, विचार और संघर्ष के समाधान के बारे में शिक्षा दी जाती है। इससे व्यक्ति और समाज दोनों की उन्नति होती है। कुछ भागों में, 'काल सूक्त' में प्रकृति और पर्यावरण के महत्त्व पर भी ध्यान दिया जाता है। इससे प्राकृतिक संसाधनों की सही उपयोगिता के संदेश मिलते हैं। इस प्रकार, 'काल सूक्त' के शिक्षण उद्देश्य विविध होते हैं और विभिन्न पहलुओं पर ध्यान देने के साथ-साथ समाज और व्यक्ति के उत्थान को भी प्रोत्साहित करते हैं।

११.३. वैदिकस्तोत्र देवतानां परिचयः

वैदिकस्तोत्रपाठस्य प्रयोजनानि विविधानि सन्ति। स्तोत्राणि वैदिकसाहित्यस्यमहत्त्वपूर्णः भागः अस्ति, तेषां पठनस्य उद्देश्यं निम्नलिखितरूपेण भवितुम् अर्हति। देवानां स्तुतिः वैदिकस्तोत्राणि देवानां स्तुतिं महिमा च कर्तुं उद्दिष्टाः सन्ति। एते स्तोत्राणि तस्य महिमा, शक्तिः, गुणाः, अनुग्रहं च महिमामण्डयन्ति। यज्ञ-पूजा-भागः- यज्ञ-पूजा-पदे वैदिकस्तोत्राणि पाठ्यन्ते। एते स्तोत्राणि गणस्य प्रियदेवतानां प्रति भक्तिं श्रद्धां च उत्तेजयन्ति। धार्मिकशिक्षा सत्यस्य च प्रसारः : एतेषां स्तोत्राणां माध्यमेन धार्मिकाध्यात्मिकशिक्षा दीयते। ते मनुष्यान् सत्यस्य प्राप्तेः, धर्मस्य आश्रयस्य, नेतृत्वस्य महत्त्वस्य च विषये शिक्षयन्ति। आध्यात्मिकप्रगतिः : एतेषां स्तोत्राणां पाठेन जीवने आध्यात्मिकप्रगतेः मार्गदर्शनं भवति। एते मनः शुद्ध्यन्ति, आत्मनः संयोगं वर्धयन्ति च। शान्ति-सुख-प्राप्तिः शान्ति-सुख-समृद्धि-प्राप्त्यर्थं वैदिक-स्तोत्राणि पठ्यन्ते। तेषां पाठाः मानसिकं शारीरिकं च संतुलनं स्थापयितुं साहाय्यं कुर्वन्ति। एववैदिकस्तवपाठस्य नानाप्रयोजनानि सन्ति, तेषां पठनेन मानवजीवनं सुदृढं सत्यानुसन्धानं च कर्तुं प्रयत्नः क्रियते।

११.४. विषयः

१९ काण्डे ७ अनुवाकेषु कुलम् ६८ सूक्ताः सन्ति । बहिः येषु ५३ & ५४ सूक्ताः कालाय समर्पिताः सन्ति । अथर्ववेदस्य १९ काण्डे ५३ सूक्ते १० स्तोत्राणि सन्ति; यदा तु ५४ तमे सूक्ते ५ स्तोत्राणि सन्ति, केवलं, सर्वाणि काला समर्पितानि। कालः कालः वा अश्व इव बहुचक्रं वहन् चरति (चक्र) । भृगुः वदति कालः परमो यतः सः अतीतं सृजति, नियमितुं, नाशयितुं च शक्नोति, वर्तमानं भविष्यं च। कालात् उत्पन्नं सर्वं तस्मिन् प्रकटितं भवति ओडिशा राज्य मुक्त विश्वविद्यालय, संबलपुर 95 कालान्तरे । सूर्यः प्रकाशं करोति पृथिवी च उद्भवति यस्मात् कला । पिता पुत्रः प्रजा यथा कलाकामतः सृज्यन्ते। प्राण, मानस, तपः, नाम, प्रजा, नन्दनम् (सुख); इति extant, paramesthin, प्रजापति इति कालस्य भावः। वायु (वात) ९. चलति, जलं(आप) स्रवति, यज्ञ(यज्ञ) क्रियन्ते, स्तोत्र(ऋचा) भवन्ति पठितः, अप्सराः गन्धर्वाः च दृश्यन्ते; सर्वं कलाकारणात् । कला सृजति आकाशं पृथिवीं च । अथर्वन् च अङ्गिराः च कलाकारणात् अत्र सन्ति। कला सर्वं अतिक्रमयति। कालः अनन्तः । कविः ‘रथसदृशं’ कालम् आरोहति, विपश्चित इव। कविः शक्नोति कालेन सह विश्वे परिभ्रमति। कालः आदिशक्तिरूपेण मूर्तरूपं प्राप्तवान् अस्ति । एतत् Cosmogonic इतितथा स्वभावतः थिओसोफिक।

११.४.१. काल सूक्त (XIX.53)

काण्डम्- 19 (अनर्वाकः – 6) सतू म्- 53 (अष्टमसतू म) ् देवता – कालः

कालो अश्वो र्वहषत सप्तरषशमः सहस्राक्षो अजरो भरुररेताः ।
तमारोहषन्त कर्वयो षर्वपषितस्तस्य चक्रा भर्वुनाषन षर्वश्वाः ॥1॥
सप्त चक्रान्वहषत काल ए सप्तास्य नाभीरमतृ ं न्वक्षः ।
स इमा षर्वश्वा भर्वुनान्यञ्जत्कालः स ईयतेप्रिमो नुदेर्वः ॥ 2॥
पणूःा कुम्भोऽषधकाल आषहतस्तं र्वैपश्यामो बहुधा नुसन्तम्।
स इमा षर्वश्वा भर्वुनाषन प्रत्यङ्कालं तमाहुः परमेव्योमन् ॥3॥
स एर्व सं भर्वुनान्याभरत्स एर्व सं भर्वुनाषन पयैत्।
षपता सन्नभर्वत्पु ए ां तस्माद्र्वैनान्यत्परमषस्त तेजः ॥4॥
कालोऽमंूषदर्वमजनयत्काल इमाः पषृर्विरुतः ।
कालेह भतू भव्यं चेष तंह षर्व षतष्ठते ॥ 5॥
कालो भषूममसजृ त कालेतपषत सयूः ।
कालेह षर्वश्वा भतूषन कालेचक्षुर्वापश्यषत ॥6॥

कालेमनः कालेप्राणः कालेनाम समाषहतम्।
 कालेन सर्वाणानन्दन्त्यागतेन प्रजा इमाः ॥७॥
 कालेतपः कालेज्येष्ठं कालेब्रह्म समाषहतम्।
 कालो ह सर्वस्येश्वरो यः षपतासीत्प्रजापतेः ॥८॥
 तेनेष तं तेन जातं तदुतषस्मन्प्रषतषष्ठतम्।
 कालो ह ब्रह्म भर्त्स्वा षबभषतापरमषेष्ठनम् ॥९॥
 कालः प्रजा असृज त कालो अग्रेप्रजापतम्।
 स्वयम्भः कश्यपः कालात्तपः कालादजायत ॥१०॥
 कालः प्रजा असृज त कालो अग्रे प्रजापततम्।
 स्वयम्भः कमयपः कालात्तपः कालादजायत ॥१०॥

११.४.२. सारांशः

१९ काण्डे ७ अनुवाकेषु कुलम् ६८ सूक्ताः सन्ति । बहिः येषु ५३ & ५४ सूक्ताः कालाय समर्पिताः सन्ति । अथर्ववेदस्य १९ काण्डे ५३ सूक्ते १० स्तोत्राणि सन्ति; यदा तु ५४ तमे सूक्ते ५ स्तोत्राणि सन्ति, केवलं, सर्वाणि काला समर्पितानि। कालः कालः वा अश्व इव बहुचक्रं वहन् चरति (चक्र) । भृगुः वदति कालः परमो यतः सः अतीतं सृजति, नियमितुं, नाशयितुं च शक्नोति, वर्तमानं भविष्यं च। कालात् उत्पन्नं सर्वं तस्मिन् प्रकटितं भवति ओडिशा राज्य मुक्त विश्वविद्यालय, संबलपुर ९५ कालान्तरे । सूर्यः प्रकाशं करोति पृथिवी च उद्भवति यस्मात् कला । पिता पुत्रः प्रजा यथा कलाकामतः सृज्यन्ते। प्राण, मानस, तपः, नाम, प्रजा, नन्दनम् (सुख); इति extant, paramesthin, प्रजापति इति कालस्य भावः। वायु (वात) ९. चलति, जलं(आप) स्रवति, यज्ञ(यज्ञ) क्रियन्ते, स्तोत्र(ऋचा) भवन्ति पठितः, अप्सराः गन्धर्वाः च दृश्यन्ते; सर्वं कलाकारणात् । कला सृजति आकाशं पृथिवीं च । अथर्वन् च अङ्गिराः च कलाकारणात् अत्र सन्ति। कला सर्वं अतिक्रमयति। कालः अनन्तः । कविः ‘रथसदृशं’ कालम् आरोहति, विपश्चित इव। कविः शक्नोति कालेन सह विश्वे परिभ्रमति। कालः आदिशक्तिरूपेण मूर्तरूपं प्राप्तवान् अस्ति । एतत् Cosmogonic इतितथा स्वभावतः थिओसोफिक।

११.५. आदर्श प्रश्न (पाठ्य एवं व्याकरणिक)

१. राष्ट्राशर्भर्वद्धणनसक्तू स्य सारं शलखत ।
२. कालसक्तू स्य वशैर्ष्ट्यं प्रततपादयत ।

११.६. अध्ययन मार्गदर्शिका / अग्रे पठनानि

१. .The New Vedic Selection, Part. II, Telanga & Chaubey, Bharatiya VidyaPrakashan, Varanasi, 1976.
२. . Hymns of the Atharva-Veda, (Trans.) Maurice Bloomfield, Sacred Books of the East, vol. 42, 1897.

Block No. 3- Aitareya Brahmana- harischandra- Sunahsepa-Upakhyana

Unit-XII- Harischandra- Sunahsepa-Upakhyana
(Prathama khanda, Dvitiya Khanda, tritiya Khanda)

Unit-XIII- Harischandra- Sunahsepa-Upakhyana
(chaturtha khanda , panchama khanda, sastha khanda)

Block No. 3- Aitareya Brahmana- harischandra- Sunahsepa-Upakhyana

Unit-XII- Harischandra- Sunahsepa-Upakhyana (Prathama khanda, Dvitiya Khanda, tritiya Khanda)

१२.१. शिक्षणस्य उद्देश्यम्

१२.२. पठनस्य उद्देश्यं

१२.३. हरिश्चन्द्र –सुनःसेप परिचयः

१२.४. विषयः

१२.४.१. हरिश्चन्द्र –सुनःसेप- उपाख्यान- प्रथम , द्वीतीय, तृतीय खण्ड

१२.४.२. सारांशः

१२.५. आदर्श प्रश्न (पाठ्य एवं व्याकरणिक)

१२.६. अध्ययन मार्गदर्शिका / अग्रे पठनानि

१२.१. शिक्षणस्य उद्देश्यम्

अस्य एककस्य अध्ययनं कृत्वा भवन्तः:-

- वैदिकसाहित्यस्य महत्त्वस्य अध्ययनं, ऐतरेयब्रह्म।
- . आत्रेयब्राह्मणस्य तस्य भाष्यकाराणां च विषये सूचनां प्राप्तुं समर्थः भविष्यति।
- . आख्यानानां कथानां च अर्थं ज्ञातुं शक्नोति।
- . शानाह आकारकथायां वर्णितं कथां ज्ञातुं शक्नोति।
- मानवजीवनस्य प्रबलकामान् तस्य प्रभावान् च ज्ञातुं शक्नोति।
- वैदिकनीतिसन्देशं अवगन्तुं समर्थः भविष्यति।

१२.२. पठनस्य उद्देश्यं

ऐतरेय ब्राह्मण, एषः प्राचीनः ब्राह्मणग्रन्थः अस्ति यः ऋग्वेदस्य मैत्रायणी शाखायाः सम्बन्धी अस्ति। अस्मिन् ब्राह्मणे वेदस्य, यज्ञस्य, ऋत्विकानां क्रियाकलापानाम्, पद्धतीनां च विविधविचारानाम् विवरणं विद्यते। अत्र उपाख्यान (कथा) रूपेण प्रस्तुता एकः आख्यानः अस्ति, यस्य नाम सुनहशेप उपाख्यानम् अस्ति।

सुनहशेप-आख्यायिकायां राजा हरिश्चन्द्रः ऋत्त्विकान् यज्ञं कर्तुं आह्वयति। परन्तु तस्य पुत्रः सुनहशेपः अस्मिन् यज्ञे भागं न लभते। यजमानराजस्य आज्ञां प्राप्य अपि ऋत्त्विकः तान् यज्ञे समावेशयितुं वदति। सुनहशेपस्य आत्मविश्वासं दृष्ट्वा ऋत्त्विकः यज्ञस्य बाधां कृत्वा तं वशं कर्तुं प्रयतते, परन्तु सुनहशेपस्य आत्मविश्वासः अतुलनीयः अस्ति, सः स्वस्य रक्षणं करोति। आत्मविश्वासस्य, साहसस्य, निःस्वार्थतायाः च महत्त्वं दर्शयितुं अस्य आख्यानस्य शैक्षिकप्रयोजनम् अस्ति। सुनहशेपस्य कथायाः माध्यमेन पाठकान् शिक्षयन्ति यत् विश्वासेन साहसेन च ते कस्यापि परिस्थितेः अतिक्रमणं कर्तुं शक्नुवन्ति। तेषां लक्ष्यसिद्ध्यर्थं संशयान् अतितर्तुं च दृढनिश्चयाः एव तिष्ठेयुः।

१२.३. हरिश्चन्द्र -सुनःसेप परिचयः

ऐतरेय ब्राह्मणः प्राचीनः ब्राह्मणग्रन्थः अस्ति यः ऋग्वेदस्य ब्राह्मणशाखायां समाविष्टः अस्ति। अयं ग्रन्थः ऋग्वेदसम्बद्धस्य वैदिकसाहित्यस्य महत्त्वपूर्णः भागः अस्ति तथा च भारतीयधर्मपरम्परायां गहनः प्रभावः अस्ति। ऐतरेयब्राह्मणग्रन्थे सूक्तकथानां वर्णनं कृतम् अस्ति, यस्मिन् सुनहशेपस्य उपाख्यानस्य च महत्त्वपूर्णं स्थानम् अस्ति।

सुनहशेप-आख्यानं ऐतरेय-ब्राह्मणस्य एकस्मिन् अध्याये संगृहीतं भवति, उत्तम-आख्यानं च यत् धार्मिक-नैतिक-उपदेशं, मनोरञ्जनं च ददाति अस्मिन् आख्याने एकस्य युवकस्य वर्णनं भवति यः पितुः पूजायज्ञस्य कृते बलिरूपेण अर्पितः भवति। परन्तु माता मृते सति पितरं प्रश्नं करोति यत् सा किमर्थं बलिदानरूपेण अर्पिता इति। अयं आख्यानः धार्मिकशिक्षां विचारशीलतां च प्रवर्धयति, अहङ्कारस्य समर्पणस्य च महत्त्वपूर्णविषयेषु केन्द्रितः अस्ति। ऐतरेयब्राह्मणं उपनिषद्ग्रन्थत्वेन सह वैदिकसाहित्यस्य महत्त्वपूर्णस्रोतेषु अन्यतमस्य ऋग्वेदस्य ब्राह्मणभागस्य अपि भागः अस्ति।

१२.४. विषयः

ऐतरेयब्रह्म ब्रह्मशाखायाः अन्तर्गतं वेदसंहितां विहाय प्राचीनः ग्रन्थः अस्ति। अस्मिन् ग्रन्थे वेदानां ऋग्वेदस्य अनुवादः, व्याख्या, वर्णनं च प्राप्यते। "सुवर्णाकारः" आख्यानः ऐतरेयब्राह्मणस्य महत्त्वपूर्णः भागः अस्ति, यस्य अन्तिमखण्डे प्राप्यते। सुन्हे आकारः" इति आख्यानस्य विषयः दृढनिश्चयस्य, दृढइच्छायाः च महत्त्वम् अस्ति। कथा एकस्य यज्ञस्य अवसरे भवति, यत्र प्राचीनऋषिः ऐतरेयमहर्षेः

पुत्रः सुनाहः स्वस्य अत्यन्तं बुद्धिमान् शक्तिशालिनां च पत्नीं शेषं धार्मिकं नैतिकं च शिक्षां ददाति अस्मिन् कथायां शेषं स्वपतिं सुनाहं धर्मस्य, नैतिकतायाः, ध्यानस्य च महत्त्वस्य विषये उपदेशं करोति । जीवने सम्यक् मार्गं अनुसरणं कर्तुं तेभ्यः उत्तमं मार्गदर्शनं दत्तवान् । शेषस्य प्रेरणा बुद्धिमान् परामर्शः च सुन्नतस्य धार्मिककर्तव्यनिर्वहणे सहायकः भवति तथा च तस्याः आध्यात्मिकधार्मिकवृद्धौ मार्गदर्शनं करोति। अस्याः आख्यानस्य माध्यमेन ऐतरेयब्राह्मणे मानवीय-आध्यात्मिक-मूल्यानां महत्त्वपूर्णः सन्देशः प्रस्तुतः अस्ति, यः धार्मिकजीवने समृद्धिं समानतां च प्रोत्साहयति।

१२.४.१. हरिश्चन्द्र -सुनःशेष- उपाख्यान- प्रथम , द्वीतीय, तृतीय खण्ड

ऋग्वैदिक ऐतरेय ब्राह्मणस्य सप्तमे पिचके तृतीयाध्याये (एकतः षष्ठखण्डपर्यन्तं) शुनाशेषख्यानस्य वर्णनं कृतम् अस्ति। तदनुसारं ऐतरेय आरण्यके त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः शनशेष अख्यान इति नाम्ना अस्ति। हरिन्द्रोपाख्यान इत्यपि कथ्यते ।

इवाकवंशस्य वेधराजः हरिन्द्रः निःसन्ततिः आसीत् । तस्य शतभार्याः आसन् किन्तु तेषु कस्मात् अपि तस्य सन्तानं नासीत् । तस्य गृहे नारदः पवर्तो ऋषिः । राजा नारदमुनिं पृष्ठवान् किं किं लाभः अक्षरस्य भवति? अस्ति। पतिः एव भार्यायाः गर्भं प्रविश्य अक्षररूपेण जायते, स एव जायते यदा पत्नी तस्मिन् बीजं रोपयित्वा वर्धते, यस्य अक्षरं नास्ति तस्य न संसारः, येषां सन्ति पुत्राः शोकविहीनाः विस्तृताः च वृत्तमार्गेण गच्छन्तु। यदि पिता जीवति सुखेन जनितपत्रस्य मुखं पश्यति तर्हि अस्मिन् (पत्रे) स्वस्य (लौकिकं वैदिकं च) ऋणं सम्यक् स्थापयति (अर्थात् ऋणात् स्वं मुक्तं करोति) एवं च सः (लौकिकं वैदिकं च दत्त्वा)। अक्षरस्य महत्त्वं) अमृतत्वं प्राप्नोति। पृथिव्यां जीवानां यानि नैवेद्यं जातवेदे (अग्नौ) यानि नैवेद्यानि (स्नानपानादि) जले सन्ति, तानि अक्षरे पितुः कृते अधिकं भोजामः। सर्वे मातापितरः पत्रद्वारा उभयलोकेषु अत्यन्तं लौकिकं आध्यात्मिकं यातनां (नरकं) लङ्घयन्ति, यतः पिता स्वयमेव (अक्षररूपेण) स्वयमेव सृजति। अत एव इदं (पत्रम्) अन्यस्य कस्यापि नौकस्य इव (नदीं समुद्रं च) सम्यक् तरितुं (अर्थात् समुद्रं लङ्घयितुं, यथा अन्नादिकं सर्वं सामग्रीं बहुदिनानि सङ्गृहीतुं ततः च नौकायानार्थं पत्रनौका अपि) एतत् अन्नम् अस्ति।(शकशोनितरामयोः संयोगः) माल अर्थात् गृहस्थाश्रमः किं दातव्यः?(कृष्ण) मृगचमार अर्थात् ब्रह्मचर्यं किं दातव्यः?अथ च दाढ्यहीनस्य अर्थात् कटिरहितस्य वनप्रस्थाश्रमस्य किं लाभः? (इन्द्रियाणां नियमनम्) तपस्य अर्थात् तपस्यायाः किं लाभः ? न कश्चित् लाभः विद्यते इत्यर्थः । अतः हे ब्राह्मण, त्रिव्रिय आदि सर्वैः अक्षरं (सुखहेतुम्) कामयेत्, यतः तत् अक्षरं निर्दोषं, अप्रशंसकं लोकं च, भोगार्थम् इत्यर्थः। अत्र यद्यपि केवलं हरिन्द्रः पठितुं गच्छति तथापि सभायां तस्य अभावात् ब्राह्मणानां कृते एतत् सम्बोधनं कृतम् अस्ति। (शरीरे प्राणरक्षणार्थम्) अन्नं जीवनम्। शीतादिरक्षणात् आश्रयः गृहसदृशः, स्वर्णरूपः, पशुः विवाहविशेषः, पत्नी मित्रं, पत्रं नित्यं वस्तु अस्ति। परन्तु पत्रं केवलं प्रकाशः एव। अत ऊर्ध्वगगनस्थः । पतिः एव भार्या प्रविशति सा च (वालुकाद्वारा पतिः एव) गर्भरूपेण जप रूपेण च

प्रविशति अर्थात् माता रूपरूपेण च प्रसूतिम्। तस्मिन् मातुः पुनर्जन्म नव भूत्वा (गर्भावधि) दशमे मासे (सः स्वयं) जायते। अतः पुत्रः स्वतः भिन्नः नास्ति।) एतस्य प्रवचनस्य अनन्तरं महिश्चरदः राजानम् अवदत्-‘वन्नं गत्वा पत्रं याचस्व, तस्मात् पत्रात् एव भवतः स्तुतिं गायिष्यामि इति वदतु।’ राजा अपि तथैव अकरोत् । वर्णस्य कापात् रोहितं नाम पत्रं राजा लब्धवान् । वनः राजानं प्राह-अधुना अनेन अक्षरेण मम यज्ञं कुरु। नानापरिस्थितिमुदाहृत्य वर्णं परिहरन् राजा । यदा रोहितः सिंहासनधारकः अभवत् तदा पनहवान् उक्तवान् यत् इदानीं मया सह कुरु इति। नृपः पत्रम् आहूय आह यस्मै दत्तं तस्मै दास्यामि इति। अस्वीकृत्य पुत्रः वनं गतः । तस्य अवज्ञायाः कारणात् वर्णः हरिन्द्रं गृहीतवान्, तस्य च स्नेहः अभवत् । एतत् श्रुत्वा रोहितः काननात् प्रत्यागन्तुम् आरब्धवान् । मार्गे इन्द्रः ब्राह्मणरूपं स्वीकृत्य ‘चरैवेत् चरवेत्’ इति प्रचारं कृतवान् । रोहितः ब्रह्मदेवः वने भ्रमणं प्रारभत । षड्वारं रोहितः प्रत्यागन्तुम् इच्छति स्म, प्रत्येकं समये इन्द्रः तं चरैवेतस्य प्रचारं कृत्वा पुनः प्रेषितवान् । एवं रोहितः षड्वर्षाणि यावत् वने भ्रमति स्म । अस्मिन् सन्दर्भे सः वने शैवानां सेवकं अजीगरात् अन्नं वसन्तं मिलितवान् । तस्य पत्रत्रयं 1- शुन्ह पुच्छा, 2- शुन्हशेष तथा 3- शानोलागल। रोहितः अजीगदम् अवदत् – ‘भवतः एकं पत्रं व्यञ्जयितुं ददातु, अहं त्वां शतं गावः दास्यामि’ इति। अजिगतरः लोभेन पतित्वा गवां शतं लब्धवान् । परन्तु सः जीवितं पुत्रं अवदत्, मा गृहाण, तस्य पत्नी कनिष्ठं पत्रं दातुं न अस्वीकृतवती। परन्तु तौ मध्यवर्ती पत्रं शानशेषं दातुं सहमतौ । रोहितः अजितस्य गावशतं दत्त्वा स्वपत्रं गृहीत्वा गृहम् आगतः। सः आगत्य स्वपितरं अवदत् यत् एतेन माध्यमेन सः अस्मात् विधेयकात् आत्मानं तारयिष्यति इति। अथ राजा हरिन्द्रः वन्नं गत्वा उक्तवान् - अनेन माध्यमेन भवतः स्तुतिं गायिष्यामि इति। वर्णः अवदत्-‘ठीकम्, यतः ब्राह्मणः ब्राह्मणात् श्रेष्ठः अस्ति, अतः अहं तत् स्वीकुर्याम्’ इति। अथ वर्णः तस्मै राजविवाहविधिं न्यवेदयत् । एवं अभिषेकदिने राजा दलस्य विनिमयरूपेण दलस्य बिलम् अयच्छत् । अस्मिन् याने विभिन्नः आसीत् । जमदिग्ना अध्वयुः, विषी ब्रह्मा, अयस्यं प्रचोदयत्। यदा एतत् आरब्धं तदा सर्परूपं बिलपाशरूपेण बद्धुं कोऽपि व्यक्तिः न लब्धः । अजिगतरः उक्तवान् - शताधिकं गावः ददातु। अहं तं बध्नामि। राजा तस्मै शतं गवां ददौ । अजिगतरः स्वस्य पत्रं बद्धवान्। आपर् मन्त्रं पठित्वा अग्निं परिवृत्तं कृत्वा बिलपाशं मारयितुं कोऽपि न लब्धः । ततोऽजिगतः तां शताधिकगवानां विनिमयरूपेण तां हन्तुम् अङ्गीकृतवान् । शतं गवां दत्त्वा खड्गं तीक्ष्णं कर्तुं प्रवृत्तः । स्वपितरं एवं कुर्वन्तं दृष्ट्वा शनाशेषः प्रजापतिं प्रशंसितुं प्रवृत्तः निम्नलिखितश्लोकेन - कास्य नान कटम्स्यामतनम्... ऋग्वेद 1/24/1 प्रजापतिः तं अग्निं, अग्निं शिवतां, शिवतां वर्णं प्रति नीतवान्। सः पुनः शरणार्थम् अपृच्छत् अग्निः। ततोऽग्निः तं विश्वं प्रतिपादयितुं प्रार्थितवान्। देवाः तम् इन्द्रस्य समीपं गन्तुम् आहूतवन्तः। तस्य इन्द्रस्य सान्त्वनानन्तरं इन्द्रः तस्मै स्वर्णरथं दत्त्वा अन्यान् सान्त्वयितुं प्रार्थितवान्, उत्तरेण उषत्वस्य आदेशः दत्तः। १६६ ऐतरेयः शतपथश्च ब्राह्मणः एवं शनाशेषः नानादेवपूजयन् आसीत् । तस्य बन्धनेषु तनावः भवितुं आरब्धः, हरिन्द्रस्य उदरं च व्यथितुं आरब्धम् । अन्तिमं मन्त्रं पठित्वा तस्य सर्वे बन्धाः विलीनाः भूत्वा राजा हरिन्द्रः सर्वथा स्वस्थः अभवत् । इदानीं ऋत्वजाः शनाशेषम् अवदन् - ‘अधुना सः अस्माकं एकः अस्ति।’ अतः अद्यतन आयोजने भागं गृहाण। ततः शनाशेषः सोमस्य निष्कासनार्थं विशेषविधिं

कल्पयित्वा चतुर्णां ऋचानां साहाय्येन सोमं निष्कास्य द्रोणकलाशं स्थापयति स्म । सः सोमं कृत्वा अन्तिमं श्रद्धांजलिम् अयच्छन् अहवनियासमीपे हरिन्द्रम् आहूय मन्त्रान् पठितवान् । अस्य अन्ते शंशेपः मित्रस्य अङ्के उपविष्टवान् । अजिगर्तः विमामित्रम् अवदत् – 'हे महिष, मम पुत्रं मम समीपं प्रत्यागच्छ।' विद्यामित्र उवाच - 'इदं मे देवैः दत्तम्, अतः इतः परं मम पत्रमिदम्।' अद्य प्रभृति अस्य नाम देवराट् वैयम्त्र इति । एतत् मम सर्वेषु पत्रेषु कथनम् इति स्वीकुर्वन् अस्मि।' अनन्तरम् विमित्रः स्वस्य सर्वेषां शतपत्राणां सम्मतिम् अयाचत । तेषु मधच्छन्दस्य एकं सहितं पञ्चाशत् पत्राणि विरोधं कृतवन्तः शेषाणि सर्वाणि पञ्चाशत् पत्राणि पितुः आज्ञां अवज्ञाय शंशेपं भ्रातुः स्थानं दत्तवन्तः । विद्यामित्रः पञ्चाशदक्षराणां विरुद्धानि षट्त्वं शापयत् । तेभ्यः आन्ध्र-पन्द्र-शबरो-पुलण्ड-आदीनि दासजातयः लोकप्रियाः अभवन् । तदनन्तरं विद्यामित्रः तस्य समर्थनपत्राणि उपस्थापयत् । एवं शनशेपः विमामित्रस्य जीवितः पुत्रः आसीत् । जयऋषिसम्पदः, गैथऋषेः ज्ञानपरम्परायाः च कारणात् सः द्वयोः ऋषियोः परम्पराधारकः आसीत् । अत्र शुनाशेप-आख्यानस्य समाप्तिः भवति । तदनन्तरं अस्य आख्यानस्य पठनस्य श्रवणस्य च महत्त्वं वर्णितम् अस्ति । शनशेपस्य कथाश्रवणं नानापापनिवृत्त्यर्थं सन्तानप्राप्त्यै च हितकरं भवति ।

१२.४.२. सारांशः

प्रस्तुते आख्याने निम्नलिखितघटनानां वर्णनं कृतम् अस्ति - पत्रस्य लाभः पत्रस्य उज्ज्वलरूपम् अस्ति । यस्य पुत्रः नास्ति सः संसारस्य न भवति, "पापात्रस्य लोकोष्टित, तत्स्व पसवो विदः", पत्रपोत्तिवर्णस्य देवस्य यात्रां कर्तुं शपथः, हरिन्द्रराज्यस्य रोहितस्य स्थाने शनाशपस्य क्रयणम् । तदनन्तरं कथनम् of Shunashep from Anan, Bandhav, विद्यामित्रेण तस्य स्वागतं, विद्यामित्रस्य पत्रक्रमः, तदनन्तरं कथायाः वर्णनं च । अतः सुवर्णकाष्ठनिर्मितासने उपविष्टस्य होताध्वयापाठस्य विधिः प्रकीर्तितः । यस्मात् कारणात् श्रवणेन राजा पापात् (अकृत् प. ऐहिका) नरकात् (नरक प. ऐशमका) च उद्धारं प्राप्नोति । तस्मादख्यानमिदं पापनाशनम् । यदि कश्चित् राजा राजतिथिविहीनोऽपि विजयी भवति, तर्हि एतत् आख्यानं एवं आकारेण कथितं प्राप्नुयात् अर्थात् विजयनिमित्तं राजा वा अन्यैः श्रोतव्यम् इति । एवं कृत्वा पापस्य लेशोऽपि तस्मिन् न तिष्ठति । शानशेपकथातः पाठाः –

1. प्रतिज्ञाभङ्गस्य पापं भवति, तत् दण्डनीयम् । अत एव राजा कोज्जोदरः अभवत् । 2. इन्द्रस्य चरैवेथस्य प्रवचनं यत् जीवने परिश्रमं शिक्षयति । परिश्रमेण एव सफलता प्राप्यते । 170 ऐतरेय शतपथ ब्राह्मण
3. लोभी किञ्चन निन्दनीयं कर्म कर्तुं शक्नोति । अजित्तिः न केवलं स्वस्य पत्रं विक्रीतवान् अपितु तत् बद्धवान् अपि च न केवलं तत् बद्धवान् अपितु वधार्थं अपि सज्जः अभवत् ।
4. कस्मैचित् देवाय मानवबलिदानं अत्यन्तं निन्दनीयं कार्यं मन्यते स्म ।
5. मन्त्रेषु शक्तिः अस्ति ।

१२.५. आदर्श प्रश्न (पाठ्य एवं व्याकरणिक)

- आख्यानं स्वशब्देषु वर्णयतु ।

- लघुकथायाः आधारेण मानवजीवने न्यूनस्य महत्त्वं वर्णयतु।
- शुनाशेप-कथायां निहितं पाठं स्वशब्देषु लिखत।
- महाव-आकार-कथायाः सन्दर्भे वैदिक-साहित्ये आख्यानं व्याख्यातव्यम्।
- आख्यान-आख्यान-कथा-इत्यनेन किम् अभिप्रेतम् इति व्याख्यातव्यम्।
- वैदिकसाहित्ये आख्यानस्य स्थानं निर्धारयतु।

१२.६. अध्ययन मार्गदर्शिका / अग्रे पठनानि

१. संस्कृत ग्रन्थ वहद् इतिहास, श्री बलदेव उपाध्याय।
२. वैदिकसाहित्य एवं संस्कृत, वाचस्पति गैरोला।
३. संस्कृतसाहित्यस्य समीक्षात्मकः इतिहासः, डॉ. किपालदेव द्विवेदी।
४. आख्यान, पी. विद्यानिवास मिश्र।
५. साहित्य का इतिहास, डॉ. करण सिंह।
६. ऐतरेय ब्राह्मण, पु. साधाकर मालवीय।
७. शतपथ ब्राह्मण, डॉ. उमरला देवी शर्मा का सांस्कृतिक अध्ययन, प्रथम संस्करण, 1982 ई. मेहरचंद लमंडस प्रकाशन, नई दिल्ली।

Unit-XIII- Harischandra- Sunahsepa-Upakhyana (chaturtha khanda , panchama khanda, sastha khanda)

- १३.१. शिक्षणस्य उद्देश्यम्
- १३.२. पठनस्य उद्देश्यं
- १३.३. हरिश्चन्द्र –सुनःसेप परिचयः
- १३.४. विषयः
- १३.४.१. हरिश्चन्द्र –सुनःसेप- उपाख्यान- चतुर्थ, पञ्चम्, षष्ठ खण्ड
- १३.४.२. सारांशः
- १३.५. आदर्श प्रश्न (पाठ्य एवं व्याकरणिक)
- १३.६. अध्ययन मार्गदर्शिका / अग्रे पठनानि

१३.१. शिक्षणस्य उद्देश्यम्

अस्य एककस्य अध्ययनं कृत्वा भवन्तः-

- वैदिकसाहित्यस्य महत्त्वस्य अध्ययनं, ऐतरेयब्रह्मम्।
- . आत्रेयब्राह्मणस्य तस्य भाष्यकाराणां च विषये सूचनां प्राप्तुं समर्थः भविष्यति।
- . आख्यानानां कथानां च अर्थं ज्ञातुं शक्नोति।
- . शानाह आकारकथायां वर्णितं कथां ज्ञातुं शक्नोति।
- मानवजीवनस्य प्रबलकामान् तस्य प्रभावान् च ज्ञातुं शक्नोति।
- वैदिकनीतिसन्देशं अवगन्तुं समर्थः भविष्यति।

१३.२. पठनस्य उद्देश्यं

ऐतरेय ब्राह्मण, एषः प्राचीनः ब्राह्मणग्रन्थः अस्ति यः ऋग्वेदस्य मैत्रायणी शाखायाः सम्बन्धी अस्ति। अस्मिन् ब्राह्मणे वेदस्य, यज्ञस्य, ऋत्विकानां क्रियाकलापानाम्, पद्धतीनां च विविधविचारानाम् विवरणं विद्यते। अत्र उपाख्यान (कथा) रूपेण प्रस्तुता एकः आख्यानः अस्ति, यस्य नाम सुनहशेप उपाख्यानम् अस्ति।

सुनहशेप-आख्यायिकायां राजा हरिश्चन्द्रः ऋत्विकान् यज्ञं कर्तुं आह्वयति। परन्तु तस्य पुत्रः सुनहशेपः अस्मिन् यज्ञे भागं न लभते। यजमानराजस्य आज्ञां प्राप्य अपि ऋत्विक् तान् यज्ञे समावेशयितुं वदति। सुनहशेपस्य आत्मविश्वासं दृष्ट्वा ऋत्विक् यज्ञस्य बाधां कृत्वा तं वशं कर्तुं प्रयतते, परन्तु सुनहशेपस्य आत्मविश्वासः अतुलनीयः अस्ति, सः स्वस्य रक्षणं करोति।

आत्मविश्वासस्य, साहसस्य, निःस्वार्थतायाः च महत्त्वं दर्शयितुं अस्य आख्यानस्य शैक्षिकप्रयोजनम् अस्ति। सुनहशेपस्य कथायाः माध्यमेन पाठकान् शिक्षयन्ति यत् विश्वासेन साहसेन च ते कस्यापि परिस्थितेः अतिक्रमणं कर्तुं शक्नुवन्ति। तेषां लक्ष्यसिद्ध्यर्थं संशयान् अतितर्तुं च दृढनिश्चयाः एव तिष्ठेयुः।

१३.३. हरिश्चन्द्र -सुनःसेप परिचयः

ऐतरेय ब्राह्मणः प्राचीनः ब्राह्मणग्रन्थः अस्ति यः ऋग्वेदस्य ब्राह्मणशाखायां समाविष्टः अस्ति। अयं ग्रन्थः ऋग्वेदसम्बद्धस्य वैदिकसाहित्यस्य महत्त्वपूर्णः भागः अस्ति तथा च भारतीयधर्मपरम्परायां गहनः प्रभावः अस्ति। ऐतरेयब्राह्मणग्रन्थे सूक्तकथानां वर्णनं कृतम् अस्ति, यस्मिन् सुनहशेपस्य उपाख्यानस्य च महत्त्वपूर्णं स्थानम् अस्ति।

सुनहशेप-आख्यानं ऐतरेय-ब्राह्मणस्य एकस्मिन् अध्याये संगृहीतं भवति, उत्तम-आख्यानं च यत् धार्मिक-नैतिक-उपदेशं, मनोरञ्जनं च ददाति अस्मिन् आख्याने एकस्य युवकस्य वर्णनं भवति यः पितुः पूजायज्ञस्य कृते बलिरूपेण अर्पितः भवति। परन्तु माता मृते सति पितरं प्रश्नं करोति यत् सा किमर्थं

बलिदानरूपेण अर्पिता इति । अयं आख्यानः धार्मिकशिक्षां विचारशीलतां च प्रवर्धयति, अहङ्कारस्य समर्पणस्य च महत्त्वपूर्णविषयेषु केन्द्रितः अस्ति । ऐतरेयब्राह्मणं उपनिषदग्रन्थत्वेन सह वैदिकसाहित्यस्य महत्त्वपूर्णस्रोतेषु अन्यतमस्य ऋग्वेदस्य ब्राह्मणभागस्य अपि भागः अस्ति ।

१३.४. विषयः

ऐतरेयब्रह्म ब्रह्मशाखायाः अन्तर्गतं वेदसंहितां विहाय प्राचीनः ग्रन्थः अस्ति । अस्मिन् ग्रन्थे वेदानां ऋग्वेदस्य अनुवादः, व्याख्या, वर्णनं च प्राप्यते । "सुवर्णाकारः" आख्यानः ऐतरेयब्राह्मणस्य महत्त्वपूर्णः भागः अस्ति, यस्य अन्तिमखण्डे प्राप्यते । सुहे आकारः" इति आख्यानस्य विषयः दृढनिश्चयस्य, दृढइच्छायाः च महत्त्वम् अस्ति । कथा एकस्य यज्ञस्य अवसरे भवति, यत्र प्राचीनऋषिः ऐतरेयमहर्षेः पुत्रः सुनाहः स्वस्य अत्यन्तं बुद्धिमान् शक्तिशालिनां च पत्नीं शेषं धार्मिकं नैतिकं च शिक्षां ददाति अस्मिन् कथायां शेषः स्वपतिं सुनाहं धर्मस्य, नैतिकतायाः, ध्यानस्य च महत्त्वस्य विषये उपदेशं करोति । जीवने सम्यक् मार्गं अनुसरणं कर्तुं तेभ्यः उत्तमं मार्गदर्शनं दत्तवान् । शेषस्य प्रेरणा बुद्धिमान् परामर्शः च सुन्नतस्य धार्मिककर्तव्यनिर्वहणे सहायकः भवति तथा च तस्याः आध्यात्मिकधार्मिकवृद्धौ मार्गदर्शनं करोति। अस्याः आख्यानस्य माध्यमेन ऐतरेयब्राह्मणे मानवीय-आध्यात्मिक-मूल्यानां महत्त्वपूर्णः सन्देशः प्रस्तुतः अस्ति, यः धार्मिकजीवने समृद्धिं समानतां च प्रोत्साहयति।

१३.४.१. हरिश्चन्द्र -सुनःसेप- उपाख्यान- चतुर्थ, पञ्चम, षष्ठ खण्ड

ऋग्वैदिक ऐतरेय ब्राह्मणस्य सप्तमे पिचके तृतीयाध्याये (एकतः षष्ठखण्डपर्यन्तं) शुनाशेषख्यानस्य वर्णनं कृतम् अस्ति। तदनुसारं ऐतरेय आरण्यके त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः शनशेष अखायन इति नाम्ना अस्ति। हरिन्द्रोपाख्यान इत्यपि कथ्यते ।

इवाकवंशस्य वेधराजः हरिन्द्रः निःसन्ततिः आसीत् । तस्य शतभार्याः आसन् किन्तु तेषु कस्मात् अपि तस्य सन्तानं नासीत् । तस्य गृहे नारदः पवर्तौ ऋषिः । राजा नारदमुनिं पृष्ठवान् किं किं लाभः अक्षरस्य भवति? अस्ति। पतिः एव भार्यायाः गर्भं प्रविश्य अक्षररूपेण जायते, स एव जायते यदा पत्नी तस्मिन् बीजं रोपयित्वा वर्धते, यस्य अक्षरं नास्ति तस्य न संसारः, येषां सन्ति पुत्राः शोकविहीनाः विस्तृताः च वृत्तमार्गेण गच्छन्तु। यदि पिता जीवति सुखेन जनितपत्रस्य मुखं पश्यति तर्हि अस्मिन् (पत्रे) स्वस्य (लौकिकं वैदिकं च) ऋणं सम्यक् स्थापयति (अर्थात् ऋणात् स्वं मुक्तं करोति) एवं च सः (लौकिकं वैदिकं च दत्त्वा)। अक्षरस्य महत्त्वं) अमृतत्वं प्राप्नोति। पृथिव्यां जीवानां यानि नैवेद्यं जातवेदे (अग्नौ) यानि नैवेद्यानि (स्नानपानादि) जले सन्ति, तानि अक्षरे पितुः कृते अधिकं भोजामः। सर्वे मातापितरः पत्रद्वारा उभयलोकेषु अत्यन्तं लौकिकं आध्यात्मिकं यातनां (नरकं) लङ्घयन्ति, यतः पिता स्वयमेव (अक्षररूपेण) स्वयमेव सृजति। अत एव इदं (पत्रम्) अन्यस्य कस्यापि नौकस्य इव (नदीं समुद्रं च) सम्यक् तरितुं (अर्थात् समुद्रं लङ्घयितुं, यथा अन्नादिकं सर्वं सामग्रीं बहुदिनानि सङ्गृहीतुं ततः च नौकायानार्थं पत्रनौका

अपि) एतत् अन्नम् अस्ति।(शकशोनितरामयोः संयोगः) माल अर्थात् गृहस्थाश्रमः किं दातव्यः?(कृष्ण) मृगचमार अर्थात् ब्रह्मचर्यं किं दातव्यः?अथ च दाढ्यहीनस्य अर्थात् कटिरहितस्य वनप्रस्थाश्रमस्य किं लाभः? (इन्द्रियाणां नियमनम्) तपस्य अर्थात् तपस्यायाः किं लाभः ? न कश्चित् लाभः विद्यते इत्यर्थः । अतः हे ब्राह्मण, त्रिव्रिय आदि सर्वैः अक्षरं (सुखहेतुम्) कामयेत्, यतः तत् अक्षरं निर्दोषं, अप्रशंसकं लोकं च, भोगार्थम् इत्यर्थः। अत्र यद्यपि केवलं हरिन्द्रः पठितुं गच्छति तथापि सभायां तस्य अभावात् ब्राह्मणानां कृते एतत् सम्बोधनं कृतम् अस्ति। (शरीरे प्राणरक्षणार्थम्) अन्नं जीवनम्। शीतादिरक्षणात् आश्रयः गृहसदृशः, स्वर्णरूपः, पशुः विवाहविशेषः, पत्नी मित्रं, पत्रं नित्यं वस्तु अस्ति। परन्तु पत्रं केवलं प्रकाशः एव। अत ऊर्ध्वगगनस्थः । पतिः एव भार्या प्रविशति सा च (वालुकाद्वारा पतिः एव) गर्भरूपेण जप रूपेण च प्रविशति अर्थात् माता रूपरूपेण च प्रसूतिम्। तस्मिन् मातुः पुनर्जन्म नव भूत्वा (गर्भावधि) दशमे मासे (सः स्वयं) जायते। अतः पुत्रः स्वतः भिन्नः नास्ति।) एतस्य प्रवचनस्य अनन्तरं महिश्चरः राजानम् अवदत्-'वन्नं गत्वा पत्रं याचस्व, तस्मात् पत्रात् एव भवतः स्तुतिं गायिष्यामि इति वदतु।' राजा अपि तथैव अकरोत् । वर्णस्य कापात् रोहितं नाम पत्रं राजा लब्धवान् । वनः राजानं प्राह-अधुना अनेन अक्षरेण मम यज्ञं कुरु। नानापरिस्थितिमुदाहृत्य वर्णं परिहरन् राजा । यदा रोहितः सिंहासनधारकः अभवत् तदा पनह्वान् उक्तवान् यत् इदानीं मया सह कुरु इति। नृपः पत्रम् आहूय आह यस्मै दत्तं तस्मै दास्यामि इति। अस्वीकृत्य पुत्रः वनं गतः । तस्य अवज्ञायाः कारणात् वर्णः हरिन्द्रं गृहीतवान्, तस्य च स्नेहः अभवत् । एतत् श्रुत्वा रोहितः काननात् प्रत्यागन्तुम् आरब्धवान् । मार्गे इन्द्रः ब्राह्मणरूपं स्वीकृत्य 'चरैवेत् चरवेत्' इति प्रचारं कृतवान् । रोहितः ब्रह्मदेवः वने भ्रमणं प्रारभत । षड्वारं रोहितः प्रत्यागन्तुम् इच्छति स्म, प्रत्येकं समये इन्द्रः तं चरैवेतस्य प्रचारं कृत्वा पुनः प्रेषितवान् । एवं रोहितः षड्वर्षाणि यावत् वने भ्रमति स्म । अस्मिन् सन्दर्भे सः वने शैवानां सेवकं अजीगरात् अन्नं वसन्तं मिलितवान् । तस्य पत्रत्रयं 1- शुन्ह पुच्छा, 2- शुन्हशेष तथा 3- शानोलागल। रोहितः अजीगढम् अवदत् – 'भवतः एकं पत्रं व्यञ्जयितुं ददातु, अहं त्वां शतं गावः दास्यामि' इति। अजिगतरः लोभेन पतित्वा गवां शतं लब्धवान् । परन्तु सः जीवितं पत्रं अवदत्, मा गृहाण, तस्य पत्नी कनिष्ठं पत्रं दातुं न अस्वीकृतवती। परन्तु तौ मध्यवर्ती पत्रं शानशेषं दातुं सहमतौ । रोहितः अजितस्य गावशतं दत्त्वा स्वपत्रं गृहीत्वा गृहम् आगतः। सः आगत्य स्वपितरं अवदत् यत् एतेन माध्यमेन सः अस्मात् विधेयकात् आत्मानं तारयिष्यति इति। अथ राजा हरिन्द्रः वन्नं गत्वा उक्तवान् - अनेन माध्यमेन भवतः स्तुतिं गायिष्यामि इति। वर्णः अवदत्-'ठीकम्, यतः ब्राह्मणः ब्राह्मणात् श्रेष्ठः अस्ति, अतः अहं तत् स्वीकुर्याम्' इति। अथ वर्णः तस्मै राजविवाहविधिं न्यवेदयत् । एवं अभिषेकदिने राजा दलस्य विनिमयरूपेण दलस्य बिलम् अयच्छत् । अस्मिन् याने विभिन्नः आसीत् । जमदिग्ना अध्वयुः, विषी ब्रह्मा, अयस्यं प्रचोदयत्। यदा एतत् आरब्धं तदा सर्परूपं बिलपाशरूपेण बद्धुं कोऽपि व्यक्तिः न लब्धः । अजिगतरः उक्तवान् - शताधिकं गावः ददातु। अहं तं बध्नामि। राजा तस्मै शतं गवां ददौ । अजिगतरः स्वस्य पत्रं बद्धवान्। आपर् मन्त्रं पठित्वा अग्निं परिवृत्तं कृत्वा बिलपाशं मारयितुं कोऽपि न लब्धः । ततोऽजिगतः तां शताधिकगवानां विनिमयरूपेण तां हन्तुम् अङ्गीकृतवान् । शतं गवां दत्त्वा खड्गं तीक्ष्णं कर्तुं प्रवृत्तः । स्वपितरं एवं कुर्वन्तं दृष्ट्वा शनाशशेषः

प्रजापतिं प्रशंसितुं प्रवृत्तः निम्नलिखितश्लोकेन - कास्य नान कटम्स्यामतनम्... ऋग्वेद 1/24/1
 प्रजापतिः तं अग्निं, अग्निं शिवतां, शिवतां वर्णं प्रति नीतवान्। सः पुनः शरणार्थम् अपृच्छत् अग्निः।
 ततोऽग्निः तं विश्वं प्रतिपादयितुं प्रार्थितवान्। देवाः तम् इन्द्रस्य समीपं गन्तुम् आहूतवन्तः। तस्य इन्द्रस्य
 सान्त्वनानन्तरं इन्द्रः तस्मै स्वर्णरथं दत्त्वा अन्यान् सान्त्वयितुं प्रार्थितवान्, उत्तरेण उषत्वस्य आदेशः
 दत्तः। १६६ ऐतरेयः शतपथश्च ब्राह्मणः एवं शनाशेपः नानादेवपूजयन् आसीत्। तस्य बन्धनेषु तनावः
 भवितुं आरब्धः, हरिन्द्रस्य उदरं च व्यथितुं आरब्धम्। अन्तिमं मन्त्रं पठित्वा तस्य सर्वे बन्धाः विलीनाः
 भूत्वा राजा हरिन्द्रः सर्वथा स्वस्थः अभवत्। इदानीं ऋत्वजाः शनाशेपम् अवदन् - 'अधुना सः अस्माकं
 एकः अस्ति।' अतः अद्यतन आयोजने भागं गृहाण। ततः शनाशेपः सोमस्य निष्कासनार्थं विशेषविधिं
 कल्पयित्वा चतुर्णां ऋचानां साहाय्येन सोमं निष्कास्य द्रोणकलाशं स्थापयति स्म। सः सोमं कृत्वा
 अन्तिमं श्रद्धांजलिम् अयच्छन् अहवनियासमीपे हरिन्द्रम् आहूय मन्त्रान् पठितवान्। अस्य अन्ते शंशेपः
 मित्रस्य अङ्के उपविष्टवान्। अजिगर्तः विमामित्रम् अवदत् - 'हे महिष, मम पुत्रं मम समीपं प्रत्यागच्छ।'।
 विद्यामित्र उवाच - 'इदं मे देवैः दत्तम्, अतः इतः परं मम पत्रमिदम्।' अद्य प्रभृति अस्य नाम देवराट्
 वैयम्त्र इति। एतत् मम सर्वेषु पत्रेषु कथनम् इति स्वीकुर्वन् अस्मि।' अनन्तरम् विमित्रः स्वस्य सर्वेषां
 शतपत्राणां सम्मतिम् अयाचत। तेषु मधच्छन्दस्य एकं सहितं पञ्चाशत् पत्राणि विरोधं कृतवन्तः शेषाणि
 सर्वाणि पञ्चाशत् पत्राणि पितुः आज्ञां अवज्ञाय शंशेपं भ्रातुः स्थानं दत्तवन्तः। विद्यामित्रः
 पञ्चाशदक्षराणां विरुद्धानि षट्त्वं शापयत्। तेभ्यः आन्ध्र-पन्द्र-शबरो-पुलण्ड-आदीनि दासजातयः
 लोकप्रियाः अभवन्। तदनन्तरं विद्यामित्रः तस्य समर्थनपत्राणि उपस्थापयत्। एवं शनशेपः
 विमामित्रस्य जीवितः पुत्रः आसीत्। जयऋषिसम्पदः, गैथऋषेः ज्ञानपरम्परायाः च कारणात् सः द्वयोः
 ऋषियोः परम्पराधारकः आसीत्। अत्र शनाशेप-आख्यानस्य समाप्तिः भवति। तदनन्तरं अस्य
 आख्यानस्य पठनस्य श्रवणस्य च महत्त्वं वर्णितम् अस्ति। शनशेपस्य कथाश्रवणं नानापापनिवृत्त्यर्थं
 सन्तानप्राप्त्यै च हितकरं भवति।

१३.४.२. सारांशः

प्रस्तुते आख्याने निम्नलिखितघटनानां वर्णनं कृतम् अस्ति - पत्रस्य लाभः पत्रस्य उज्ज्वलरूपम् अस्ति।
 यस्य पुत्रः नास्ति सः संसारस्य न भवति, "पापात्रस्य लोकोऽस्ति, तत्स्व पसवो विदः", पत्रपोत्तिवर्णस्य
 देवस्य यात्रां कर्तुं शपथः, हरिन्द्रराज्यस्य रोहितस्य स्थाने शनाशेपस्य क्रयणम्। तदनन्तरं कथनम् of
 Shunashep from Anan, Bandhav, विद्यामित्रेण तस्य स्वागतं, विद्यामित्रस्य पत्रक्रमः, तदनन्तरं
 कथायाः वर्णनं च। अतः सुवर्णकाष्ठनिर्मितासने उपविष्टस्य होताध्वयापाठस्य विधिः प्रकीर्तितः। यस्मात्
 कारणात् श्रवणेन राजा पापात् (अकृत् प. ऐहिका) नरकात् (नरक प. ऐशमका) च उद्धारं प्राप्नोति।
 तस्मादख्यानमिदं पापनाशनम्। यदि कश्चित् राजा राजतिथिविहीनोऽपि विजयी भवति, तर्हि एतत्
 आख्यानं एवं आकारेण कथितं प्राप्नुयात् अर्थात् विजयनिमित्तं राजा वा अन्यैः श्रोतव्यम् इति। एवं कृत्वा
 पापस्य लेशोऽपि तस्मिन् न तिष्ठति। शनशेपकथातः पाठाः -

1. प्रतिज्ञाभङ्गस्य पापं भवति, तत् दण्डनीयम्। अत एव राजा कोज्जलोदरः अभवत् । 2. इन्द्रस्य चरैवेथस्य प्रवचनं यत् जीवने परिश्रमं शिक्षयति। परिश्रमेण एव सफलता प्राप्यते । 170 ऐतरेय शतपथ ब्राह्मण
3. लोभी किञ्चन निन्दनीयं कर्म कर्तुं शक्नोति। अजित्तिः न केवलं स्वस्य पत्रं विक्रीतवान् अपितु तत् बद्धवान् अपि च न केवलं तत् बद्धवान् अपितु वधार्थं अपि सज्जः अभवत् ।
4. कस्मैचित् देवाय मानवबलिदानं अत्यन्तं निन्दनीयं कार्यं मन्यते स्म ।
5. मन्त्रेषु शक्तिः अस्ति।

१३.५. आदर्श प्रश्न (पाठ्य एवं व्याकरणिक)

- आख्यानं स्वशब्देषु वर्णयतु।
- लघुकथायाः आधारेण मानवजीवने न्यूनस्य महत्त्वं वर्णयतु।
- शुनाशेष-कथायां निहितं पाठं स्वशब्देषु लिखत।
- महाव-आकार-कथायाः सन्दर्भे वैदिक-साहित्ये आख्यानं व्याख्यातव्यम्।
- आख्यान-आख्यान-कथा-इत्यनेन किम् अभिप्रेतम् इति व्याख्यातव्यम्।
- वैदिकसाहित्ये आख्यानस्य स्थानं निर्धारयतु।

१३.६. अध्ययन मार्गदर्शिका / अग्रे पठनानि

१. संस्कृत ग्रन्थ वहद् इतिहास, श्री बलदेव उपाध्याय।
२. वैदिकसाहित्य एवं संस्कृत, वाचस्पति गैरोला।
३. संस्कृतसाहित्यस्य समीक्षात्मकः इतिहासः, डॉ. किपालदेव द्विवेदी।
४. आख्यान, पी. विद्यानिवास मिश्र।
५. साहित्य का इतिहास, डॉ. करण सिंह।
६. ऐतरेय ब्राह्मण, पु. साधाकर मालवीय।
७. शतपथ ब्राह्मण, डॉ. उमरला देवी शर्मा का सांस्कृतिक अध्ययन, प्रथम संस्करण, 1982 ई. मेहरचंद लमंडस प्रकाशन, नई दिल्ली।

Block No. 4 Ishavasyopanisad & kenopanisad

Unit-XIV- ĪśāVāSYOPANIṢAD

Unit-XV-KENOPANISAD (1ST & 2ND KHANDA)

Unit-XVI-KENOPANISAD (3rd & 4th KHANDA)

Block No. 4 Ishavasyopanisad & kenopanisad

Unit-XIV- ĪśāVāSYOPANIṢAD

- १४.१. शिक्षणस्य उद्देश्यम्
- १४. २. पठनस्य उद्देश्यं
- १४.३. इशावास्योपनिषदस्य परिचयः
- १४.४. विषयः
 - १४. ४.१. इशावास्योपनिषद
 - १४. ४.२. सारांशः
- १४.५. आदर्श प्रश्न (पाठ्य एवं व्याकरणिक)
- १४. ६. अध्ययन मार्गदर्शिका / अग्रे पठनानि

१४.१. शिक्षणस्य उद्देश्यम्

- एतत् पुस्तकं..... इति ज्ञातुं साहाय्यं करोति।
- वेद एवं मौखिक संचरण परम्परा।
- 'उपनिषद' शब्द का अर्थ व व्युत्पत्ति।
- उपनिषद की संख्या तथा वेद से उनके सम्बन्ध।
- इशावस्योपनिषद्: इसका महत्व यथा
- ६. इशावस्योपनिषद का मनोवैज्ञानिक ववश्लेषण

१४.२. पठनस्य उद्देश्यं

ईशा उपनिषद्" इति "ईशा उपनिषद्" इति अपि प्रसिद्धं ह्रस्वतमोपनिषदेषु अन्यतमम् अस्ति, केवलं १८ श्लोकयुक्तम् । संक्षिप्ततायाः अभावेऽपि अस्मिन् गहनाः दार्शनिकशिक्षाः सन्ति ये हिन्दुदर्शनस्य

आधारभूताः सन्ति, विशेषतः वेदान्तचिन्तनशास्त्रस्य अन्तः इसावस्योपनिषदस्य अध्ययनार्थं शिक्षणलक्ष्याणि अन्तर्भवितुं शक्नुवन्ति- १

ईश्वरस्य अवधारणा अवगमनम् : उपनिषदः ईश्वरीयसिद्धान्तस्य ईश्वरस्य आह्वानेन आरभ्य विश्वे दिव्यस्य सर्वव्यापीतायां बलं ददाति। ईश्वरस्य स्वभावं सर्वव्यापी, अन्तर्निहितं च इति ग्रहणं शिक्षणस्य उद्देश्यं भवितुं शक्नोति ।

कर्मयोगस्य अन्वेषणम् : उपनिषदे कर्मसंकल्पना, कर्मफलेषु आसक्तिं विना स्वकर्तव्यनिर्वहणस्य महत्त्वं च चर्चा कृता अस्ति। शिक्षणस्य उद्देश्यं कर्मयोगस्य सिद्धान्तान् अवगन्तुं दैनन्दिनजीवने तस्य प्रयोगं च केन्द्रीक्रियते ।

आत्मनः स्वभावस्य चिन्तनम् : इसावस्योपनिषदः व्यक्तिगतात्मनः (आत्मनस्य) स्वभावं तस्य विश्वात्मना (ब्रह्म) सह सम्बन्धं च गहनतया गच्छति। शिक्षणस्य उद्देश्यं आत्मनः, तस्य यथार्थस्वभावस्य, परमवास्तविकतायाः सह तस्य सम्बन्धस्य च विषये उपदेशानां चिन्तनं भवितुं शक्नोति ।

भौतिकवाद ब्रह्म आध्यात्मवादस्य चिन्तनम् : उपनिषद् भौतिकधनस्य क्षणिकस्वभावस्य आध्यात्मिकप्रज्ञायाः शाश्वतस्वभावस्य च विपरीततां दर्शयति। शिक्षणस्य उद्देश्यं भौतिककामानां अपेक्षया आध्यात्मिकसाधनानां प्राथमिकताम् अददात् इति निहितार्थानां चिन्तनं भवितुं शक्नोति ।

त्यागस्य अवधारणायाः अन्वेषणम् : इसावस्योपनिषदः संन्यासस्य, लौकिकसम्पत्त्याः विरक्तस्य च जीवनस्य वकालतम् करोति । अध्ययनस्य उद्देश्यं आध्यात्मिकवृद्धौ त्यागस्य महत्त्वं मुक्तिमार्गस्य च अवगमनं (मोक्ष) अन्तर्भवितुं शक्नोति।

विद्या (ज्ञानम्) अवधारणायाः विश्लेषणम् : उपनिषद् द्विविधं ज्ञानं भेदं करोति यत् भौतिकलोकस्य ज्ञानं (अविद्या) नित्यसत्यस्य ज्ञानं च (विद्या)। शिक्षणस्य उद्देश्यं सच्चिदानन्दज्ञानस्य स्वरूपस्य, आध्यात्मिकमुक्तिषु तस्य भूमिकायाः च विश्लेषणं भवितुं शक्नोति ।

यथार्थस्य स्वरूपस्य चिन्तनं : इसावस्योपनिषदः ईश्वरीयव्याप्तस्य यथार्थस्य दर्शनं प्रस्तुतं करोति तथा च सर्वस्य अस्तित्वस्य एकतायाः उपरि बलं ददाति। शिक्षणस्य उद्देश्यं यथार्थस्य स्वरूपं, सर्वेषां जीवानां परस्परसम्बद्धतां, विविधतायां अन्तर्निहितं एकतां च चिन्तयितुं शक्यते समग्रतया इसावस्योपनिषदस्य अध्ययनार्थं शिक्षणस्य उद्देश्यं न केवलं बौद्धिकबोधं अपितु व्यक्तिगतचिन्तनं, आध्यात्मिकवृद्धिः, नैतिकविकासः च यथार्थस्य स्वरूपस्य, आत्मनः, परमसत्यस्य च विषये तस्य गहनशिक्षणैः सह सङ्गतिं कृत्वा समाविष्टाः सन्ति

१४.३. उपनिषदविषये सामान्यपरिचयः

उपनिषद् पराविद्या इति पदेन व्यपदिश्यते । वेदान्तिभिः उपनिषद् इत्य आख्यायते । उपनिषच्छब्दस्य रहस्यमर्थः, अध्यात्मविद्यारहस्यप्रतिपादकाः वेदभागाः उपनिषदः कथ्यन्ते । तासु महर्षयः आध्यात्मिकया विद्यया गूढतमानां रहस्याणां विशदतया विचारं कुर्वाणाः प्राप्यन्ते । भारतीयदर्शनसाहित्ये सन्ति त्रयः। प्रस्थानग्रन्थाः । ते वेदान् अवलम्बमानाः मानवजीवनस्य चरमं लक्ष्यं तत्प्राप्तिसाधनञ्च उपदिशन्ति । भारतीयविचारशास्त्रस्य श्रेष्ठोपजीव्यग्रन्थत्वादुपनिषदः प्रस्थानत्रय्यां प्रथमप्रस्थानत्वेन गृह्यन्ते। श्रीमद्भगवद्गीता द्वितीयं प्रस्थानमिति। गीतायाः द्वितीयप्रस्थानत्वम् तस्यामेव प्रकटितम् अस्ति। यथा -

'सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा गोपालनन्दनः।

पार्थो वत्सः सुधीर्भोक्ता दुग्धं गीतामृतं महत्॥'

बादरायणव्यासप्रणीतं ब्रह्मसूत्रं तृतीयप्रस्थानमस्ति । तत्र आपाततो विरोधिभूतानाम् उपनिषद्वाक्यानां समन्वयस्तथा कृतः, येन ज्ञातं स्यात् तेषां सर्वेषामपि वाक्यानां ब्रह्मनिष्ठत्वम्। अथ च तत्र तार्किकाणां युक्तयः अपि प्राबल्येन निराकृताः सन्ति । भारतीयाः वैदिकधर्मग्रन्थाः, दर्शनानि च इमामेव प्रस्थानत्रयीमवलम्बन्ति । उपनिषदां गीताब्रह्मसूत्रयोराश्रयप्रदायिनीत्वात् ताः सन्ति महनीयतमाः ।

उप-नि-पूर्वकस्य विशरणगत्यवसादनार्थकस्य 'षद्'लृ-धातोः क्विबन्तस्य रूपमिदमुपनिषदिति । उपनिषदाम् अध्ययनेन दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णमुमुक्षूणां संसारस्य बीजभूता विद्या नश्यति, ब्रह्म प्राप्तं भवति दुःखानि च क्षीणानि भवन्ति । ब्रह्मणः स्वरूपस्य तदवाप्त्युपायस्य जीवस्य जगतश्च किञ्चात्मादिविषयाणां सविस्तरं वर्णनपरत्वात् 'उपनिषद्' इति संज्ञा।

सर्वोपनिषदां मध्ये सारमष्टोत्तरं शतम् इत्येतत् मुक्तिकोपनिषद्वाक्येन उपनिषदष्टोत्तरशततोऽप्यधिकाः आसन् इति ज्ञायते। प्राप्तासु अष्टोत्तरशतसंख्याकासु उपनिषत्सु प्रायेण द्वादश उपनिषदः प्राचीनत्वाद् विशदतया च विषयस्य प्रतिपादकत्वाद् अतितरां प्रामाणिकाः मताः भवन्ति । तत्र १० उपनिषदः ऋग्वेदसम्बद्धाः, १९ उपनिषदः शुक्लयजुर्वेदसम्बद्धाः, ३२ कृष्णयजुर्वेदसम्बद्धाः, १६ सामवेदसम्बद्धाः, ३१ अथर्ववेदसम्बद्धाः । वेदान्ताचार्या एतासु उपनिषत्सु कतिचनोपनिषदः स्वमतानुसारिण्यया व्याख्यया भूषितवन्तः । तासु दशोपनिषदः प्रसिद्धाः।

ऋग्वेदीयोपनिषत्सु ऐतरेय-कौषीतकी, सामपरकोपनिषत्सु छान्दोग्यकेनोपनिषदौ, कृष्णयजुर्विषयाकासूपनिषत्सु तैत्तिरीय-महानारायण-कठ-श्वेताश्वतरोपनिषदः, शुक्लयजुरधिकृत्य लिखिता ईशावास्योपनिषद् बृहदारण्यकं, किञ्चाथर्वनिष्ठासु मुण्डक-माण्डूक्य-प्रश्नोपनिषदश्च नितरां प्रथिताः प्राचीनाः प्रमाणप्राप्ताः सन्ति । मुण्डिकोपनिषदि उपनिषदां संख्या निम्नरूपेण वर्णिताऽस्ति

'ईश-केन-कठ-प्रश्न-मुण्ड-माण्डूक्य-तित्तिरिः।

ऐतरेयञ्च छान्दोग्यं बृहदारण्यकं दश॥'

एतासु दश उपनिषत्सु प्रसिद्धाः — ईश-केन-कठ-प्रश्न-मुण्ड-माण्डूक्य-तैत्तिरीय-ऐतरेय-छान्दोग्य-बृहदारण्यकोपनिषदः । श्वेताश्वतरोपनिषदेकादश्यपि प्रसिद्धा ।

१४.४. विषयः

माध्यन्दिनशाखीयेयं यजुर्वेदसंहितायाः चत्वारिंशत्तमाध्यायोऽस्ति । 'ईशावास्यमिदं सर्वं'मित्यादिपदस्य आधारोपरि अस्या नामकरणमस्ति । ग्रन्थेऽस्मिन् अष्टादशमन्त्रा एव सन्ति । अस्मिन् ज्ञानदृष्ट्या कर्मोपासनायाः रहस्यं वर्णितमस्ति । उपनिषदियं कर्मसंन्यासस्य पक्षपातिनी न भूत्वा यावज्जीवनं निष्कामकर्मभावेन कर्मसम्पादनस्य अनुरागिणी वर्तते । अत्र अद्वैतभावनायाः स्पष्टं प्रतिपादनमस्ति । अत्र ब्रह्मणः स्वरूपवर्णनानन्तरं विद्या-अविद्या-सम्भूति-असम्भूत्यादीनां विवेचनमस्ति ।

१४.४.१. ईशावास्योपनिषद्

शान्तिपाठ

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥
शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

शाङ्करभाष्य- पूर्णमदः पूर्णम् न कुतश्चिद् व्यावृत्तं व्यापीत्येतत् । निष्ठा च कर्तरि द्रष्टव्या । अदः इति परोक्षाभिधायि सर्वनाम, तत् परं ब्रह्मेत्यर्थः । तत् सम्पूर्णम् आकाशवद् व्यापि निरन्तरं निरुपाधिकं च । तदेव इदं सोपाधिकं नामरूपस्थं व्यवहारापन्नं पूर्णम् स्वेन रूपेण परमात्मना व्याप्येव, न उपाधिपरिच्छिन्नेन विशेषात्मना । तदिदं विशेषापन्नं कार्यात्मकं ब्रह्म पूर्णात् कारणात्मनः उदच्यते उद्विच्यते उदग्च्छतीत्येतत् । यद्यपि कार्यात्मना उद्विच्यते तथापि यत् स्वरूपं पूर्णत्वं परमात्मभावः, तन्न जहाति, पूर्णमेवोद्विच्यते । पूर्णस्य कार्यात्मनो ब्रह्मणः पूर्णम् पूर्णत्वम् आदाय गृहीत्वा आत्मस्वरूपैकरसत्वमापाद्य, विद्ययाऽविद्याकृतं भूतमात्रोपाधिसंसर्गजमन्यत्वावभासं तिरस्कृत्य पूर्णमेव अनन्तरमबाह्यं प्रज्ञानधनैकरसस्वभावं केवलं ब्रह्म अवशिष्यते ॥

ईशा वास्यमित्यादयो मन्त्राः कर्मस्वविनियुक्ताः; तेषामकर्मशेषस्यात्मनो याथात्म्यप्रकाशकत्वात् । याथात्म्यं चात्मनः शुद्धत्वापापविद्धत्वैकत्वनित्यत्वा- शरीरत्वसर्वगतत्वादि वक्ष्यमाणम् । तच्च कर्मणा विरुध्येतेति युक्त एवैषां कर्मस्वविनियोगः ।

न ह्येवंलक्षणमात्मनो याथात्म्यमुत्पादयं विकार्यमाप्यं संस्कार्य कर्तृभोक्तरूपं वा येन कर्मशेषता स्यात् । सर्वासामुपनिषदामात्मयाथात्म्यनिरूपणेनैव उपक्षयात्, गीतानां मोक्षधर्माणां चैवंपरत्वात् । तस्मादात्मनोऽनेकत्वकर्तृत्व भोक्तृत्वादि

चाशुद्धत्वापापविद्धत्वादि चोपादाय लोकबुद्धिसिद्ध कर्माणि विहितानि । यो हि कर्मफलेनार्थी दृष्टेन ब्रह्मवर्चसादिनादृष्टेन स्वर्गादिना च द्विजातिरहं न

काणत्वकुब्जत्वाद्यनधिकारप्रयोजकधर्मवानित्यात्मानं मन्यते सोऽधिक्रियते कर्मस्विति ह्यधिकारविदो वदन्ति। तस्मादेते मन्त्रा आत्मनो याथात्म्यप्रकाशनेन आत्मविषयं स्वाभाविकमज्ञानं निर्वर्तयन्तः शोकमोहादिसंसारधर्मविच्छित्तिसाधनमात्मैकत्वादि- विज्ञानमुत्पादयन्ति। इत्येवमुक्ताधिकार्यभिधेयसम्बन्धप्रयोजनान् मन्त्रान्संक्षेपतो व्याख्यास्यामः।

ॐ ईशा वास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत्।

तेन त्यक्तेन भुञ्जीथामागृधः कस्य स्विद्धनम् ॥ १ ॥

शाङ्करभाष्य- ईशा वास्यमित्यादि। ईशा ईष्ट इतीट् तेनेशा। ईशिता परमेश्वरः परमात्मा सर्वस्य। स हि सर्वमीष्टे सर्वजन्तूनामात्मा सन्प्रत्यगात्मतया, तेन स्वेन रूपेणात्मनेशा वास्यमाच्छादनीयम्। किम्? इदं सर्वं यत्किञ्च यत्किञ्चिज्जगत्यां पृथिव्यां जगत्तत्सर्वं स्वेनात्मना ईशेन प्रत्यगात्मतयाहमेवेदं सर्वमिति परमार्थसत्यरूपेणानृतमिदं सर्वं चराचरमाच्छादनीयं स्वेन परमात्मना। यथा चन्दनागुर्वादरुदकादिसम्बन्धजक्लेदादिजमौपाधिकं दौर्गन्ध्यं तत्स्वरूपनिघर्षणेन आच्छाद्यते स्वेन पारमार्थिकेन गन्धेन। तद्वदेव हि स्वात्मनि अध्यस्तं स्वाभाविकं कर्तृत्वभोक्तृत्वादिलक्षणं जगद् द्वैतरूपं जगत्वां पृथिव्याम्, जगत्यामिति उपलक्षणार्थत्वात्सर्वमेव नामरूपकर्माख्यं विकारजातं परमार्थसत्यात्मभावनया त्यक्तं स्यात्।

एवमीश्वरात्मभावनया युक्तस्य पुत्राद्येषणात्रयसंन्यास एवाधिकारो न कर्मसु। तेन त्यक्तेन त्यागेनेर्थः। न हि त्यक्तो मृतः पुत्रो वा भृत्यो वा आत्मसम्बन्धिताया अभावात् आत्मानं पालयति, अतस्त्यागेन इत्ययमेव वेदार्थः- भुञ्जीथाः पालयेथाः। एवं त्यक्तैषणस्त्वं मा गृधः गृधिमाकाङ्क्षां मा कार्षीर्धनविषयाम्। कस्य स्विद्धनं कस्यचित्परस्य स्वस्य वा धनं मा काङ्क्षीरित्यर्थः। स्विदित्यनर्थको निपातः। अथवा मा गृधः। कस्मात् ? कस्यस्विद्धनमित्याक्षेपार्थो न कस्यचिद्धनमस्ति यद् गृध्येत। आत्मैवदं सर्वमितीश्वरभावनया सर्वं त्यक्तमत आत्मन एवेदं सर्वमात्मैव च सर्वमतो मिथ्याविषयां गृधिं मा कार्षीरित्यर्थः ॥ १ ॥

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजाविषेच्छतंसमाः।

त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥ २ ॥

शाङ्करभाष्य- एवमात्मविदः पुत्राद्येषणात्रयसंन्यासेनात्मज्ञाननिष्ठतयात्मा | रक्षितव्य इत्येष वेदार्थः। अथ इतरस्यानात्मज्ञतया आत्मग्रहणाय अशक्तस्येदमुप- दिशति मन्त्रः कुर्वन्नेवेति। कुर्वन्नेव निर्वर्तयन्नेव इह कर्माण्यग्निहोत्रादीनि जिजीविषेज्जीवितुमिच्छेच्छतं शतसङ्ख्याकाः समाः संवत्सरान्। तावद्धि पुरुषस्य परमायुर्निरूपितम्। तथा च प्राप्तानुवादेन यज्जिजीविषेच्छतं वर्षाणि तत् कुर्वन्नेव कर्माणीत्येतद्विधीयते। एवमेवम्प्रकारेण

त्वयि जिजीविषति नरे नरमात्राभिमानिनि इतः एतस्मादग्निहोत्रादीनि कर्माणि कुर्वतो वर्तमानात् प्रकारादन्यथा प्रकारान्तरं नास्ति येन प्रकारेणाशुभं कर्म न लिप्यते कर्मणा न लिप्यते इत्यर्थः। अतः शास्त्रविहितानि कर्माण्यग्निहोत्रादीनि कुर्वन्नेन जिजीवियेत्।

कथं पुनरिदमवगम्यते-पूर्वेण मन्त्रेण संन्यासिनो ज्ञाननिष्ठोक्ता द्वितीयेन तदशक्तस्य कर्मनिष्ठेति? उच्यते; ज्ञानकर्मणोर्विरोधं पर्वतवदकम्प्यं यथोक्तं न स्मरसि किम्? इहाप्युक्तं यो हि जिजीविषेत् स कर्म कुर्वन्, 'ईशावास्यमिदं सर्वम्', 'तेन त्यक्तेन भुञ्जीथाः', 'मा गृधः कस्यस्विद्धनम्' इति च। 'न जीविते, मरणे वा गृधिं कुर्वीतारण्यमियादि' 'ति च पदम्; 'ततो न पुनरियात्' इति संन्यासशासनात्। उभयोः फलभेदं च वक्ष्यति।

इमौ द्वावेव पन्थानावनुनिष्क्रान्ततरौ भवतः । क्रियापथश्चैव पुरस्तात्संन्यासश्चोत्तरेण। निवृत्तिमार्गेण एषणात्रयस्य त्यागः। तयोः संन्यासपथ एवातिरेचयति । "न्यास एवात्यरेचयत्" इति च तैत्तिरीयके (तै. आ. १०।६२, १०१७८)। "द्वाविमावथ पन्थानौ यत्र वेदाः प्रतिष्ठिताः। प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो निवृत्तिश्च विभावितः।।" (महा. शा. २४।१।६) इत्यादि पुत्राय विचार्य निश्चितमुक्तं व्यासेन वेदाचार्येण भगवता। विभागञ्चानयोः दर्शयिष्यामः ॥ २॥

असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः।

तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति से के चात्महनोजनाः ॥ ३॥

शाङ्करभाष्य - अर्थदानीमविद्वन्निन्दार्थोऽयं मन्त्र आरभ्यते-असुर्याः परमात्मभावमद्वयमपेक्ष्य देवादयोऽप्यसुरास्तेषाञ्च स्वभूता लोका असुर्या नाम। नामशब्दोऽनर्थको निपातः। ते लोकाः कर्मफलानि । लोक्यन्ते दृश्यन्ते भुज्यन्ते इति जन्मानि। अन्धेनादर्शनात्मकेनाज्ञानेन तमसावृता आच्छादिताः तान्स्थावरान्तान्प्रेत्य त्यक्त्वेमं देहमभिगच्छन्ति 'यथाकर्म यथाश्रुतम्' (क. उ. २।२।७)।

ये के चात्महनः। आत्मानं घ्नन्तीत्यात्महनः। के ते जनाः? येऽविद्वांसः। कथं त आत्मानं नित्यं हिंसन्ति ? अविद्यादोषेण विद्यमानस्यात्मनः तिरस्करणात्। विद्यमानस्य आत्मनो यत्कार्यं फलमजरामरत्वादि संवेदनलक्षणं तद्धतस्येव तिरोभूतं भवतीति प्राकृताविद्वांसो जना आत्महन उच्यन्ते। तेन ह्यात्महननदोषेण संसरन्ति ते॥ ३॥

अनेजदेकं मनसो जवीयो नैनद्देवा आप्नुवन्पूर्वमर्षत्।

तद्वावतोऽन्यानत्येति तिष्ठत् तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति ॥ ४॥

शाङ्करभाष्य-

यस्यात्मनो हननादविद्वांसः संसरन्ति तद्विपर्ययेण विद्वांसो जना मुच्यन्ते ते नात्महनः तत् कीदृशमात्मतत्त्वमित्युच्यते-अनेजदिति। अनेजत् न एजत्। एजू कम्पने, कम्पनं चलनं

स्वावस्थाप्रच्युतिस्तद्वर्जितं सर्वदैकरूपमित्यर्थः। तच्चैकं सर्वभूतेषु मनसः सङ्कल्पादिलक्षणाद् जवीयो जववत्तरम्। कथं विरुद्धमुच्यते-ध्रुवं निश्चलमिदं मनसो जवीय इति च? नैष दोषः। निरुपाध्युपाधिमतत्वेनोपपत्तेः । तत्र निरुपाधिकेन स्वेन रूपेणोच्यते। अनेजदेकमिति। मनसोऽन्तःकरणस्य सङ्कल्पविकल्पलक्षणस्योपाधेरनुवर्तनाद् इह देहस्थस्य मनसो ब्रह्मलोकादिदूरगमनं सङ्कल्पेन क्षणमात्राद्भवतीत्यतो मनसो जविष्ठत्वं लोके प्रसिद्धम्। तस्मिन् मनसि ब्रह्मलोकादीन्दुतं गच्छति सति प्रथमं प्राप्त इवात्मचैतन्यावभासो गृह्यतेऽतो मनसो जवीय इत्याह। नैनद्देवा द्योतनाद्देवाश्चक्षुरादीनीन्द्रियाण्येतत्प्रकृतमात्मतत्त्वं नाप्नुवन् प्राप्तवन्तः। तेभ्यो मनो जवीयः मनोव्यापारव्यवहितत्वाद् आभासमात्रमपि आत्मनो नैव देवानां विषयीभवति। यस्माज्जवनान्मनसोऽपि पूर्वमर्षत् पूर्वमेव गतं व्योमवद्वयापित्वात्। सर्वव्यापि तदात्मतत्त्वं सर्वसंसारधर्मवर्जितं स्वेन निरुपाधिकेन स्वरूपेणाविक्रियमेव सदुपाधिकृताः सर्वाः संसारविक्रिया अनुभवतीत्यविवेकिनां मूढानामनेकमिव च प्रतिदेहं प्रत्यवभासत इत्येतदाह। तद्भावतो द्रुतं गच्छतोऽन्यानात्मविलक्षणान्मनो- वागिन्द्रियप्रभृतीनत्येति अतीत्य गच्छति इव। इवार्य स्वयमेव दर्शयति-तिष्ठदिति। स्वयमविक्रियमेव सदित्यर्थः।

तस्मिन्नात्मतत्त्वे सति नित्यचैतन्यस्वभावे मातरिश्वा मातरि अन्तरिक्षे श्वयति गच्छतीति मातरिश्वा वायुः सर्वप्राणभृत् क्रियात्मको यदाश्रयाणि कार्यकरणजातानि यस्मिन्नोतानि प्रोतानि च यत्सूत्रसंज्ञकं सर्वस्य जगतो विधारयितुं स मातरिश्वा; अपः कर्माणि प्राणिनां चेष्टालक्षणानि, अग्न्यादित्यपर्जन्यादीनां ज्वलनदहनप्रकाशाभिर्वर्षणादिलक्षणानि दधाति विभजति इत्यर्थः। धारयतीति वा "भीषास्माद्वातः पवते" (तै. उ. २।८।१) इत्यादिश्रुतिभ्यः। सर्वा हि कार्यकरणादिविक्रिया नित्यचैतन्यात्मस्वरूपे सर्वास्पदभूते सत्येव भवन्तीत्यर्थः॥ ४॥

तदेजति तन्नैजति तद्दूरे तद्वन्तिके।

तदनारस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः॥ ५॥

शाङ्करभाष्य-न मन्त्राणां जामितास्तीति पूर्वमन्त्रोक्तमप्यर्थं पुनराह-तदेजतीति। तदात्मतत्त्वं यत्प्रकृतं तदेजति चलति तदेव च नैजति स्वतो नैव चलति स्वतोऽचलमेव सत् चलतीवेत्यर्थः। किञ्च तद्दूरे वर्षकोटिशतैरप्यविदुषामप्राप्यत्वाद् दूर इव। तद् उ अन्तिके इति च्छेदः। तद्वन्तिके समीपेऽत्यन्तमेव विदुषामात्मत्वान्न केवलं दूरेऽन्तिके च। तदन्तरभ्यन्तरेऽस्य सर्वस्य "य आत्मा सर्वान्तरः" (बृ. आ. उ. ३।४।१) इति श्रुतेः। अस्य सर्वस्य जगतो नामरूपक्रियात्मकस्य तदु अपि सर्वस्य अस्य बाह्यतो व्यापकत्वादाकाशवन्निरतिशयसूक्ष्मत्वाद् अन्तः। "प्रज्ञानघन एव" (बृ. आ. उ. ४।५।१३) इति च शासनान्निरन्तरं च॥ ५॥

यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति।

सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥ ६ ॥

शाङ्करभाष्य-यः परिव्राड् मुपुक्षुः सर्वाणि भूतान्यव्यक्तादीनि स्थावरान्तानि आत्मन्येवानुपश्यत्यात्मव्यतिरिक्तानि न पश्यतीत्यर्थः, सर्वभूतेषु च तेष्वेव चात्मानं तेषाम् अपि भूतानां स्वमात्मानमात्मत्वेन । यथास्य देहस्य कार्यकरणसङ्घातस्यात्मा अहं सर्वप्रत्ययसाक्षिभूतश्चेतयिता केवलो निर्गणोऽनेनैव स्वरूपेणाव्यक्तादीनां स्थावरान्तानामहमेवात्मेति सर्वभूतेषु चात्मानं निर्विशेषं यस्त्वनुपश्यति स ततस्तस्मादेव दर्शनान्न विजुगुप्सते विजुगुप्सां घृणां न करोति । प्राप्तस्यैवानुवादोऽयम् । सर्वा हि घृणात्मनोऽन्यदुष्टं पश्यतो भवति, आत्मानमेवात्यन्तविशुद्ध निरन्तरं पश्यतो न घृणानिमित्तम् अर्थान्तरमस्तीति प्राप्तमेव । ततो न विजुगुप्सत इति ॥ ६ ॥

यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः ।

तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥ ७ ॥

शाङ्करभाष्य-इममेवार्थमन्योऽपि मन्त्र आह-यस्मिन् सर्वाणि भूतानि । यस्मिन्काले यथोक्तात्मनि वा तान्येव भूतानि सर्वाणि परमार्थात्मदर्शनादात्मैवाभूद् आत्मैव संवृतः परमार्थवस्तु विजानतः तत्र तस्मिन्काले तत्रात्मनि वा को मोहः कः शोकः? शोकश्च मोहश्च कामकर्मबीजम् अजानतो भवति । न त्वात्मैकत्वं विशुद्ध गगनोपमं पश्यतः ।

को मोहः कः शोक इति शोकमोहयोरविद्याकार्ययोराक्षेपेण असम्भवप्रदर्शनात् सकारणस्य संसारस्यात्यन्तमेवोच्छेदः प्रदर्शितो भवति ॥ ७ ॥

स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्नाविरं शुद्धमपापविद्धम् ।

कविर्मनीषी परिभूः स्वयम्भूर्याथा- तथ्यतोऽर्थान् व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः ॥ ८ ॥

शाङ्करभाष्य- योऽयमतीतैर्मन्त्रैरुक्त आत्मा स स्वेन रूपेण किंलक्षण इत्याहायं मन्त्रः-स पर्यगात् । स यथोक्त आत्मा पर्यगात्परि समन्तादगादगत वानाकाशवद्व्यापी इत्यर्थः । शुक्र शुद्ध ज्योतिष्मद्दीप्तिमानित्यर्थः । अकायमशरीरो लिङ्गशरीरवर्जित इत्यर्थः । अव्रणम् अक्षतम् । अस्नाविरं स्नावाः शिरा यस्मिन्न विद्यन्त इत्यस्नाविरम् । अव्रणमस्नाविरमित्याभ्यां स्थूलशरीरप्रतिषेधः । शुद्ध निर्मलमविद्यामलरहितमितिकारणशरीरप्रतिषेधः । अपापविद्धं धर्माधर्मादिपापवर्जितम् । शुक्रमित्यादीनि वचांसि पुल्लिङ्गत्वेन परिणयानि । स पर्यगादित्युपक्रम्य कविर्मनीषीत्यादिना पुल्लिङ्गत्वेनोपसंहारात् । कविः क्रान्तदर्शी सर्वदृक् । "नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा" (बृ. आ. उ. ३।८।११) इत्यादिश्रुतेः । मनीषी मनस ईषिता सर्वज्ञ ईश्वर इत्यर्थः । परिभूः सर्वेषां पर्युपरि भवतीति परिभूः । स्वयम्भूः स्वयमेव भवतीति । येषामुपरि भवति यश्चोपरि भवति स सर्वः स्वयमेव भवतीति स्वयम्भूः । स नित्यमुक्त ईश्वरो याथातथ्यतः सर्वज्ञत्वादयथातथाभावो याथातथ्यं तस्मादयथाभूतकर्मफलसाधनतोऽर्थान् कर्तव्यपदार्थान्

व्यदधाद्विहितवान् यथानुरूप व्यभजदित्यर्थः, शाश्वतीभ्यो नित्याभ्यः समाभ्यः संवत्सराख्येभ्यः प्रजापतिभ्य इत्यर्थः॥ ८॥

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते।

ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायां रताः ॥ ९॥

शाङ्करभाष्य- अत्राद्येन मन्त्रेण सर्वेषणापरित्यागेन ज्ञाननिष्ठोक्ता-प्रथमो वेदार्थः "ईशा वास्यमिदं सर्वं" "गा गृधः कस्यस्विद्धनम् इति।" अज्ञानां जिजीविषूणां ज्ञाननिष्ठासम्भवे "कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेत्" इति कर्मनिष्ठोक्ता द्वितीयो वेदार्थः। अनयोश्च निष्ठयोर्विभागो मन्त्रप्रदर्शितयोर्बृहदारण्यकेऽपि प्रदर्शितः- "सोऽकामंयत जाया मे स्यात्" (बृ. आ. उ. १।४।१७) इत्यादिना अज्ञस्य कामिनः कर्माणीति। 'मन एवास्यात्मा वाग्जाया' (बृ. आ. उ. १।४।१७) इत्यादिवचनाद् अज्ञत्वं कामित्वं च कर्मनिष्ठस्य निश्चितमवगम्यते। तथा च तत्फलं सप्तान्नसर्गस्तेष्वात्मभावेनात्मस्वरूपावस्थानम्। जायाद्येषणात्रय- संन्यासेन च आत्मविदां कर्मनिष्ठाप्रातिकूल्येनात्मस्वरूपनिष्ठैव दर्शिता 'किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्मायं लोकः' (बृ. आ. उ. ४।४।२२)

इत्यादिना। ये तु ज्ञाननिष्ठाः संन्यासिनस्तेभ्योऽसुर्या नाम ते इत्यादिना । अविद्वन्निन्दाद्वारेण आत्मनो याथात्म्यं स पर्यगात् इत्येतदन्तैर्मन्त्रैरुपदिष्टम्। ते ह्यत्राधिकृता न कामिन इति। तथा च श्वेताश्वतराणां मन्त्रोपनिषदि "अत्याश्रमिभ्यः परमं पवित्रं प्रोवाच सम्यगृषिसङ्घजुष्टम्" (श्वे. उ. ६।२१) इत्यादि विभज्योक्तम्।

ये तु कर्मिणः कर्मनिष्ठाः कर्म कुर्वन्त एव जिजीविषवस्तेभ्य इदमुच्यते-'अन्धं तमः' इत्यादि। कथं पुनरेवमवगम्यते-न तु सर्वेषाम् इति? उच्यते-अकामिनः साध्यसाधनभेदोपमर्देन 'यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः। तन्न को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः' इति यदात्मैकत्वविज्ञानम् [उक्तम्] तन्न केनचित्कर्मणा ज्ञानान्तरेण वा ह्यमूढः समुच्चिचीषति। इह तु समुच्चिचीषयाऽविद्वदादिनिन्दा क्रियते। तत्र च यस्य येन समुच्चयः सम्भवति न्यायतः शास्त्रतो वा तदिहोच्यते । यदैवं वित्तं देवताविषयं ज्ञानं कर्मसम्बन्धित्वेनोपन्यस्तं न परमात्मज्ञानम्। "विद्यया देवलोकः" (बृ. आ. उ. १।५।१६) इति पृथक्फलश्रवणात्। तयोजनिकर्मणोरिह एकैकानुष्ठाननिन्दा समुच्चिचीषया न निन्दापरैव, एकैकस्य पृथक्फलश्रवणात् "विद्यया तदारोहन्ति" (श. ब्रा. १०।५।४।१६), "विद्यया देवलोकः" (बृ. आ. उ. १।५।१६), "न तत्र दक्षिणा यन्ति" (श.ना. १०।५।४।१६), "कर्मणा पितृलोकः" (बृ. आ. उ. १।५। १६) इति। न हि शास्त्रविहितं किञ्चिदकर्तव्यतामियात्।

तत्र अन्धं तमः अदर्शनात्मकं तमः प्रविशन्ति। के? येऽविद्यां विद्याया अन्या अविद्या तां कर्म इत्यर्थः, कर्मणो विद्याविरोधित्वात्, तामविद्यामग्नि- होत्रादिलक्षणामेव केवलामुपासते तत्पराः सन्तोऽनुतिष्ठन्तीत्यभिप्रायः । ततस्तस्मादन्धात्मकात्तमसो भूय इव बहुतरमेव ते तमः प्रविशन्ति।

के? कर्म हित्वा ये उ ये तु विद्यायामेव देवताज्ञान एव रताः अभिरताः। तत्रावान्तरफलभेदं विद्याकर्मणोः समुच्चयकारणमाह; अन्यथा फलवदफलवतोः सन्निहितयोरङ्गाङ्गितैव स्याद् इत्यर्थः॥ ९॥

अन्यदेवाहुर्विद्यया ऽन्यदाहुर विद्यया।

इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचक्षिरे ॥ १०॥

शाङ्करभाष्य- अन्यदेवेत्यादि । अन्यत्पृथगेव विद्यया क्रियते फलमित्या- हुर्वदन्ति। "विद्यया देवलोकः" (बृ.आ.उ. १।५।१६) "विद्यया तदारोहन्ति " (श.ब्रा. १०।५।४।१६) इति श्रुतेः । अन्यदाहुरविद्यया कर्मणा क्रियते "कर्मणा पितृलोकः" (बृ.आ.उ. १।५।१६) इति श्रुतेः। इत्येवं शुश्रुम

| श्रुतवन्तो वयं धीराणां धीमतां वचनम्। ये आचार्या नोऽस्मभ्यं तत्कर्म च ज्ञान च विचक्षिरे व्याख्यातवन्तस्तेषामयमागमः पारम्पर्यागत इत्यर्थः ॥ १०॥

विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह।

अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते ॥ ११॥

शाङ्करभाष्य-यत एवमतो विद्यां चाविद्यां च देवताज्ञानं कर्म चेत्यर्थः। यस्तदेतदुभयं सहैकेन पुरुषेण अनुष्ठेयं वेद तस्यैवं समुच्चयकारिण एव एकपुरुषार्थसम्बन्धः क्रमेण स्यादित्युच्यते। अविद्यया कर्मणा अग्निहोत्रादिना मृत्यु स्वाभाविकं कर्म ज्ञानं च मृत्युशब्दवाच्यमुभयं तीर्त्वा अतिक्रम्य विद्यया देवताज्ञानेनामृतं देवतात्मभावमश्नुते प्राप्नोति । तद्ध्यमृतमुच्यते यद्देवतात्म- गमनम्॥ ११॥

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽसम्भूतिमुपासते।

ततो भूय इव ते तमो य उ सम्भूत्यां रताः ॥ १२॥

शाङ्करभाष्य- अधुना व्याकृताव्याकृतोपासनयोः समुच्चिचीथया प्रत्येकं निन्दोच्यते। अन्धं तमः प्रविशन्ति ये असम्भूतिं सम्भवनं सम्भूतिः सा यस्य कार्यस्य सा सम्भूतिः तस्या अन्या असम्भूतिः प्रकृतिः कारणमविद्या अव्याकृताख्या तामसम्भूतिम-व्याकृताख्यां प्रकृतिं कारणमविद्यां कामकर्मबीज-भूतामदर्शनात्मिकामुपासते ये ते तदनुरूपमेवान्धं तमोऽदर्शनात्मकं प्रविशन्ति। ततस्तस्मादपि भूयो बहुतरमिव तमः प्रविशन्ति य उ सम्भूत्यां कार्यब्रह्मणि हिरण्यगर्भाख्ये रताः ॥ १२॥

अन्यदेवाहुः सम्भवादन्यदाहुरसम्भवात्।

इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचक्षिरे ॥ १३॥

शाङ्करभाष्य-अधुनोभयोरुपासनयोः समुच्चयकारणमवयवफलभेदमाह अन्यदेवेति। अन्यदेव पृथगेवाहुः फलं सम्भवात्सम्भूतेः कार्यब्रह्मोपासनादणि- माद्यैश्वर्यलक्षणं व्याख्यातवन्त इत्यर्थः। तथा चान्यदाहुः असम्भवादसम्भूतेरव्याकृताद् अव्याकृतोपासनात्। यदुक्तमन्धन्तमः प्रविशन्तीति प्रकृतिलय इति च पौराणिकैरुच्यत इत्येवं शुश्रुम धीराणां वचनं ये नस्तद्विचचक्षिरे व्याकृताव्याकृतोपासनफलं व्याख्यातवन्त इत्यर्थः ॥ १३॥

सम्भूतिं च विनाशं च यस्तद्वेदोभयं सह।

विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा सम्भूत्याऽमृतमश्नुते ॥ १४॥

शाङ्करभाष्य-यत एवमतः समुच्चयः सम्भूत्यसम्भूत्युपासनयोर्युक्तः। एवैकपुरुषार्थत्वाच्चेत्याह-सम्भूतिं च विनाशं च यस्तद्वेदोभयं सह विनाशेन

विनाशो धर्मो यस्य कार्यस्य सः, तेन धर्मिणा अभेदेन उच्यते विनाश इति । तेन । तदुपासनेनानैश्वर्यमधर्मकामादिषजातं च मृत्युं तीर्त्वा, हिरण्यगर्भोपासनेन ह्यणिमादिप्राप्तिः फलम्, तेनानैश्वर्यादिमृत्युमतीत्य असम्भूत्या अव्याकृतोपासनया अमृतं प्रकृतिलयलक्षणमश्नुते। सम्भूतिं च विनाशं चेत्यत्रावर्णलोपेन निर्देशो द्रष्टव्यः प्रकृतिलयफलश्रुत्यनुरोधात्॥ १४॥

हिरण्यमेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम्।

तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये ॥ १५॥

शाङ्करभाष्य-मानुषदैववित्तसाध्यं फलं शास्त्रलक्षणं प्रकृतिलयान्तम्। एतावती संसारगतिः। अतः परं पूर्वोक्तमात्मैवाभूद्विजानत इति सर्वात्मभाव एव सर्वेषणासंन्यासज्ञाननिष्ठाफलम्। एवं द्विप्रकारः प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणो वेदार्थोऽत्र प्रकाशितः। तत्र प्रवृत्तिलक्षणस्य वेदार्थस्य विधिप्रतिषेधलक्षणस्य कृत्स्नस्य प्रकाशने प्रवर्त्यान्तं ब्राह्मणमुपयुक्तम्। निवृत्तिलक्षणस्य वेदार्थस्य प्रकाशनेऽत ऊर्ध्वं बृहदारण्यकमुपयुक्तम्।

तत्र निषेकादिश्मशानान्तं कर्म कुर्वन् जिजीविषेद्यो विद्यया सहापरब्रह्मविषयया तदुक्तं 'विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह। अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते' इति। तत्र केन मार्गेणामृतत्वमश्नुत इत्युच्यते। तद्यत्तत्सत्यमसौ स आदित्यो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः (बृ.आ.उ. ५।५।२) एतदुभयं सत्यम्। ब्रह्मोपासीनो यथोक्तकर्मकृच्च यः सोऽन्तकाले प्राप्ते सत्यात्मानमात्मनः प्रापितद्वारं याचते 'हिरण्यमेन पात्रेण।' इति।

हिरण्यमयं ज्योतिर्मयमित्येतत्। तेन पात्रेणेव अपिधानभूतेन सत्यस्यैवादित्यमण्डलस्थस्य ब्रह्मणोऽपिहितम् आच्छादितं मुखं द्वारम् । तत्त्वं हे पूषन्नपावृण्वपसारय। सत्यधर्माय तव सत्यस्य

उपासनात्सत्यं धर्मो यस्य मम सोऽहं सत्यधर्मा तस्मै मह्यमथवा यथाभूतस्य धर्मस्यानुष्ठात्रे दृष्टये तव सत्यात्मन उपलब्धये ॥ १५॥

**पूषन्नेकर्षे यम सूर्य प्राजापत्य व्यूह रश्मीन्समूह तेजो यत्ते रूपं
कल्याणतमं तत्ते पश्यामि। योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि ॥ १६॥**

शाङ्करभाष्य-पुषन्निति। हे पूषन् ! जगतः पोषणात्पूषा रविस्तथैक एव ऋषति गच्छति इत्येकर्षे:- हे एकर्षे! तथा सर्वस्य संयमनाद्यग:- हे यम! तथा रश्मीनां प्राणानां रसानाञ्च स्वीकरणात् सूर्य:- हे सूर्य! प्राजापतेरपत्यं प्राजापत्य:- हे प्राजापत्य! व्यूह विगमय रश्मीन्स्वान्। समूह एकीकुरु उपसंहर ते तेजस्तापकं ज्योतिः। यत्ते तव रूपं कल्याणतमम् अत्यन्तशोभनं तत्ते तवात्मन प्रसादात् पश्यामि। किञ्चाहं न तु त्वां भृत्यवद्याचे। योऽसावादित्यमण्डलस्थो व्याहृत्यवयवः पुरुषः पुरुषाकारत्वात्पूर्ण वानेन प्राणबुद्धयात्मना जगत्समस्तमिति पुरुषः परि शयनाद्वा पुरुषः सोऽहमस्मि भवामि ॥ १६॥

वायुरनिलममृतमथेदं भस्मान्तं शरीरम्।

ॐक्रतो स्मर कृतं स्मर कतो स्मर कृतं स्मर ॥ १७॥

शाङ्करभाष्य-वायुरिति। अथेदानीं मम मरिष्यतो वायुः प्राणोऽध्यात्मपरिच्छेदं हित्वाधिदैवतात्मानं सर्वात्मकमनिलममृतं सूत्रात्मानं प्रतिपद्यतामिति वाक्यशेषः। लिङ्ग चेदं ज्ञानकर्मसंस्कृतमुत्क्रामत्विति द्रष्टव्यम्, मार्गयाचनसामर्थ्यात्। अर्थदं शरीरमग्नौ हुतं भस्मान्तं भूयात्। ओमिति यथोपासनमौ प्रतीकात्मकत्वात्सत्यात्मक- मग्न्याख्यं ब्रह्माभेदेनोच्यते। हे क्रतो सङ्कल्पात्मक स्मर यन्मम स्मर्तव्यं तस्य कालोऽयं प्रत्युपस्थितोऽतः स्मर। एतावन्तं कालं भावितं कृतमग्ने स्मर यन्मया बाल्यप्रभृत्यनुष्ठितं कर्म तच्च स्मर। क्रतो स्मर कृतं स्मरेति पुनर्वचन- मादरार्थम्॥ १७॥

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्

विश्वानि देव वयुनानि विद्वान्।

युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो

भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम ॥ १८॥

शाङ्करभाष्य- पुनरन्येन मन्त्रेण मार्ग याचते-अग्ने नयेति। हे अग्ने! नय गमय सुपथा शोभनेन मार्गेण। सुपथेति विशेषणं दक्षिणमार्गनिवृत्त्यर्थम्। निर्विण्णोऽहं दक्षिणेन मार्गेण गतागतलक्षणेनातो याचे त्वां पुनः पुनर्गमनागमनवर्जितेन शोभनेन पथा नय। राये धनाय कर्मफलभोगायेत्यर्थं, अस्मान्यथोक्तधर्मफलविशिष्टान् विश्वानि सर्वाणि हे देव वयुनानि कर्माणि प्रज्ञानानि वा विद्वान्ज्ञानान्। किञ्च युयोधि वियोजय विनाशय अस्मदमत्तो जुहुराणं कुटिलं वञ्चनात्मकमेनः पापम्।

ततो वयं विशुद्धाः सन्त इष्टं प्राप्स्याम इत्यभिप्रायः। किन्तु वयमिदानीं ते न शक्नुमः परिचर्या कर्तुम्। भूयिष्ठां बहुतरां ते तुभ्यं नम उक्तिं नमस्कारवचनं विधेम नमस्कारेण परिचरेम इत्यर्थः।

१४.४.२. सारांशः

इयम् उपनिषत् ज्ञानभक्तिकर्ममार्गाणां समन्वयम् उपदिशति । अत्रत्यः तत्त्वोपदेशः सर्वाङ्गपरिपूर्णः विद्यते । प्रतिस्वरं तत्त्वार्थयुक्तः विद्यते । अस्य अपारं मन्त्रसामर्थ्यं विद्यते । तेषां मन्त्राणाम् अभ्यासेन मन्त्रद्रष्टृणाम् अध्यात्मिकस्थितिः प्राप्तुं शक्या । शतं वर्षाणि कर्माचरणं कुर्वन्तः एव जीवनं यापयेम । कर्मबन्धनात् मुक्तेः प्राप्त्यर्थमपि अयमेव मार्गः अनुसर्तव्यः । कर्माचरणावसरे अपि परमात्मनः एव इति भावः स्यात् । परमात्मनः ज्ञानं विना क्षराक्षरयोः ज्ञानेन नित्यानन्दकरी मुक्तिः न प्राप्यते । परमात्मनः साक्षात्काराय चित्सूर्यस्य उपासना विधेया ।

साक्षात् सत्यस्वरूपस्य दर्शनानन्तरम् अहम्भावस्य कल्पना विनश्यति । साक्षात्कारस्य प्राप्तिमात्रेण साधनं न समाप्यते । अन्तार्जागरायाः अनन्तरं शतशः प्रणम्य तस्य प्रसन्नता अस्माभिः सम्पादनीया । मोक्षसाधनमार्गे गमनावसरे कर्म इत्येतत् हस्तपादमिव, भक्तिः अन्तःकरणमिव, ज्ञानमित्येतत् नेत्रे इव भवन्ति । अन्तःशक्तेः दृष्ट्या कर्म इत्येतत् अस्माकम् इच्छाशक्तेः सङ्कल्पशक्तेः बाह्यपरिणामः, भक्तिः प्रेमभावस्य परिणतिः, ज्ञानम् अस्माकं चिच्छक्तेः निजस्वरूपम् । परमात्मना अनुगृहीतानाम् एतासां शक्तीनां समन्वयनेन अस्माभिः परमात्मनः दिशि मोक्षाय धावनीयमित्येव अस्याः उपनिषदः सारः ।

आधुनिकजगति मानवानां विविधशक्तीनां प्रगतिः महता प्रमाणेन जाता विद्यते । किन्तु तदीया नैतिकाध्यात्मिकशक्ती न विकसिते । अहङ्कारः एव सर्वान् शास्ति । अस्याम् उपनिषदि प्रथमे श्लोके एव अहङ्कारस्य उपरि कुठाप्रहारः कृतः । ईशावास्यमिदं सर्वम् । तस्याः शक्तेः पुरतः त्वं क्षुद्राणुमात्रम् । व्यक्तित्वस्य अस्तित्वं नास्ति किम् ? इति चेत् द्वितीये मन्त्रे उच्यते - 'तया परमशक्त्या यत् अनुगृहीतं तावत् भवता भोक्तव्यम् । तदतिरिक्तं न भवतः । यत् न भवदीयं तत् न अपेक्षितव्यम् । भवदीयं कर्म कुर्वन् सत्कर्मचारी इव शतं वर्षाणि जीवेयम् इति इच्छावान् भवतु' इति ।

पूणतब्रह्मणः मवरूपममयां शुक्लयजुर्वेदे उपनिषदः शान्तमध्वरूपेण पठ्यते । सम्पूर्णं जगददम् ईशा परब्रह्मणा आच्छादितं पठरपूणं वा । अतः न ककनञ्चत् वमतु मवकीयं परकीयं वा यत्र लोभमय तत्प्राप्तेः वाञ्छा वा कायात् । लोके ऽनममन् वेदोक्तमागेण कमातनण सम्पाद्य एव कनश्चत् शतायुः भनवतुनमच्छेत् । परधतु ननष्टकामकमतनण एव समाचरणीयानन येन जीवः कमतबधिने न पतनत । न के वलं कमतणा अनप नानप के वलं देवताज्ञानेन जीवमय परमागनतः भवनत । तत् परब्रह्मतत्त्वं सुनमथरमनप सवतव्यापकत्वात् मनसः अनप वेगवत्तरम् । मनराकदनधियानण िावधतोऽनप तत्मनतष्ठधतं न आप्नुवनधत । एतत् नवलक्षणं परमतत्त्वं नमथरत्वात् अनवचानलत्वात् न चलनत । पुनः सवतव्यापकत्वात् तत् गनतयुक्तनमनत ।

संसारानभलानषजनमय कृ ते अज्ञानकारणात् सः दूरे वततते । परं नववेकशीलमय
आत्मनजज्ञासोः मुमुक्षोः कृ ते सः ननकिमथः । जगत्सकलं तेन अधतः बहश्च आपूठरतम् ।

तत्त्वदशष आत्मानुभूतेरनधतरं मवात्मनन सवतभूतानन तथा सवतभूतेषु आत्मानं पश्यनत । अनेन
शोकमोहाकदभ्यः अतीतः सन् सः न कमनप प्रानणनं मवात्मनः नभन्नं पश्यनत जुगुप्सते वा ।
तत्परब्रह्मतत्त्वं सवतव्यापकं शुद्धं ज्ज्योनतष्टमधतमक्षतं स्नातुरनहतं ननमतलमनवद्यामलरनहतं
िमातिमातकदपापपुण्यवर्जततनमनत । िधतदशष सवतज्ञः सवतत्र नवद्यमानः मवयमानवभूततः
परमात्मा जगनत कमतफलभोगाय जीवसृष्टं करोनत । अनवद्यानवद्ययोः सम्भूत्यसम्भूत्योः
मागतपाथतकयं समुच्चयममरत्वप्राप्त्युपायमनप उपननषकदयं वणतयनत । सत्यमय आत्मज्ञानमय
अनावरणाय प्राथतना, मृत्युकाले उपासके न करणीया मतुनतः तथा कलयाणतममय
मोक्षमागतमय अवलम्बनाय अनग्रूपः परमात्मा प्रार्थततोऽनमत । मवमय कायतजातमय
मवयमेव समीक्षकः सन् यदा जीवः ममरनत तदा सदसदोः नववेकज्ञानेन सधमागतप्रयासी
भवतीनत ।

न; विद्योत्पत्तौ अविद्याया ह्यस्तत्वात्तदाश्रयेऽविद्यानुपपत्तेः । न ह्यग्निरुष्णः प्रकाशश्चेति
विज्ञानोत्पत्तौ यस्मिन्नाश्रये तदुत्पन्नं तस्मिन्नेवाश्रये शीतोऽग्निरप्रकाशो वेत्यविद्याया उत्पत्तिर्नापि
संशयोऽज्ञानं वा । "यस्मिन् सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्- विज्ञानतः । तत्र को मोहः कः शोक
एकत्वमनुपश्यतः" इति शोकमोहाद्य- सम्भवश्रुतेः । अविद्यासम्भवात्तदुपादानस्य
कर्मणोऽप्यनुपपत्तिम् अवोचाम । अमृतमश्नुत इत्यापेक्षिकम् अमृतम् । विद्याशब्देन
परमात्मविद्याग्रहणे हिरण्येनेत्यादिना द्वारमार्गादियाचनमनुपपन्नं स्यात् । तस्मादुपासनया
समुच्चयो न परमात्मविज्ञानेनेति यथास्माभिव्यख्यात एव मन्त्राणामर्थ इत्युपरम्यते ।। इति
श्रीगोविन्दभगवत्- पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीशङ्करभगवतः कृतौ वाजसनेय-
संहितोपनिषद्भाष्यं सम्पूर्णम् ।

१४.५. आदर्श प्रश्न (पाठ्य एवं व्याकरणिक)

1. ईशोपननषदः सारं नलखत ।
2. ईशावामयोपननषदः दाशतननकमहत्वं प्रनतपादयत ।
3. ईशोपननषदनुसारं ब्रह्मज्ञानावाप्त्युपायं नववृणत ।
4. (क) कु वतन्नेवेह कमातनण नजजीनवषेच्छतं समाः ।
(ख) नहरण्मयेन पात्रेण सत्यमयानपनहतं मुखम् । इनत मधत्रयोः व्याख्यां कु रत ।

१४.६. अध्ययन मार्गदर्शिका / अग्रे पठनानि

1. ईशाकद नौ उपननषद् (आचायतशाङ्करभाष्यतथतसनहता), गीताप्रेस, गोरखपुर।
2. एकादशोपननषद्: ईशाद्यष्टसु रीमदुदासीनवयेण अमरदासाखयनवदुषा नवरनचतया
१. उपननषधमनणप्रभया, छाधदोग्य-बृहदारण्यकयोः रीननत्यान- धदारमनवरनचतया
२. नमताक्षरया क वलये च रीशङ्करानधदनवरनचतया दीनपकये समलंकृ ताः, मोतीलाल
३. बनारसीदास, वंगालो रोड, जवाहर नगर, कदलली -110007 ।
3. कलयाण, उपननषद्-अङ्क, गीताप्रेस, गोरखपुर ।
4. ईशावामयोपननषद् (सानुवाद शाङ्करभाष्यसनहत), गीताप्रेस, गोरखपुर ।
5. ईशावामयोपननषद् अथवा ईशोपननषद्, नहधदी व्याख्याकार आचायत डा.सुरेधिदेव, चौखम्बा ओठरयधिनलया, वाराणसी ।

Unit-XV-KENOPANISAD (1ST & 2ND KHANDA)

- १५.१. शिक्षणस्य उद्देश्यम्
- १५.२. पठनस्य उद्देश्यं
- १५.३. केनोपनिषदस्य परिचयः
- १५.४. विषयः
- १५.४.१. केनोपनिषद् (1ST & 2ND KHANDA)
- १५.४.२. सारांशः
- १५.५. आदर्श प्रश्न (पाठ्य एवं व्याकरणिक)
- १५.६. अध्ययन मार्गदर्शिका / अग्रे पठनानि

१५.१. शिक्षणस्य उद्देश्यम्

1. एतत् पुस्तकं इति ज्ञातुं साहाय्यं करोति।
2. वेद एवं मौखिक संचरण परम्परा।
3. 'उपनिषद्' शब्द का अर्थ व व्युत्पत्ति।
4. उपनिषद् की संख्या तथा वेद से उनके सम्बन्ध।
5. केनोपनिषद् : सामवेदी तवलकर उपनिषद् के रूप में इसका महत्व।
6. केनोपनिषद् का मनोवैज्ञानिक ववश्लेषण।

१५.२. पठनस्य उद्देश्यं

"केनोपनिषत् पठनस्य उद्देश्य" इति वाक्यं संस्कृते दृश्यते, "केनोपनिषदस्य अध्ययनस्य प्रयोजनं" च निर्दिशति । केनोपनिषदः प्रमुखेषु उपनिषदेषु अन्यतमः अस्ति, ये प्राचीनाः दार्शनिकग्रन्थाः सन्ति, ये हिन्दु-आध्यात्मिकतायाः, अध्यात्मस्य च आधारं भवन्ति । केनोपनिषदस्याध्ययनस्य प्रयोजनम् अन्योपनिषदवत् यथार्थस्य स्वभावस्य (आत्मनस्य) परमसत्यस्य (ब्रह्म) च अन्वेषणं भवति। अस्मिन् अस्तित्वस्य, चेतनायाः, व्यक्तिगतात्मनः सार्वभौमिकचेतनायाः च सम्बन्धस्य विषये मौलिकप्रश्नाः अन्वेषिताः सन्ति । विशेषतः केनोपनिषदः परमविश्वशक्तिः ब्रह्मस्वभावं गहनतया गत्वा आध्यात्मिकजिज्ञासायां विनयस्य श्रद्धायाः च महत्त्वं उपदिशति। केवलं बौद्धिकबोधात् परं गत्वा दिव्यवास्तविकतायाः प्रत्यक्षानुभवस्य आवश्यकतायाः उपरि बलं ददाति । समग्रतया केनोपनिषदस्य अध्ययनस्य उद्देश्यं अस्तित्वस्य चैतन्यस्य च स्वरूपस्य अवगमनं गभीरं कर्तुं भवति, येन आध्यात्मिकवृद्धिः परमसत्यस्य साक्षात्कारः च भवति

१५.३. केनोपनिषदस्य परिचयः

केनोपनिषद् चतुर्धा (खण्डेषु) विभक्तम् अस्ति । प्रथमखण्डे ०८ श्लोकाः, द्वितीये ०५ श्लोकाः, तृतीयखण्डे १२ अनुच्छेदाः सन्ति चतुर्थखण्डे तु शेषाः ०९ अनुच्छेदाः (०३ अनुच्छेदाः मुख्यपाठस्य तथा उपसंहारस्य ०६ अनुच्छेदाः)। इति एकैकत्वम् अस्य उपनिषदस्य गद्यस्य काव्यस्य च संयोजनम् इति ।

केनोपनिषद का विषय-वस्तु। (प्रथमखण्ड) .

केनोपनिषद् प्रश्नं कृत्वा उद्घाटयते। १ भागद्वयं भवति संवादरूपं व्याख्यातुं च कथं आत्मनः (Deelceve) प्राप्तुं शक्यते। प्रतीतिविश्लेषणद्वारा। केनोपनिषद् अनुभवजन्य इति कथयति ज्ञानं पाठयितुं, वर्णयितुं, चर्चा कर्तुं च शक्यते परन्तु अवधारणात्मकम् स्वयंसिद्धं ज्ञानं न शक्नोति। शुद्धा अमूर्तसंकल्पनाः शिक्षयन्ते च

realized instead यत्र ब्रह्मस्य उच्चतमं वास्तविकतां उल्लेखयति। उपनिषदः प्रतिपादयति यत् ब्रह्म पूजितुं न शक्यते यतः तस्य अस्ति न गुणाः। अचिन्त्यं अनिर्वचनीयं नित्यं सर्वं वर्तमानं वास्तविकं च।

केनोपनिषद का विषय-वस्तु। (द्वितीयखण्ड) .

आत्म - जागरणम् अन्तर्बलस्य प्रभवः । उपनिषदः आत्मसाक्षात्कारस्य स्थितिं वर्णयति यत् ते...

ये आत्म - जागरिताः आन्तरिकं बलं लभन्ते, आध्यात्मिकं प्रतीयन्ते एकत्वं सर्वभूते अमृतत्वं च प्राप्नुहि ।

प्रथमौ खण्डौ आत्मनः ब्रह्म वा इति सूचयन्ति चैतन्यस्य कार्यभ्यः विरह्य अन्तःकरणं कर्तुं शक्यते

मनः इन्द्रियाणि च । केवलं सहजज्ञानशक्त्या एव कर्तुं शक्यते आत्मनः एव यथा इन्द्रियाणि उत्तरतया तत्प्रतीतिमशक्ताः।

१५.४. विषयः

"केनोपनिषद् विसय वस्तुः" इति वाक्यस्य अनुवादः "केनोपनिषद्विषयः" इति कर्तुं शक्यते । केनोपनिषद् अन्योपनिषद् इव गहनदार्शनिक-आध्यात्मिक-जिज्ञासानां विषयः अस्ति । अस्य विषयः वास्तविकतायाः, आत्मनः (आत्मनस्य), परमसत्यस्य (ब्रह्म) च स्वरूपसम्बद्धानां मौलिकप्रश्नानां परितः परिभ्रमति । केनोपनिषदस्य अन्वेषणं कृतवन्तः केचन प्रमुखविषयाः अत्र सन्ति-

- ब्रह्मः - केनोपनिषद् ब्रह्मणः स्वरूपस्य अन्वेषणं करोति, यत् परमं ब्रह्माण्डशक्तिः यत् सर्वस्य अस्तित्वस्य अन्तर्निहितम् अस्ति। ब्रह्मणः पारमार्थिकस्वभावं तस्य व्यक्तजगत्सम्बन्धं च गहनतया गच्छति।
 - आत्मसाक्षात्कारः- अन्येषां उपनिषदानां इव केनोपनिषदः आत्मसाक्षात्कारस्य महत्त्वं वा आत्मनः (आत्मन) यथार्थस्वभावस्य अवगमनस्य विषये उपदिशति। अस्मिन् व्यक्तिगतात्मनः सार्वभौमिकचेतनायाः सह तादात्म्यस्य अवधारणायाः अन्वेषणं भवति
 - आध्यात्मिक विनयः : केनोपनिषद् ज्ञानस्य साक्षात्कारस्य च साधने विनयस्य आध्यात्मिकसमर्पणस्य च महत्त्वं बोधयति। सत्या प्रज्ञा न बौद्धिकदम्भात् अपितु ईश्वरीयप्रसादस्य निश्छलप्रकटतायाः, ग्रहणशीलतायाः च भवति इति उपदिशति।
 - पारमार्थिकता : केनोपनिषद् बुद्धिस्य सीमानां विषये चर्चा करोति तथा च केवलं बौद्धिकबोधात् परं गत्वा दिव्यवास्तविकतायां प्रत्यक्षतया अनुभवं कर्तुं आवश्यकता अस्ति। मनसः द्वन्द्वान् अतिक्रम्य अनन्तेन सह विलयं कर्तुं साधकान् चोदयति।
- समग्रतया केनोपनिषदस्य विषये गहनाः आध्यात्मिक-आध्यात्मिक-विषयाः समाविष्टाः सन्ति, येषां उद्देश्यं साधकानां आत्म-आविष्कारस्य, परम-सत्यस्य साक्षात्कारस्य च मार्गे मार्गदर्शनं भवति

१५.४.१. केनोपनिषद् (1ST & 2ND KHANDA)

॥ केनोपनिषदि प्रथमः खण्डः ॥

ॐ केनेषितं पतति प्रेषितं मनः

केन प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः ।

केनेषितां वाचमिमां वदन्ति

चक्षुः श्रोत्रं क उ देवो युनक्ति ॥ १ ॥

श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनो यद्वाचो ह वाचं

स उ प्राणस्य प्राणः चक्षुषश्चक्षुः ।

अतिमुच्य धीराः प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति ॥ २ ॥

न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग्गच्छति नो मनः ।
न विद्मो न विजानीमो यथैतदनुशिष्यात् ॥ ३ ॥

अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि ।
इति शुश्रुम पूर्वेषां ये नस्तद्व्याचक्षिरे ॥ ४ ॥

यद्वाचाऽनभ्युदितं येन वागभ्युद्यते ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ५ ॥

यन्मनसा न मनुते येनाहूर्मनो मतम् ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ६ ॥

यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षूषि पश्यति ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ७ ॥

यच्छ्रोत्रेण न शृणोति येन श्रोत्रमिदं श्रुतम् ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ८ ॥

यत्प्राणेन न प्राणिति येन प्राणः प्रणीयते ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ९ ॥

॥ इति केनोपनिषदि प्रथमः खण्डः ॥

॥ केनोपनिषदि द्वितीयः खण्डः ॥

यदि मन्यसे सुवेदेति दहरमेवापि
नूनं त्वं वेत्थ ब्रह्मणो रूपम् ।
यदस्य त्वं यदस्य देवेष्वथ नृ
मीमांस्येमेव ते मन्ये विदितम् ॥ १ ॥

नाहं मन्ये सुवेदेति नो न वेदेति वेद च ।
यो नस्तद्वेद तद्वेद नो न वेदेति वेद च ॥ २ ॥

यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः ।

अविज्ञातं विज्ञानतां विज्ञातमविज्ञानताम् ॥ ३ ॥

प्रतिबोधविदितं मतममृतत्वं हि विन्दते ।

आत्मना विन्दते वीर्यं विद्यया विन्दतेऽमृतम् ॥ ४ ॥

इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति

न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः ।

भूतेषु भूतेषु विचित्य धीराः

प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति ॥ ५ ॥

॥ इति केनोपनिषदि द्वितीयः खण्डः ॥

१५.४.२. सारांशः

प्रथमखण्डस्य सारांशः।

के नोपनिषद् सामवेदस्य तवल्लकारशाखाया नवमोऽध्यायः। एषोपनिषद् परब्रह्मणः पररचचां करोत । तवल्लकारशाखाया नवमाध्यायात् प्राक् कमतणः कमतकाण्डमय वा, कमतणामारयभूतमय प्राणमयोपासनानवषयः कमतणोऽङ्गभूतायाः सामोपासनाया वणतनं पठरसमाप्तमनमत । ततः परं गायत्रिसामनवषयकनवचारमय तथा नशष्ट्यपरम्परारूपवंशमय वणतनमनप कृ तमनमत । ननष्टकाममुमुक्षत्वं नवना ज्ञानकमतणोः सम्पादनेन सांकिः रौतममाततकमतणोः दानक्षण्यमागतमवाप्नोत तथा मत्त्यतलोकं पुनरागच्छन्त । तनिन्नमशास्त्रीयमवच्छेदवृत्त्यापशुत आरभ्य मथावरपयतधतमौगन्त- मवाप्नोत ।

यः इहजधमनः पूवतजधमनश्च कमतणां संमकारनवशेषेण बाह्यननत्यसाध्यसांनिसम्बन्धि- निरक्तः सन् नवशुद्धनचत्तो ननष्टकामः सांकि भवन्त तमय 'के नेनषचम्' इत्यादयः नजज्ञासाः भवनधत । एतादृशमय सांकिमय के वलं प्रत्यागात्मनवषयकं रवणं मननं साक्षात्कारसामथ्यतञ्च भवन्त । ब्रह्मतत्त्ववज्ञानेन कामनानां कमतप्रवृत्तेः कारणानां संसारबीजभूतमयाज्ञानमय च पूणततया ननवृन्ततभतवनत ।

कदानचत् मननस प्रश्नो भवन्त यत् कमतणा सह ज्ञाननसनद्धः(ब्रह्मज्ञाननसनद्धः) न भवन्त वा ? नेनत । एतत् मपष्टीकरणं बृहदारण्यकोपनिषदद दृश्यते - “पुत्रेणायं लोको जय्यो नाधयेन कमतणा नपतृलोको नवद्यया देवलोकः” इन्त (बृहदारण्यकोपनिषद् - 1.5.16)। पुत्रिरामय मत्त्यतलोकमय प्राणन्तः कमतणा (रौतममाततकमतणा) नपतृलोकप्राणन्तमतथा नवद्यांिरा

(उपासनािारा) देवलोकप्राप्तभूतवनत । ब्रह्मनवद्याया लोकत्रयाद् नभन्नमानधदमयमय ब्रह्मलोकमयावानप्तठरनत उपननषदां पठरचचात । एषा ब्रह्मनवद्या तके ण बुद्ध्या वा न ज्ञानगम्या । यथोच्यते - “न षा तके ण मनतरापनेया” (कोपननषद् - 1.2.9) इनत । आचायतवान् ब्रह्मवेत्ता गुरुरेवामया नवद्याया उपदेष्टा भवतीनत । “आचायतवान् पुरुषो वेद”(छाधदोग्योपननषद् - 4.9.3) “तनिनद्ध प्रनणपातेन पठरप्रश्नेन सेवया” (रीमिगवद्गीता - 4.34) इत्यादीनां रुततममृनत- ननयमानानुसृत्य ब्रह्मतत्त्वनवज्ञानमय नामत्युपायाधतरनमनत । अतमतत्परमपदप्राप्तये नजज्ञासुः साकिनशष्ट्यो ब्रह्मननषठं गुरुं नवनिपूतकं पृच्छनत - 'के नेनषतनम'त्यादीनन ।

अमय प्रथमखण्डमय मुखयं प्रनतपाद्यं भवनत यत् परब्रह्म -परमात्मा चक्षुरादीनभठरनधिय रगम्यो भवनत । अनप तु तेन व चक्षुरादीनधियानण मवकमतसु प्रवृत्तानन भवनधत । येन तत्त्वेन (ब्रह्मांशभूतेनात्मना शरीरं कियाशीलं भवनत) तदेव ब्रह्मेनत आचायतः नशष्ट्यं मपष्टयनत । जनाः यदनात्मवमतूनन पूजयनधत तन्न ब्रह्मेनत ब्रह्मनवषयकं मपष्टमविरणमत्रावाप्यते ।

द्वितीयः खण्डः-ब्रह्मतत्त्वमय सूक्ष्मतत्त्वमनीवतचनीयत्वञ्च:-

आचायतमय ब्रह्माविरणामपष्टीकरणात् नशष्ट्यः आत्म व ब्रह्म इनत ज्ञानाच्च “अहमेव ब्रह्म सुष्ठु वेदाहनम” नत मध्यते । ब्रह्मज्ञाननवषयकं नननश्चतज्ञानमावश्यकम् । परंतुप्राथनमकमतरे 'अहं सुष्ठु जानानम' इत्यनभमानो ननरथतकः इत्याचायतमय प्रबोिनानममन् नितीये खण्डे प्रनतपाकदतानमत । यज् ज्ञातमनमत तममात् ब्रह्म नभन्नं भवनत तथा यदज्ञातमनमत तममादूध्वं भवनत । पुनरनप के वलं तज्जज्ञानेन ब्रह्मत्वोपलनधिनत भवनत । यथा दहनशीलमयाग्ः नवषयो दाह्यपदाथो भवनत न तु दाह्यपदाथतमय मवरूपकथनमेवं के वलं ब्रह्ममवरूपज्ञानेन न तमयोपलनधिभूतवतीनत । आचायेण उच्यते - यकद मध्यसे त्वया ब्रह्मज्ञानमवाप्तनमनत तर्हत ननश्चयेन त्वया मवलपमात्रया तदवाप्तनमनत । “अशधदममपशतमरूपमव्ययं तथारसं ननत्यमगधिवच्च यत्” (कोपननषद् -1.3.15); नृसंसंहोत्तरतानपधयुपननषद् - 9; मुनक्तकोपननषद् - 2.72) इनत रुत्यनुसारंतद् ब्रह्म शधदाकदतधमात्रानभः प्रनतनषद्धकारणादनतनधियम् । “नवज्ञानमानधदं ब्रह्म” (बृहदारण्य-कोपननषद् - 3.9.28); “नवज्ञानघन एव” (बृहदारण्यकोपननषद् - 2.4.12), “सत्यं ज्ञानमनधतं ब्रह्म” (त नत्तरीयोपननषद् - 2.1.1), “प्रज्ञानं ब्रह्म” (ऐतरेयोपननषद् - 5.3) इत्येवंरूपेण रुततषु ब्रह्मणः मवरूपं ननर्णततमनमत । ब्रह्मनवषयकं ज्ञानं ककनञ्चधमानत्र- कनमनत

अत्रोपदेशेआचायतमयाशयः। भोगकमतरूपेऽनममन् मनुष्ट्यजधमनन यकद जीवः मवात्ममवरूपं न जानानत तर्हत तज्जधम व्यथं भवतीनत अमया उपननषदराशयः। ब्रह्मज्ञानेन अमृतत्वमय प्रानप्तमृत्युजय- सामथ्यतमात्मज्ञानेन च लभ्येते इनत । परमात्मनः परब्रह्मणो वा सूक्ष्मत्वनववेचन- मनममन् नितीये खण्डे आचायेण कृ तमनमत।

१५.५. आदर्श प्रश्न (पाठ्य एवं व्याकरणिक)

- 1 के नोपननषदः महत्वं प्रनतपादयत ।
- 2 मनसः इनधियाणां च कोऽनप संचालकः वततते इनत तथ्यं केनोपननषद्वष्ट्या प्रनतपादयत ।
- 3 परब्रह्मतत्त्वमय अननवतचनीयत्वं कथम् आचायेण नशष्ट्याय प्रनतबोनितमनमत तत् प्रनतपादयत।

१५.६. अध्ययन मार्गदर्शिका / अग्रे पठनानि

१. Kena Upanishad – Wikipedia(<https://en.wikipedia.org>).
२. Kenopanisad, ed. By Swami Sarvananda, Sri Ramakrishna Math Road, Madras – 600004.
३. . Kena Upanisad (with commentary of Wankaracharya translated by Swami
४. Gambhirananda, Advaita Ashrama, Publication Department, 5 Delhi Entally Road , Calcutta 700014.
५. . The Upanisads, Sri Aurobinda Ashram, Pondichery.
.The Principal Upanisads, Translation & Notes Dr. S. Radhakrishnan,
६. Harper Collins Publishers India, IA Hamilton House, Connaught Place, New Delhi 110001.
७. Upanisads (Selections from 108 Upanisads), T.M.P Mahadevan, MLBD, Delhi.

Unit-XVI-KENOPANISAD (3rd & 4th KHANDA)

- १६.१. शिक्षणस्य उद्देश्यम्
- १६.२. पठनस्य उद्देश्यं
- १६.३. केनोपनिषदस्य परिचयः
- १६.४. विषयः
- १६.४.१. केनोपनिषद् (3rd & 4th KHANDA)
- १६.४.२. सारांशः
- १६.५. आदर्श प्रश्न (पाठ्य एवं व्याकरणिक)
- १६.६. अध्ययन मार्गदर्शिका / अग्रे पठनानि

१६.१. शिक्षणस्य उद्देश्यम्

तत् पुस्तकं ज्ञातुं साहाय्यं करोति

१. आध्यात्मिक ज्ञान का रूपक चित्रण गद्य रूप में।
२. स, अग्नि (वक् या वाक्), वायु (प्राण), इन्द्र (जीवात्मा) हैं इन्द्रियाणि मूर्तरूपम्।
३. तत्, उमा हैमवती पराविद्या (आध्यात्मिक ज्ञान) के रूप में चित्रित है।
४. तत्, ब्रह्म यास्क, परम वास्तव।

१६.२. पठनस्य उद्देश्यं

"केनोपनिषत् पठनस्य उद्देश्य" इति वाक्यं संस्कृते दृश्यते, "केनोपनिषदस्य अध्ययनस्य प्रयोजनं" च निर्दिशति । केनोपनिषदः प्रमुखेषु उपनिषदेषु अन्यतमः अस्ति, ये प्राचीनाः दार्शनिकग्रन्थाः सन्ति, ये हिन्दु-आध्यात्मिकतायाः, अध्यात्मस्य च आधारं भवन्ति । केनोपनिषदस्याध्ययनस्य प्रयोजनम् अन्योपनिषदवत् यथार्थस्य स्वभावस्य (आत्मनस्य) परमसत्यस्य (ब्रह्म) च अन्वेषणं भवति। अस्मिन् अस्तित्वस्य, चेतनायाः, व्यक्तिगतात्मनः सार्वभौमिकचेतनायाः च सम्बन्धस्य विषये मौलिकप्रश्नाः अन्वेषिताः सन्ति । विशेषतः केनोपनिषदः परमविश्वशक्तिः ब्रह्मस्वभावं गहनतया गत्वा आध्यात्मिकजिज्ञासायां विनयस्य श्रद्धायाः च महत्त्वं उपदिशति। केवलं बौद्धिकबोधात् परं गत्वा दिव्यवास्तविकतायाः प्रत्यक्षानुभवस्य आवश्यकतायाः उपरि बलं ददाति । समग्रतया केनोपनिषदस्य अध्ययनस्य उद्देश्यं अस्तित्वस्य चैतन्यस्य च स्वरूपस्य अवगमनं गभीरं कर्तुं भवति, येन आध्यात्मिकवृद्धिः परमसत्यस्य साक्षात्कारः च भवति

१६.३. केनोपनिषदस्य परिचयः

केनोपनिषद सामवेदीय शाखा के अन्तर्गत एक उपनिषद् है। केनोपनिषद् (= केन + उपनिषद्) सामवेद के “तलकवार ब्राह्मण” के ९वें अध्याय पर है। पहले मंत्र का पहला शब्द 'केन' (अर्थ : किससे) है, इसलिए इसे केन उपनिषद् कहा जाता है। इसे 'जैमिनी' व ' ब्राह्मणोपनिषद् ' भी कहते हैं।

१६.४. विषयः

तीसरा खंड- वह अहंकार से परे है तीसरे खंड में देवताओं के अहंकार का मर्दन किया गया है। एक बार उस ब्रह्म ने देवताओं को माध्यम बनाकर असुरों पर विजय प्राप्त की। इस विजय से देवताओं को अभिमान हो गया कि असुरों पर विजय प्राप्त करने वाले वे स्वयं हैं। इसमें ब्रह्म ने क्या किया? तब ब्रह्म ने उन देवताओं के अहंकार को जानकर उनके सम्मुख यक्ष के रूप में अपने को प्रकट किया। तब देवताओं ने जानना चाहा कि वह यक्ष कौन है? सबसे पहले अग्निदेव ने जाकर यक्ष से उसका परिचय पूछा। यक्ष ने अग्निदेव से उनका परिचय पूछा, आप कौन हैं?

अग्निदेव ने उत्तर दिया कि वह अग्नि है और लोग उसे जातवेदा कहते हैं। वह चाहे, तो इस पृथ्वी पर जो कुछ भी है, उसे भस्म कर सकता है, जला सकता है। तब यक्ष ने एक तिनका अग्निदेव के सम्मुख रखकर कहा, आप इसे जला दीजिए। अग्निदेव ने बहुत प्रयत्न किया, पर वे उस तिनके को जला नहीं सके। हारकर उन्होंने अन्य देवों के पास लौटकर कहा कि वे उस यक्ष को नहीं जान सके।

उसके बाद वायु देव ने जाकर अपना परिचय दिया और अपनी शक्ति का बढ़ा चढ़ाकर बखान किया। इस पर यक्ष ने वायु से कहा कि वे इस तिनके को उड़ा दें, परंतु अपनी सारी शक्ति लगाने पर भी वायुदेव उस तिनके को उड़ा नहीं सके। तब वायुदेव ने इंद्र के समक्ष लौटकर कहा कि वे उस यक्ष को समझने में असमर्थ रहे। उन्होंने इंद्र से पता लगाने के लिए कहा। इंद्र ने यक्ष का पता लगाने के लिए तीव्रगति से यक्ष की ओर प्रयाण किया, परंतु उसके वहां पहुंचने से पहले ही यक्ष अंतर्ध्यान हो गया। तब इंद्र ने भगवती उमा से यक्ष के बारे में प्रश्न किया कि यह यक्ष कौन था।

१६.४.१. केनोपनिषद् (3rd & 4th KHANDA)

॥ केनोपनिषदि तृतीयः खण्डः ॥

ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये तस्य ह ब्रह्मणो
विजये देवा अमहीयन्त ॥ १ ॥

त ऐक्षन्तास्माकमेवायं विजयोऽस्माकमेवायं महिमेति ।

तद्धैषां विजज्ञौ तेभ्यो ह प्रादुर्बभूव तन्न व्यजानत
किमिदं यक्षमिति ॥ २ ॥

तेऽग्निमब्रुवन् जातवेद एतद्विजानीहि
किमिदं यक्षमिति तथेति ॥ ३ ॥

तदभ्यद्रवत्तमभ्यवदत्कोऽसीत्यग्निर्वा
अहमस्मीत्यब्रवीज्जातवेदा वा अहमस्मीति ॥ ४ ॥

तस्मिँस्त्वयि किं वीर्यमित्यपीदं सर्वं
दहेयं यदिदं पृथिव्यामिति ॥ ५ ॥

तस्मै तृणं निदधावेतद्दहेति ।
तदुपप्रेयाय सर्वजवेन तन्न शशाक दग्धं स तत एव
निवृते नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति ॥ ६ ॥

अथ वायुमब्रुवन्वायवेतद्विजानीहि
किमेतद्यक्षमिति तथेति ॥ ७ ॥

तदभ्यद्रवत्तमभ्यवदत्कोऽसीति वायुर्वा
अहमस्मीत्यब्रवीन्मातरिश्वा वा अहमस्मीति ॥ ८ ॥

तस्मिँस्त्वयि किं वीर्यमित्यपीदं
सर्वमाददीय यदिदं पृथिव्यामिति ॥ ९ ॥

तस्मै तृणं निदधावेतदादत्स्वेति
तदुपप्रेयाय सर्वजवेन तन्न शशाकादत्तम् ।
स तत एव निवृते नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति ॥ १० ॥

अथेन्द्रमब्रुवन्मघवन्नेतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति तथेति
तदभ्यद्रवत्तस्मात्तिरोदधे ॥ ११ ॥

स तस्मिन्नेवाकाशे स्त्रियमाजगाम बहूशोभमानामुमाँ
हैमवतीं ताँहोवाच किमेतद्यक्षमिति ॥ १२ ॥

॥ इति केनोपनिषदि तृतीयः खण्डः ॥

॥ केनोपनिषदि चतुर्थः खण्डः ॥

सा ब्रह्मेति होवाच ब्रह्मणो वा एतद्विजये महीयध्वमिति
ततो हैव विदाञ्चकार ब्रह्मेति ॥ १ ॥

तस्माद्वा एते देवा अतितरामिवान्यान्देवान्यदग्निर्वार्युरिन्द्रस्ते
हयेनन्नेदिष्टं पस्पर्शुस्ते हयेनत्प्रथमो विदाञ्चकार ब्रह्मेति ॥ २ ॥

तस्माद्वा इन्द्रोऽतितरामिवान्यान्देवान्
सहयेनन्नेदिष्टं पस्पर्श स हयेनत्प्रथमो विदाञ्चकार ब्रह्मेति ॥ ३ ॥

तस्यैष आदेशो यदेतद्विद्युतो व्यद्युतदाऽ^[१]इतीन् न्यमीमिषदाऽ
इत्यधिदैवतम् ॥ ४ ॥

अथाध्यात्मं यद्वेतद्गच्छतीव च मनोऽनेन
चैतदुपस्मरत्यभीक्ष्णं सङ्कल्पः ॥ ५ ॥

तद्ध तद्वनं नाम तद्वनमित्युपासितव्यं स य एतदेवं वेदाभि
हैर्न सर्वाणि भूतानि संवाञ्छन्ति ॥ ६ ॥

उपनिषदं भो ब्रूहीत्युक्ता त उपनिषद्ब्राह्मीं वाव त
उपनिषदमब्रूमेति ॥ ७ ॥

तसै तपो दमः कर्मेति प्रतिष्ठा वेदाः सर्वाङ्गानि
सत्यमायतनम् ॥ ८ ॥

यो वा एतामेवं वेदापहत्य पाप्मानमनन्ते स्वर्गे
लोके ज्येये प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति ॥ ९ ॥

॥ इति केनोपनिषदि चतुर्थः खण्डः ॥

ॐ आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक्प्राणश्चक्षुः
श्रोत्रमथो बलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि ।

सर्वं ब्रह्मौपनिषदं
माऽहं ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्म
निराकारोदनिराकरणमस्त्वनिराकरणं मेऽस्तु ।
तदात्मनि निरते य
उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु ते मयि सन्तु ।

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥
॥ इति केनोपनिषद् ॥

१६.४.२. सारांशः

अस्मिन् तृतीये खण्डे

आख्यानयकामाध्यमेन परब्रह्मणः सवतःत्वं महाभूतानभमानन- देवानाम् अलपज्ञत्वं मतः।
ब्रह्मनवद्ययाः मतुत्यथतमेतत् पठरकलपनम् । ब्रह्मज्ञानेन तथा तत्सामथ्येन एव देवाः
सामथ्यतवधतः। परधत्तु तेषामनभमानकारणात् यक्षरूपेण ब्रह्म तेषां शनक्तपरीक्षणं करोत । प्रकृ-
त्यात्मकमय जडवगतमयानप कनश्चत् ननमातता सञ्चालकश्च वततते इत ननश्चेतुं ब्रह्मणः
यक्षरूपारणं तथा देवानां
शनक्तपरीक्षणम् । 'यक्षं पूज्यं महद् भूतनमनत' आचायतशङ्करमय पदभाष्ट्ये
प्रनतपाकदतमनमत।
सवातदौ देवानां नवलये कायतप्रनतपादने सृष्टसंपादने महाभूतरूपेण योगदाने वा अग्नेः
अनभमानः पठरनक्षतोऽनमत । यक्षमय समक्षे 'जातवेदस्' रूपेण मवपठरचयं दत्वा सः
तृणखण्डमेकमनप दग्धिं न समथो जातः। यतः सः परब्रह्मतत्त्वमनभजातुम् असमथो जातः ।
एवंरूपेण महाभूतमय वायोरनप परीक्षाभवत् । सोऽनप तृणखण्डमेकं ग्रहीतुं न समथो जातः।
अनग्वत् तमयानभमानकारणात् । एवं ब्रह्मणः अनवज्ञानात् पञ्चभूतानन अनप जडरूपेण
पठरगनणतानन भवनधत । ततः इधिः यथा यक्षरूपेण ब्रह्मणः समीपमथः जातः तदानीं तत् ब्रह्म
तममात् मथानात् नतरोनहतमभवत् । अत्र इधिः जीवात्मनः प्रतीकभूतः। तमय सनवि
ब्रह्मज्ञानावाप्तः सामथ्यं वततते। परधत्तु ब्रह्मज्ञानं नवना यदा सः ब्रह्मावाप्तं गतवान् तदा तद्
ब्रह्म नतरोनहतं जातम् । तत्मथाने आकाशे तेन उमा ह मवती दृष्टा । एषा उमा ह मवती
शोभनतया रेष्ठा ब्रह्मनवद्येनत। 'उं परमात्मानं मानत परमाणयनत इत उमा'। यया
परमात्मज्ञानं बोधितं भवनत सा उमा इत । सवतनवद्यासु रेष्ठकारणात्
तथात्मप्रकाशताकारणात् ह मवतीनत उच्यते ।

चतुर्थतः खण्डः - उमया परब्रह्मणः अनिद वाध्यात्मोपासनोपदेशः

जीवात्मरूपी इधिः ब्रह्मनवद्यामवरूपणीम् उमां ब्रह्ममवरूपं नजज्ञासनत । सा मपष्टयनत यत् इदं पूज्यं यक्षमेव ब्रह्म इनत । तमय सामथ्येन एव जगकददं चलत्क्षमम् । एतत् अनवज्ञात्वा एव देवाः अनभमानननः भूत्वा तत्त्ववरूपं न ज्ञातवधतः। चेतनः जीवात्मा जडपञ्चभूतेभ्यः रेष्ठः इत्यत्र संके नततमनमत । इधिः जीवात्मा तथा देवाः अथवा पञ्चमहाभूतानन पञ्चज्ञानेनधियानन येषां सामथ्यातनतठरक्तं ब्रह्मतत्त्वनमनत । एतत् एव ब्रह्मणः

अनिद वत्वम् । मननस ब्रह्मणः न रधतयेण ननकदध्यासनमेव तमय अध्यात्मोपासना । भजनीयमय ब्रह्मण उपासनां यः साःिकःकरोनत सः सवेषां नप्रयभाजनः भवनत । यतः सवेषु ब्रह्मसत्ता वत्ततते । ब्रह्मज्ञानमय प्रकाशः नवद्युतः मफु रणनमव चक्षुषः पक्षमपात इव क्षणमध्ये भवनत । ब्रह्मज्ञाननना नवदुषा एव ननरूपानिकमय ब्रह्मणः पठरज्ञानं सम्भाव्यते। ब्रह्मणः अपरं नाम 'वनम्' इत्यत्र प्रनतपाकदतमनमत । 'वनं वननीयं संभजनीयम्' इनत आचायतशङ्करमय पदभाष्ट्यम् । एतत् गुणव्यञ्जकं नाम इनत । उपसंहारे नजज्ञासोः नशष्ट्यमय प्रश्नमय उत्तरेण ब्रह्मनननष्ठः आचायतः ननश्चयनत यत् तेन ब्राह्मी उपननषद् प्रनतपाकदता । आदौ प्रनतपाकदतं ब्रह्ममवरूपं तमय अनीवतचनीयत्वं देवानाम् अलपज्ञत्वं जीवात्मनः कृ ते महतः ब्रह्मणः पठरज्ञानाय ब्रह्मनवद्यायाः उपयोगः उपदेशश्च परब्रह्मणः अनिदेवाध्यात्मोपासनयोः प्रकारः

इनत एतत् सवं ममारनयतुमत्र आचायतः 'ब्राह्मी वाव त उपननषदमब्रूमेनत' इनत कथयनत । ब्रह्मज्ञानावाप्तये तपसः (कायेनधदयमनमां समाःिनं) दममय (उपशमः) कमतणः (अग्नीहोत्रादीनां रौतकमतणां) अनुष्ठानमपेक्षते। एतानन एव ब्रह्मनवद्यायाः प्रनतष्ठा इनत उपननषदः प्रनतपादनम् । एतेषामनुष्ठानं वेदानां वेदाङ्गानां च अनुसृत्य सम्पादनीयनमनत । अतः तपः दमः कमत वेदाः सवातनङ्गनन ब्रह्मनवद्यायाः प्रनतष्ठा । सत्यवाकदषु ब्रह्मनवद्या प्रनतनष्ठता भवनत। अतः अमयाः नवद्यायाः आयतनं सत्यनमनत उच्यते। 'सत्यनमनत अमानयता अकौठिलयं वाङ्मनः कायानाम्। तेषु नह आरयनत नवद्या ये अमायानवनः साःिवः नासुरप्रकृ नतषु मायानवषु ; 'न येषु नजम्हमनृतं न माया च'(प्रश्नोपननषद् - 1.16) इनत रुतेः।

१६.५. आदर्श प्रश्न (पाठ्य एवं व्याकरणिक)

१. के नोपननषदः चतुर्थतखण्डमय सारं नलखत ।
२. उमा-ह मावत्याः ब्रह्मोपदेशं प्रनतपादयत ।
३. ब्रह्मनवद्यावाप्तेः प्रनतष्ठाय आयतनाय च ककमावश्यकम् ? नवद्यावाप्तेः फलं च प्रनतपादयत ।
४. उमा-ह मावत्याः आख्यानं वणतयत ।

५. के नोपननषदः सारं प्रनतपादयत ।
६. के नोपननषदः प्रथमखण्डियमय तत्त्वं कथमनधतमखण्डिये (आखयानिये) प्रनतफनलतमनमत प्रतिपादयत ।

१६.६. अध्ययन मार्गदर्शिका / अग्रे पठनानि

१. ईशाद्वि नौ उपद्वनषि(शाङ्करभाष्याथसद्विता), गीताप्रेस, गोरखपुर।
२. एकांशोपद्वनषिः, ईशाद्व्यष्टसुश्रीमिंुासीनवयेण अमरिसाख्यद्वविषुा द्ववरद्वचतया उपद्वनषन्मद्वणप्रभया, छान्ोग्य- बृिारण्यकयोः श्रीद्वनत्यानन्िा- श्रमद्ववरद्वचतया द्वमताक्षरया कै वल्ये च श्रीशङ्करानन्िद्ववरद्वचतया िीद्वपकया समलंकृताः, मोतीलालबनारसीिास, बगालोरोड ं, जवािार नगर, द्दिल्ली-110007 ।
३. कल्याण – उपद्वनषिअङ्क, गीताप्रेस, गोरखपुर।
४. केनोपद्वनषि (जयकृष्णिस संस्कृत ग्रन्थमाला), द्विन्िी व्याख्याकार-आचायथ डा सरुेन्निवे , चौखम्बा ओररयन्टद्वलया, वाराणसी ।
५. केनोपद्वनषि(शाङ्करभाष्यसद्विता), गीताप्रेस, गोरखपुर।
६. केनोपद्वनषि(भावप्रकाद्वशकोपेतेन शाङ्करभाष्येण सद्विता), द्विन्िी व्याख्याकर – श्रीद्वशवप्रसाि द्विवेिी, चौखम्बा सरुभारती प्रकाशन, वाराणसी।
७. Kena Upanishad – Wikipedia(<https://en.wikipedia.org>).
८. Kenopanisad, ed. By Swami Sarvananda, Sri Ramakrishna Math Road, Madras – 600004.
९. Kena Upanisad (with commentary of Wankaracharya translated by Swami Gambhirananda, Advaita Ashrama, Publication Department, 5 Delhi Entally Road , Calcutta 700014.
१०. The Upanisads, Sri Aurobinda Ashram, Pondichery.
११. The Principal Upanisads, Translation & Notes Dr. S. Radhakrishnan, Harper Collins Publishers India, IA Hamilton House, Connaught Place, New Delhi 110001.
१२. Upanisads (Selections from 108 Upanisads), T.M.P Mahadevan, MLBD, Delhi.

